

У 2016

52 к

АҰМАН ДОСЫМБАЕВА, НУРБОЛАТ БОГЕНБАҰ

ЖАҰСАН

ШУ ӨЗЕНІ АЛҚАБЫ
ТҮРКТЕРІНІҢ, КИЕЛІ ЖЕРІ

ЖАҰСАН

САКРАЛЬНАЯ ЗЕМЛЯ ТЮРКОВ
ДОЛИНЫ РЕКИ ЧУ

30°E

60°E

90°E

60°N

30°N

30°E

60°E

Barents Sea

Kara Sea

White Sea

Black Sea

Caspian Sea

Persian Gulf

Gulf of Oman

VYCHEGDA LOWLAND

WESTERN SIBERIAN LOWLAND

CENTRAL RUSSIAN UPLAND

KAZAKH STEPPES

FINNO-UGRIC PEOPLES

URALS

WESTERN TÜRK QAGANATE

ONOĞURS

SABIRS

ALANS

BYZANTINE EMPIRE

SYRIAN DESERT

ARABIAN PENINSULA

RUB' AL KHALI (Empty Quarter)

LUCHISTAN

THAR DESERT

NILE FAN

NUBIAN DESERT

Jabal Hamayq

Jabal an-Nabi Shu'ayb

Jabal Shams

Jabal al Abyad Plateau

Jabal al Banās

Jabal al Ahrar

Jabal al Ahrar

Jabal al Ahrar

Lebanon Mts

Damascus

Jerusalem

Dead Sea

Negev Desert

Gulf of Suez

Port Sudan

Lake Nasser

Aswan

Ararat

Urmia

Mosul

Baghdad

Shatt al Arab

Kuwait

Riyadh

Doha

Dubai

Tehran

Mashhad

Ashgabat

Mazar-e Sharif

Kabul

Herat

Islamabad

Lahore

Sutlej

Ust'yurt

Absheron Pen.

Baku

Rasht

Tbilisi

Yerevan

Samarkand

Bishkek

Almaty

Ufa

Chelyabinsk

Tyumen

Novosibirsk

Omsk

Yekaterinburg

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Ural

Samara (Kuybyshev) Res.

Kazan

Nizhny Novgorod

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Volgograd Res.

Stavropol' Plateau

Kuban

Sochi

Gora Elbrus

Cape Ince

Istanbul

Constantinople

Constantinople

Ust'yurt

Absheron Pen.

Baku

Rasht

Tbilisi

Yerevan

Samarkand

Bishkek

Almaty

Ufa

Chelyabinsk

Tyumen

Novosibirsk

Omsk

Yekaterinburg

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Arkhangel'sk

Svirskaya Dvina

Lake Onega

L. Belaye

Rybinsk Res.

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Mezen'

Svirskaya Dvina

Lake Onega

L. Belaye

Rybinsk Res.

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Pechora

Bol'shezemel'skaya Tundra

Vorkuta

Ufa

Chelyabinsk

Tyumen

Novosibirsk

Omsk

Yekaterinburg

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Novosibirsk

Ural

Samara (Kuybyshev) Res.

Kazan

Nizhny Novgorod

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Ural

Samara (Kuybyshev) Res.

Kazan

Nizhny Novgorod

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Ural

Samara (Kuybyshev) Res.

Kazan

Nizhny Novgorod

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Ural

Samara (Kuybyshev) Res.

Kazan

Nizhny Novgorod

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Ural

Samara (Kuybyshev) Res.

Kazan

Nizhny Novgorod

Moscow

Moscow

Moscow

Moscow

Laptev Sea

Тюркские каганаты

120°E

QIRĞIZ
ČIK AZ

QURIQAN

TATAR

TOQUZ

OĞUZ

EASTERN TÜRK QAGANATE

SIR TARU

SHIH-WEI TATABI

QITAN

Условные обозначения:

QIPČAC — название тюркских народов

У 2016/52 1с

Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Жамбыл облысының әкімшілігі

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Акимат Жамбылской области

АЙМАН ДОСЫМБАЕВА, НУРБОЛАТ БОГЕНБАЙ

ЖАЙСАН – ШУ ӨЗЕНІ АЛҚАБЫ ТҮРКТЕРІНІҢ КИЕЛІ ЖЕРІ

ЖАЙСАН – САКРАЛЬНАЯ ЗЕМЛЯ
ТЮРКОВ ДОЛИНЫ РЕКИ ЧУ

Алматы – Астана, 2015

У 2016/52 1с

Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Жамбыл облысының әкімшілігі

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Акимат Жамбылской области

АЙМАН ДОСЫМБАЕВА, НУРБОЛАТ БОГЕНБАЙ

ЖАЙСАН – ШУ ӨЗЕНІ АЛҚАБЫ ТҮРКТЕРІНІҢ КИЕЛІ ЖЕРІ

**ЖАЙСАН – САКРАЛЬНАЯ ЗЕМЛЯ
ТЮРКОВ ДОЛИНЫ РЕКИ ЧУ**

Алматы – Астана, 2015

903.2 / 574.52 / (08)

ӘОЖ 719 (035.3) —

КБЖ 79.0

Д 64

Рецензент: филология ғылымдарының докторы, академик Мырзатай Жолдасбеков

Рецензент: доктор филологических наук, академик Мырзатай Жолдасбеков

Досымбаева А., Нұрболат Бөгенбай

Д 64 Жайсан — Шу өзені алқабы түркітерінің киелі жері =

Жайсан — сакральная земля тюрков долины реки Чу : монография / Айман Досымбаева / Нұрболат Бөгенбай. — Қазақша, орысша Алматы: «Evo Press», 2015. — 192 б.

ISBN 978-601-7283-20-9

Ғылыми еңбек Жайсан ғибадатханасының культтік ескерткіштерін кешенді талдау және Хиам бекінісі, Шу мен Талас өзендері аралығында орналасқан қалалық мәдениет ескерткіштерінің материалдары негізінде дайындалды. Көптеген дереккөздер, нумизматикалық мәліметтер, сфрагистика, топонимика, антропология және жазба ескерткіштер секілді кең көлемдегі түркі ескерткіштерінің материалдарын салыстырмалы талдау арқылы ортағасырлық түркі халықтары мен қазіргі түркі халықтары және қазақтар мәдени мұрасының сабақтастығына және даму үдерісінің заңдылықтарына ғылыми негіздеме жасалынды. Монографияда қазақтар мен ортағасырлық түркітердің мәдени мұрасының байланыстары мәселелері және Қазақ хандығының этникалық географиясының қалыптасу мәселелері қарастырылады.

Ғылыми жұмыс гуманитарлық ғылым саласындағы ғалымдарға, жас білім алушылар мен әлемдік өркениеттердің даму контекстіндегі түркі халықтарының тарихына қызығатын жалпы көпшілікке ұсынылады.

Научное издание разработано на основе комплексного анализа культовых памятников святилища Жайсан, материалов памятников городской культуры, расположенных в междуречье Чу, и Таласа и крепости Хиам. Материалы памятников рассмотрены на фоне широкого круга источников, данных нумизматики, сфрагистики, топонимики, антропологии и письменности. Произведено обоснование закономерности процесса развития и преемственности культурного наследия средневековых и современных тюркских народов и казахов. В монографии рассмотрена проблема связи культурного наследия средневековых тюрков и вопросы формирования этнической географии Казахского ханства.

Издание рекомендовано ученым гуманитарной сферы деятельности, обучающейся молодежи и широкому кругу читателей, интересующихся историей тюркских народов в контексте развития мировой цивилизации.

ӘОЖ719 (035.3)

КБЖ 79.0

ISBN 978-601-7283-20-9

© Досымбаева А., Бөгенбай Н. 2015

© «Тюркское наследие», 2015

Қазақ хандығының 550 жылдығына арналады

550 летию Казахского ханства посвящается

Әр елдің әрбір қоғамында адамгершілік, моральдік сана-сезім таным арқылы қалыптасады. Өз халқының мәдениетінің бастауларын түсінуге негізделген білім, азаматтың өз Отанына деген мақтанышын оятады. Қазақстан мемлекетінің тарихы осыған үлгі.

Нравственное, моральное сознание каждого общества любой страны формируется через познание. Знания основанные на понимании истоков культуры своего народа приводят гражданина к сознанию гордости за свое Отечество. История республики Казахстана тому пример.

«Мәңгілік ел» қоғамдық қорының басшысы/Председатель общественного фонда «Мәңгілік ел» Академик Мырзатай Жолдасбеков.

*Руналық жазуда "Бабаларымның қасиетті өлкесі" мағынаны білдіреді
Руническая надпись гласит "Священная земля моих предков"*

Еуразия кеңістігі – ерте замандардан бері түрлі халықтардың тоғысатын жері, жасампаздық синтезінің орталығы мен өзара мәдениетаралық байланыстың, ынтымақтастық пен келісімнің кеңістігі болатын. Мысалы, Ұлы Жібек Жолы Азия мен Еуропа-ны байланыстыратын жол болып қана қоймай, үздіксіз диалогтар мекені қызметін де атқарды.

Еуразия халықтарының менталитеті алуан түрлі, бірақ барлығымызды еңбексүйгіштік пен бейбітшілік, қонақ-жайлылық пен дін бостандығы, қарым-қатынаста ашық болу, шешім қабылдауда консенсус жолына бейім болу секілді ұқсас құндылықтар байланыстырады.

XXI ғасыр – Еуразияның, оның көпғасырлық қағидалары мен салт-санасы, қайта жаңғыру және жаңадан гүлдену дәуіріне айналуы тиіс деп ойлаймын. Мұнда, өркениеттер қақтығысына да, діндер мен мәдениеттер шиеленісіне де жол берілмеуі тиіс.

Үзінді «Н.А. Назарбаев и Евразийство»: Сборник избранных выступлений, интервью и статей главы государства / Под общей редакцией Е.Б. Сыдыкова. – Астана: Фолиант, 2012. – 424 с. - Серия «Вопросы евразийства» кітабынан алынды. – 338 б..

С древнейших времен пространство Евразии было местом встречи различных народов, центром созидательного синтеза и взаимного проникновения культур, пространством сотрудничества и взаимопонимания. Например Великий Шелковый путь был не просто дорогой между Азией и Европой, а местом непрерывного диалога.

Менталитет евразийских народов многообразен, но всех нас объединяют сходные ценности – трудолюбие и миролюбие, гостеприимство и веротерпимость, готовность к диалогу, приверженность к консенсусным механизмам принятия решений.

Я убежден, XXI век должен стать эпохой возрождения и нового расцвета Евразии, ее многовековых устоев и традиций. Здесь не должно быть места ни столкновению цивилизаций, ни конфликту религий и культур.

Из книги "Н.А. Назарбаев и Евразийство": Сборник избранных выступлений, интервью и статей главы государства / Под общей редакцией Е.Б. Сыдыкова. – Астана: Фолиант, 2012. – 424 с. - Серия «Вопросы евразийства». – С. 338.

Шу өзені алқаб мекендейтін халықтардың көшпелі өркениетінің бесігі саналды. Бұл өңірде руникалық жазулары, тас мүсіндер, стелалар және көне қалалардың орындары орналасқан.

Тарихтан белгілі болғанындай Ұлы далада сак, ғұн және түрк мемлекеттері құрылған. XIV-XV ғасырлардағы Қазақстан территориясында болған этносаяси және әлеуметтік-мәдени үдерістер аясында Қазақ хандығыалдындағыАлтын Орда, Ақ Орда және Моғолстан мемлекеттерінің ізбасары болып құрылды. Шу мен Талас өзені аралағында құрылған Қазақ хандығы, өңір тарихының жаңа кезеңін белгіледі. Хандықтың құрылуы Керей мен Жәнібек хандардың есімімен тығыз байланысты. Дәл осы кезеңде «қазақ» атауы пайда болып, жеке халық болып қалыптасты.

Тарихтың әр түрлі бұралаң жолдары мен сыртқы және ішкі қауіпқатерлердің көп болғанына қарамастан, қазақтар бірлігін сақтап, туған өлкесін, тілін, дәстүрлі мәдениетін сақтап қалды. Халқымыз Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен ұлы тарихи міндетіміз саналатын – әлем мойындаған жасампаз мемлекеттіліктің үдерісін аяқтады.

Долина реки Шу — колыбель кочевой цивилизации населявших ее народов. Здесь расположены многочисленные памятники тюркской культуры, включая каменные статуи и стелы с руническими письменами, а также развалины древних городов.

Истории известны государства саков, гуннов и тюрков. Этнополитические и социально-культурные процессы на территории Казахстана в XIV-XV веках стали итогом возникновения Казахского ханства, продолжателя традиций государств Алтын Орды, Ақ Орды, Моғулистана. Образование Казахского ханства в междуречье Шу и Таласа ознаменовало новую эпоху в истории региона. Его создание связано с именами знаменитых правителей Керейя и Жанибека. Именно с этого периода этноним «казах» стал известен другим народам.

Несмотря на различные событияистории, внешние и внутренние угрозы, народ смог сохранить родную территорию и единство казахской нации, единый язык, культуру и традиции. Народ под руководством первого Президента Нурсултана Назарбаева выполнил историческую миссию, завершив процесс созидания государственности, признанной во всем миром.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	8
ТАРАУ 1. Жайсан ғибадатханасының қасиетті кеңістігі	11
<i>Түрк қоғамының әйгілі қайраткерлерінің мүсіндерімен орнатылған</i> <i>сұрыптық құрылымдарының ерекшеліктері</i>	11
<i>Тас мүсінді ретуалдық қоршаулардың хронологиялық</i> <i>және этномәдени түсініктемелері</i>	27
<i>Монументалды өнер ескерткіштері мазмұндарына сәйкес дәстүрлі</i> <i>дүниетанымды жаңғырту</i>	40
ТАРАУ 2. Жартастағы сурет өнері және рулық таңбалар	71
<i>Қоршаған орта концепциясымен түркітердің жартастағы</i> <i>өнер суреттерінің бірлігі</i>	71
<i>Түрк таңбаларының мазмұны және олардың қазақтардың</i> <i>дәстүрлі мәдениетінде сақталып орын табу</i>	106
ТАРАУ 3. Қазақ хандығы және қазақтардың тарихындағы түркілер мұрасы — Жайсан	135
ҚОРЫТЫНДЫ	167
ФОТОСУРЕТТЕР	171
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	187

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	8
ГЛАВА 1. Сакральное пространство святилища Жайсан	11
<i>Характерные особенности памятников - культовых конструкций с каменными статуями обожествленных личностей тюркского общества</i>	11
<i>Хронология и этнокультурная интерпретация ритуальных оград с изваяниями святилища Жайсан</i>	27
<i>Реконструкция традиционного мировоззрения тюрков по материалам памятников монументального искусства</i>	40
ГЛАВА 2. Памятники тюркского наскального искусства и родовые тамги	71
<i>Тюркское наскальное искусство в контексте идеологии окружающей среды обитания</i>	71
<i>Смысловое содержание тюркских тамг и их отражение в традиционной культуре казахов</i>	106
ГЛАВА 3. Жайсан - тюркское наследие в контексте истории казахов и Казахского ханства	135
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	167
ФОТОГРАФИИ	171
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	187

КІРІСПЕ ВВЕДЕНИЕ

Қазақ хандығының тарихы – қазіргі тәуелсіз Қазақстан тарихының маңызды кезеңі. Мемлекеттіліктің 550 жылдық тарихи оқиғасы тарихи құжаттармен бекітіліп, көптеген дереккөздерде көрініс тапты.

Таным үдерісінде өзіндік ерекшелігімен мағынасы маңызды болып табылатын философиялық сұрақ бар, ол ешқашан ешнәрсенің жоқтан пайда болмайтындығы жайлы. Халық және оның мемлекетінің этникалық және географиялық кеңістікте пайда болуы мен дамуының қандай тарихи кезеңдерден өткендігін ғылыми тұрғыда түсіну барлық қолжетерлік дереккөздерді мұқият зерделеуді талап етеді. Сапалы білім менгеруде таным үдерісі барлық материалдарға объективті баға берумен амалға асып, тарихи шындықтың танылуына мүмкіндік береді. Этникалық география аясында Қазақ хандығының пайда болу үдерісінің шынайы негізін осындай бағамдаумен қарастыруымыз керек.

Қазіргі таңда ғалымдар тарапынан құжаттар зерттелініп, Қазақ хандығының географиялық шекарасы мен хронологиялық мерзімдері де анықталып отыр. Қазақ хандығының құрылуына қатысты біршама даулы, әртүрлі көзқарастар болғанына қарамастан, барлық оқиғалар Шығыс Дешті Қыпшақ территориясымен және олардың байырғы тұрғындарының тарихымен байланысып, ұштасып жатқан-дығына ешкім күмән келтірмейді.

Шу өзені аңғарындағы жергілікті топоним номенклатуралары Хантау жотасында IX ғасырдың екінші жартысына дейін де хантаулық түркілер өмір сүрді және Әлкей Марғұлан айтқандай, Бірлік ауылына жақын Мойынқұм өңірінде ортағасырлық кеншілер қонысының болғандығын куәландырады.

История Казахского ханства – важная веха в истории современного государства Республики Казахстан. События 550 летней истории государства подтверждены документально и нашли отражение во многих источниках. Представляет особую значимость процесс познания, в котором главным является философское значение вопроса о том что ничто и никогда не возникает из ничего. Научное понимание аспекта о том каким образом проходил исторический процесс развития и формирования этнических и географических ареалов народов и их государств требует скрупулезного изучения всех доступных источников. Имея ввиду, что процесс познания проходит через осознанное освоение знания важно провести объективную оценку всех материалов, позволяющих раскрыть истинные основы процесса создания Казахского ханства в рамках этнической географии государства.

Сегодня учеными изучены документы и уже известны хронологические даты и географические пределы Казахского ханства. Несмотря на некоторые имеющиеся разногласия в спорах о времени возникновения ханства казахов ни у кого не вызывает сомнения что все события приурочены к территории Восточного Дешти Кыпчака и к истории его коренного населения.

Топонимическая номенклатура местностей, расположенных в районах долины реки Чу красноречивее всего свидетельствует о том что в районе хребта Хантау еще во второй половине IX века проживали тюрки хантауские и в Мойынқумах, поблизости от аула Бирлик по данным Алькея Марғұлана локализовалось мощное поселение средневековых метал-

Кемал Ақышев пікірінше Қозыбасы тауы Алматы облысында орналасқан және археолог тарапынан зерттеліп, осы аймақтағы қоныстардан суландыру жүйесінің құрылым-дары мен диірмендер, адамдардың тіршілік белгілерінің тағы басқа да іздері табылды.

Түрк тайпаларының абыздары, қағандары мен батырлары қатысуымен рухтарға табыну ғұрпын өткізетін культтік орындардың көпшілігі, Тәңір мен Жер – Суға сиынатын киелі жерлер – қорық деп аталынды. Жайсан ғибадатханасының киелі жеріндегі ұлы тұлғалардың бейнелері зерттеліп сақталды. Жайсан түркітік ғибадатханасы Жамбыл облысының Шу ауданындағы Кіндіктас жотасының сол-түстік-батыс беткейінде орналасқан, шығыс бөлігі Іле Алатау жоталарымен тығыз шектесіп жатыр. Аталған өңір тұрғын үй құрылыстарының тармақталған жүйесімен, көптеген арналар, арықтар мен тасқын суларды жинайтын арнайы құрылыс бө-геттерімен және жан-жағы қоршалған әуіздерімен сипатталады.

Киелі Жайсан ғибадатханасының барлық аймақтарындағы: тас мүсіндер, жартастар мен стеллаларда қашалған меншікті белгілері – таңбалар түрк халықтары мен қазақтардың мәдени құндылықтарының сабақтастығын дәлелдеуге мүмкіндік беретін маңызды фактордың бірі болып табылады. Жайсан даласынан табылып, зерттелген барлық таңбалар қазақ, қырғыз, хакас және т.б. түрк халықтарының дәстүрлі мәдениеттерінде қайталанатын.

Шу өзені аңғарының территориясы мен оңтүстік-шығыс бөлігіндегі Қазақ хандығының құрылуына байланысты келесі аспектіге де назар аудару қажет. Әбілхайыр хандығының түрлі билеушілері мен Есенбұға және Жүніс хандардың арасында болған үздіксіз әскери қақтығыстар тарихи деректерде жиі еске алынады. Бұл әскери қақтығысқа қазақ хандары Керей мен Жәнібектердің де қатысқаны анық. Алайда, біз сырттан келген қарулы жасақтар туралы деректер мен естеліктерді кездестіре алмадық.

Осы тұста, тарихи өзара сабақтастықпен параллельдік тұрғысынан темір балқытушы түркітер туралы ақпаратты ескеріп өткеніміз жөн болар. Қытай деректері бой-

дургов. Гора Козыбасы, по свидетельству Кемалы Акишева находилась в Алматинской области, именно в тех районах, где археологом изучена целая серия поселений, разветвленная сеть ирригационных сооружений, мельниц и других следов жизнедеятельности людей.

Большое количество культовых мест, где проходили моления Тенгри и Жер-Су, объявленные қорықами — сакральными землями, на которых в присутствии жрецов, каганов, батыров тюркские племена проводили обряды поклонения духам и образам великих личностей изучены и сохранены в пределах священных территорий святилища Жайсан. Тюркское святилище Жайсан, расположенное на северо-западных склонах хребта Кіндіктас, в Шуском районе Жамбылской области, вплотную примыкает к хребту Заилийский Алатау в восточной ее части. Сама территория также характеризуется наличием разветвленной сети жилых строений, многочисленных родников, арыков и строениями для сбора паводковой воды в специально оборудованные водостоки, огороженные плотинами.

Примечательным фактором, позволяющим подтвердить преемственность культурных ценностей тюркских народов и казахов являются знаки собственности - тамги, которыми маркированы все участки на территории святилища Жайсан: скалы, каменные статуи, стелы и др. Все открытые и изученные тамги повторяются в традиционной тамговой практике казахов, кыргызов, хакасов и др. тюркских народов.

В связи с созданием Казахского ханства на территории долины реки Чу важно обратить внимание и на следующий аспект. В источниках частым является упоминание о непрерывных военных действиях, происходивших между различными представителями ханства Абулхайра, ханов Есенбуки, Жуниса и др. В военных столкновениях принимали участие и казахские ханы Жәнібек и Керей. Но мы не нашли информации и упоминаний о том что вооружение поставлялось извне.

В качестве исторических взаимосвязей и параллелей весьма полезным может оказаться информация о тюрках – плавильщиках железа. Китайские источники свидетельствуют что выход на историческую арену кок

ынша, ашина көк түрктерінің тарих сахнасына шығар қарсаңында түрк билеушісі Бумын жужан қағаны Анахуаньның қызына үйлену туралы ұсынысын білдіріп, арнайы елші жібереді. Бұған жужан қағаны қатты ашуланып, «Сен менің темір өндірушім, қызымды сұрауға қалай ғана дәтің барды?» деп еді.

Әлкей Марғұлан, Сергей Берденовтердің зерттеуі бойынша, қазіргі Екібастұз, Балқаш, Жезқазған және Қордай (қазіргі Шатырқұл кеніші) секілді сонау қола дәуірінен бастау алатын барлық металлургиялық орталықтар өздерінің ежелгі өңдеу орындарымен ерекшеленді. Қазақ хандығының ордасын таңдау Сарыарқа шекарасына жол ашатын металлургияны дамытуға бағытталған экономиканы өркендетудің стратегиясына және қазақ халқының өмірлік қажеттіліктеріне негізделген болуы мүмкін.

Қола дәуірінен бері Қазақстан территориясындағы халықтардың мәдени дамуының тарихи сабақтастығы Ертістен бастап Орталық Қазақстанға дейінгі кеншілер қоныстарымен ұштасып жатыр және қола дәуіріне тән жарқын ескерткіштердің бірі деп Хантаудағы Қожабала қорымын атауға болады. Ақмола облысындағы Құмай ғибадатханасына жүргізілген жұмыстар да, қола дәуірінен бастау алатын металлургия өндірісі мен экономика формаларының кешенді дамуының тарихи сабақтастығын бағамдауға мүмкіндік береді.

Есенбұға хан Керей мен Жәнібек хандардың қарамағындағы халықтарға Моғолстанның батыс бөлігін беріп, өзі бұрынғысынша Тянь-Шань бөктеріндегі Жұлдыз аңғарында тұрақтап қалады. Профессор Такаши Осаваның пікірінше, Жұлдыз даласы түрк қағандарының мекендейтін киелі аймақтарының бірі және бұл өңірден тас мүсіндері, петроглифтері мен таңбалары бар культтік нысандардың көптеп кездесуі, айтылған пікірді растай түседі. Ұсынылып отырған жұмыстағы Жайсан ғибадатханасының культтік нысандарына талдау жасау әлемдік өркениеттердің даму контекстінде және Еуразия территориясындағы мемлекеттіліктің қалыптасуының жалпы контекстінде түрк халықтарының мұрасы мен қазақтардың тарихи байланысын түсінуге мүмкіндік береді.

тюрков ашина, бросивших вызов кагану аваров Анахуано и попросивших руки его дочери явился вызовом и Анахуань сказал: «Как ты, мой плавильщик железа, посмел просить руки моей дочери?».

Согласно исследованиям Алькея Маргулана, Сергея Берденова все современные металлургические центры: Экибастузский, Балхашский, Жезказганский и Курдайский (современный рудник Шатыркул) локализируются в местах древних разработок, функционировавших начиная с эпохи бронзы. Вероятно, выбор места для Казахского ханства, стратегический важный с точки зрения развития экономики, ориентированной и на развитие металлургии в том числе, открывавший путь в пределы Сары-Арки был логично обоснован жизненной необходимостью казахского населения.

Историческая преемственность развития культур народов на территории Казахстана, в целом прослеживаемая с эпохи бронзы иллюстрируется поселениями металлургов начиная с Иртыша, Центрального Казахстана. Одним из ярких памятников эпохи бронзы является погребальный комплекс, расположенного в местности Кожабала в Хантау. Работы на памятниках святилища Кумай, в Акмолинской области также позволяют проследить преемственность в развитии комплексной формы экономики, металлургии в том числе, начиная со времени производства бронзы.

Известно что для народа, возглавляемого ханами Жанибеком и Кереем, хан Есенбука предоставляет земли в западной части Моғолистана, а сам по-прежнему проживает на территории долины Юлдыз, в предгорьях Тянь-Шаня. Согласно исследованиям профессора Такаши Осавы, долина Юлдыз являлась одним из сакральных районов проживания тюркских каганов и присутствие на этих землях большого количества культовых объектов с каменными статуями, петроглифов и тамг подтверждает это положение. Анализ культовых объектов святилища Жайсан, предложенный в данной работе также позволяет понять историческую связь между наследием тюркских народов и казахов в общем контексте формирования их государственно-сти на территории Евразии и в контексте развития мировой цивилизации.

ТАРАУ 1 ГЛАВА 1

Жайсан ғибадатханасының қасиетті кеңістігі

*Түрк қоғамының әйгілі қайраткерлерінің мүсіндерімен орнатылған
ғұрыптық құрылымдарының ерекшеліктері*

Сакральное пространство святилища Жайсан

*Характерные особенности памятников - культовых
конструкций с каменными статуями обожествленных
личностей тюркского общества*

2001 жылы басталып, қазіргі уақытқа дейін жалғасқан ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, Жайсан ғибадатханасында 37 культтік-мемориалды кешені анықталып зерттелінді. Ғибадатхана құрылымы жерлеу, ғұрыптық құрылыстар мен жартастағы өнер ескерткіштерін және рулық таңбаларды қамтиды (ескерткіштер картасы). Мемориалды ескерткіштер Кіндіктас жотасының солтүстік-батыс беткейімен жапсарлас жатқан көлемі оңтүстігінен солтүстікке қарай 12 шақырым және шығысынан батысқа қарай 22 шақырым болатын алаңқайда жинақы түрде орналасқан.

Түрк қоғамының белгілі тұлғаларының тас бейнесі сомдалған көрнекі ескерткіштердің жарқын көріністері ғұрыптық қоршаулардың шығыс жағында орналасқан. Барлық қоршаулар іштері ұсақ тастармен толтырылған және қабырғалары тас плиталардан тұрғызылған. Ғұрыптық конструкциялардың құрылымдарына біркелкі бақылау жасау барысында олардың құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Құрылымдық ерекшеліктерді бір-біріне жалғасып салынған қоршаулардың санынан, қоршаулардың ішіне, сыртына және шығыс жағына орнатылған тас мүсіндердің

В результате научных исследований начатых с 2001 года и продолжающихся ныне, в составе памятников святилища Жайсан открыто и изучено 37 культово-мемориальных комплекса, включающих в себя погребальные и ритуальные сооружения, памятники наскального искусства и родовые тамги (карта памятников). Мемориальные памятники компактно расположены на территории, прилегающей к северо-западным склонам хребта Кіндіктас, на площади 12 км с юга на север и 22 км с востока на запад.

Наиболее яркими памятниками являются ритуальные ограды с восточной стороны которых установлены статуарные облики выдающихся личностей тюркского общества. Все ограды выложены из каменных плит, установленных на ребро и заполнены колотым камнем. При соблюдении единого принципа строительства ритуальных конструкций, прослеживаются конструктивные различия, нашедшие отражение в количестве оград, пристроенных друг к другу, в составе и количестве каменных скульптур, установленных с восточной, внешней стороны оград и внутри них, стел, которые установлены одиночно, попарно или же совместно с изваяниями.

саны мен құрамынан, жекелеген, қосарланған немесе тас мүсіндермен бірге орнатылған стелалардан көре аламыз.

Құрылымдық ерекшеліктер жекелеген ғұрыптық құрылыстарды, қосарланған қоршауларды, үш және төрт секциялы бір-біріне жалғасып салынған құрылыстар секілді культтік ескерткіштер тобын, ғұрыптық құрылымдардың бірнеше түрлеріне бөлуге қызмет етеді. Барлық ғұрыптық құрылыстарға тән ерекшелік – тас стелалардың қоршаудың ішіне, немесе шығыс тарапындағы сыртына орналасуында. Ғұрыптық ескерткіштерде орналасқан тас мүсіндер әдетте, қоршаудың сыртқы шығыс жағында, бетін шығысқа қаратқан күйінде тұрады. Орталық Азия және Қазақстанда түрк халықтары мұрасының тарихи дамуы аясында ескерткіштерге типологиялық талдау, графикалық схемаларын сызу, ескерткіштердің орналасу жобасын даярлау, фотоға түсіру және салыстырмалы талдау жасау секілді арнайы зерттеулер жүргізілді (Досымбаева, 2006, 25-51 б., 2-14 сурет, 16-32 фото).

Зерттеу барысында анықталғандай, Жайсан ғибадатханасының культтік құрылымында көрініс тапқан ескерткіштердің Орталық Азияның шығыс аралындағы түрк мұрасынан жалпы және өзіндік ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік беретін құрылымдық элементтердің қатарымен тығымды қызығушылық тудырады. Сонымен бірге зерттелген культтік ескерткіштердің негізгі ерекшеліктерінің қатарына жекелеген қоршаудың қасына орнатылған ер (Жайсан 16) және әйел (Жайсан 2) мүсіндерін жатқызамыз. Жайсан 14, 15, 27 секілді көп бөлімді ғұрыптық құрылыстардағы әйел және ер адам мүсіндерінің қатар орналасуы.

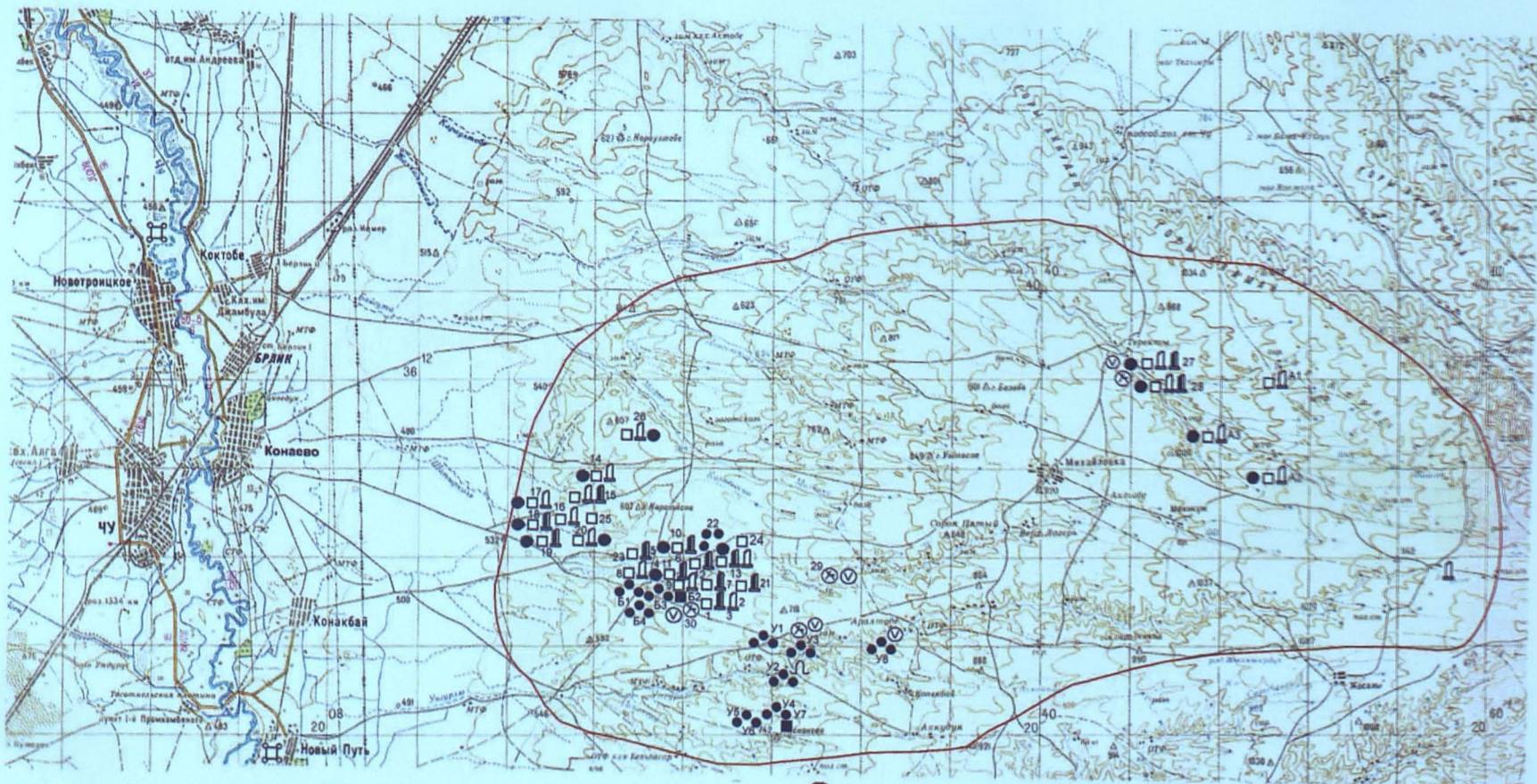
Жайсан ғибадатханасындағы ғұрыптық құрылыстарда балбалдар тізбегі кездеспейді. Балбалдардың Батыс Түрк қағанатының территориясында, яғни Ыстықкөл бойы мен Шү-Талас аймағында болмауы немесе сирек кездесуі, аталған аймақты мекендеген көшпелілердің мәдени дамуының ерекшелігін сипаттайды. Егер ат байлайтын бағана/балбалдар түрк қоғамындағы қатынастарды және оның бөлек өкілдігіндегі әлеуметтік артықшылық сипатын көрсететін белгі болып табылса, онда Жайсан

Конструктивные различия служат основанием для выделения внутри группы культовых памятников несколько типов ритуальных конструкций: одиночные ритуальные сооружения, двойные ограды, тройные с тремя примыкающими к другой секциями и такие сооружения которые состояли из четырех, примыкающих друг к другу секций. Для всех типов ритуальных сооружений характерно наличие каменных стел, установленных внутри оград, снаружи с восточной стороны или внутри оград. Каменные статуи на всех типах конструкций установлены с восточной стороны, снаружи и обращены лицами на восток. В специальном исследовании произведен типологический анализ конструкций, приведены графические схемы, планы расположения памятников, фотографии и произведен сравнительный анализ памятников на фоне исторического развития тюркского наследия Казахстана и Центральной Азии (Досымбаева, 2006, с. 25-51, рисунок 2-14, фото 16-32).

В процессе исследования было установлено, что несомненный научный интерес представляют ряд структурных элементов, нашедших отражение в культовых конструкциях святилища Жайсан, позволяющих выявить общие и отличительные черты памятников от тюркского наследия восточного ареала Центральной Азии. К числу основных особенностей культовых памятников надо отнести факт установки на одиночных оградах, наряду с мужской скульптурой, на памятниках Жайсан 2 и Жайсан 16 женской статуи. Нестандартным для этнической культуры восточных тюрков, является и факт совместной установки мужских и женских изваяний на многосекционных, ритуальных сооружениях, как это было зафиксировано на памятниках Жайсан 14, 15, 27.

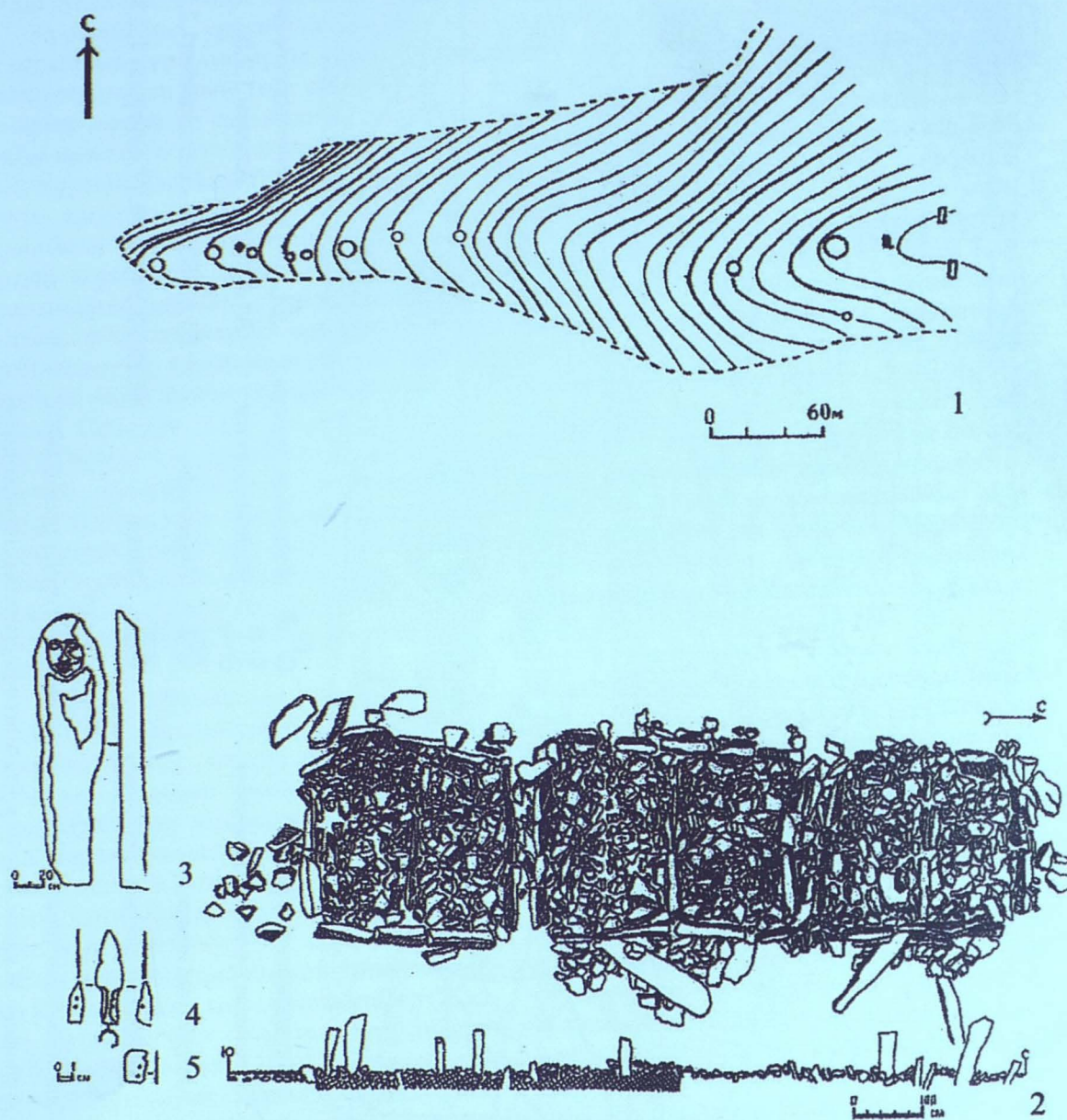
Характерным для культовых сооружений святилища Жайсан является и отсутствие веренищ балбалов. Отсутствие балбалов или их незначительное наличие на ритуальных сооружениях на территории Западного Тюркского каганата, в Прииссыккулье и Чу-Таласском регионе характеризует особенности культуры и развития кочевников в описываемом ареале.

	Захоронение 17-19 в.		Могильники, курганы		Палеолитическая пещера
	Культовые курганы с изваяниями		Поселение, замок	A1.A2.A3. - Аламан 1,2,3.	
	Ритуальные ограды		Петроглифы	B1.B2.B3.B4. - Балажайсан 1,2,3,4.	
	Ритуальные ограды с изваяниями		Тамги	У1.У2.У3.У4.У5.У6.У7.- Унгурли 1,2,3,4,5,6,7.	

Жайсан гибадатханасы. Түрк ескеркіштерінің ораласуы картасы
Святылище Жайсан. Карта расположения тюркских памятников

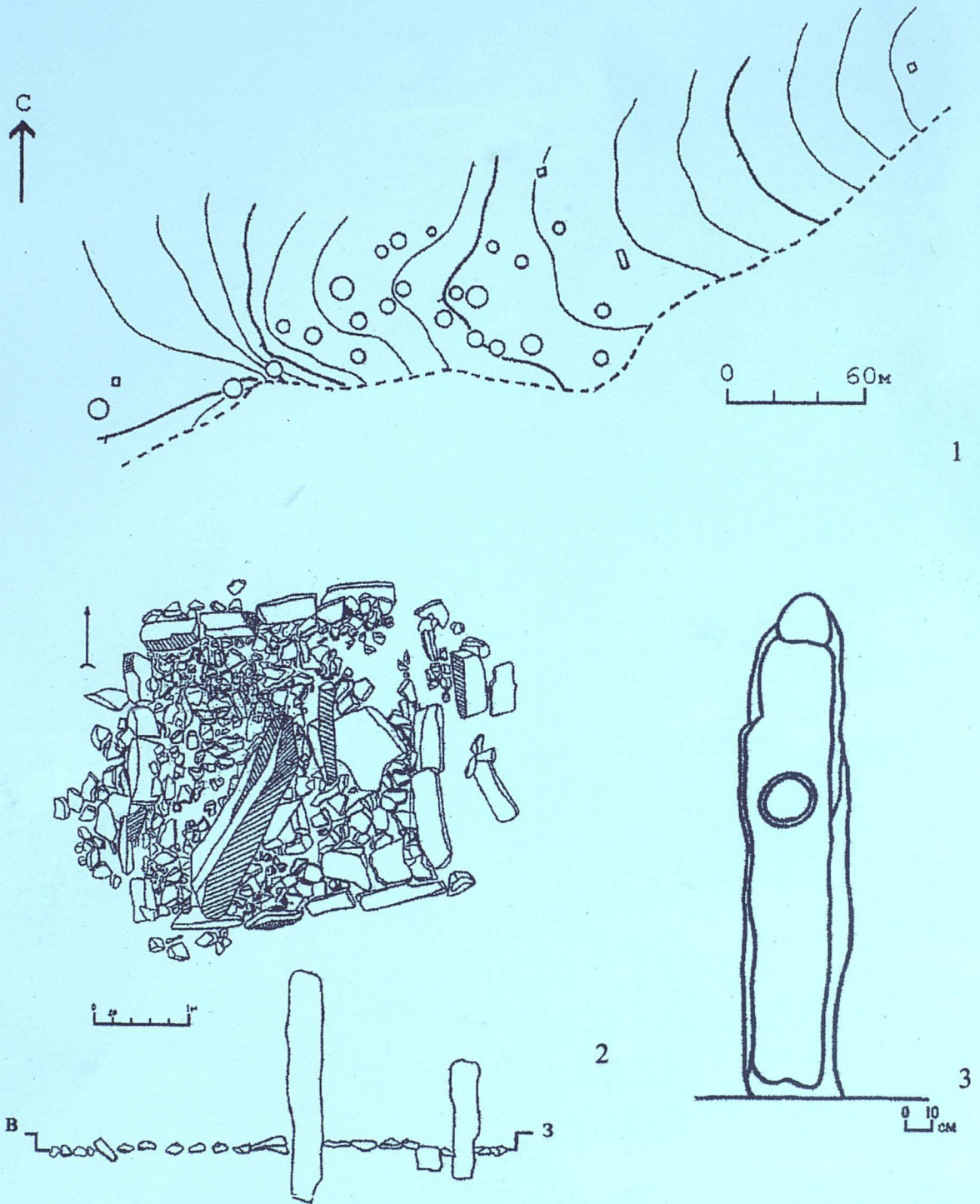
Сурет 1. Жайсан 1 мемориалды-ғұрыптық кешен
 1 – ескерткіштің графикалық жобасы; 2 – ритуалдық құрылымның сызбасы; 3 – тас мүсінің суреті; 4 – жебенің ұшы; 5 – саут бөлшегінің суреті.

Рисунок 1. Культново-мемориальный комплекс Жайсан 1
 1 – план памятника; 2 – план ритуальной конструкции; 3 – каменная статуя;
 4 – наконечник стрелы из центральной ограды; 5 – фрагмент панцирной пластины.

*Жайсан 1 ескерткішіндегі тас мүсіннің фотобейнесі
Жайсан 1. Фотография статуи памятника*

Сурет 2. Жайсан 6 мемориалды-гұрыптық кешен
 1 - ескерткіштің графикалық жобасы; 2 – ритуалды қоршаудың сызбасы;
 3 – таңбалы стеланың сызбасы.

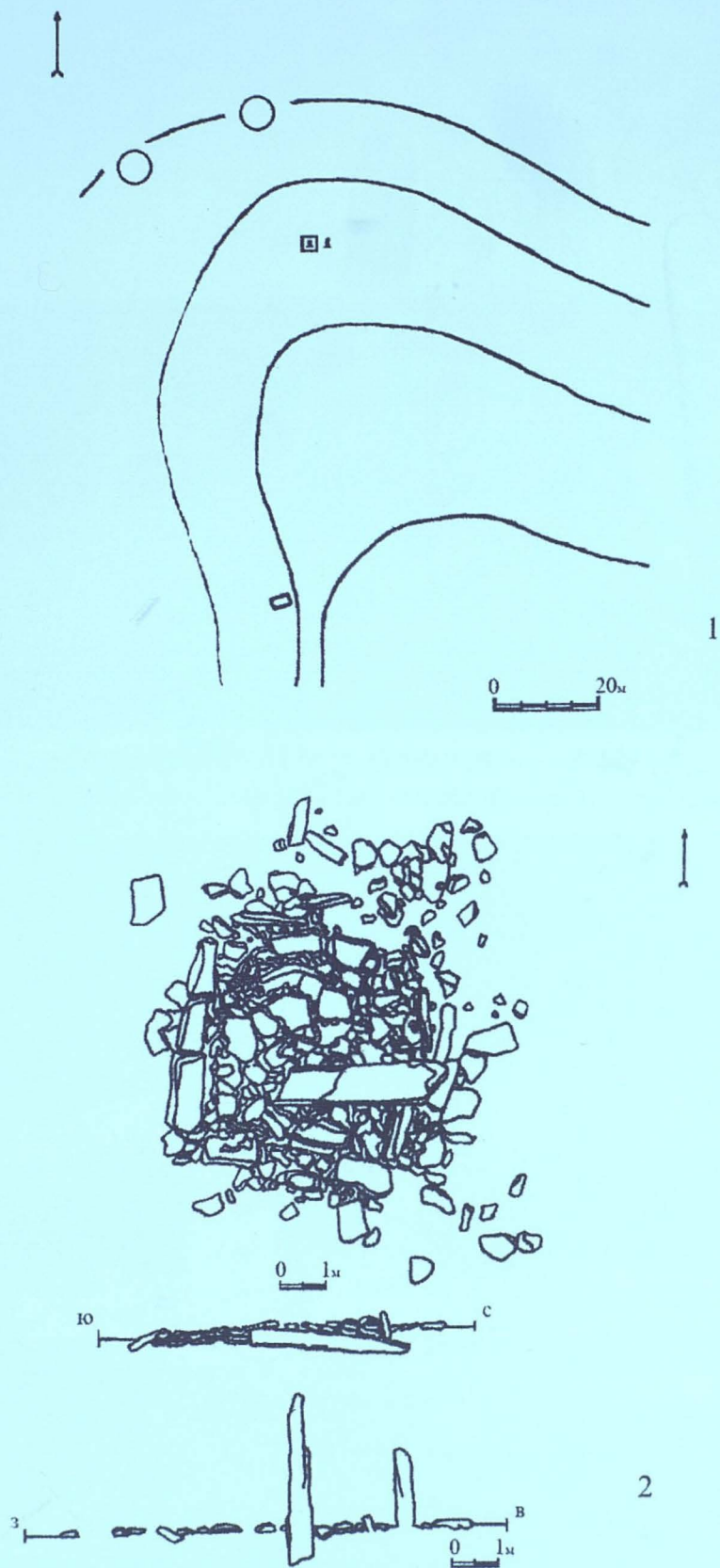
Рисунок 2. Культново-мемориальный памятник Жайсан 6.
 1 – план памятника; 2 – план и профиль ритуальной ограды; 3 – рисунок стелы с тамгой

*Таңбалы стеламен орнатылган Жайсан 6 ескерткішінің фотосуреті
Фотография памятника Жайсан 6. Вид на памятник со стелами и тамгой*

*Екі стелалы Жайсан 11 ескерткішінің фотосуреті
Фотография памятника Жайсан 11 с ритуальными оградами со стелами*

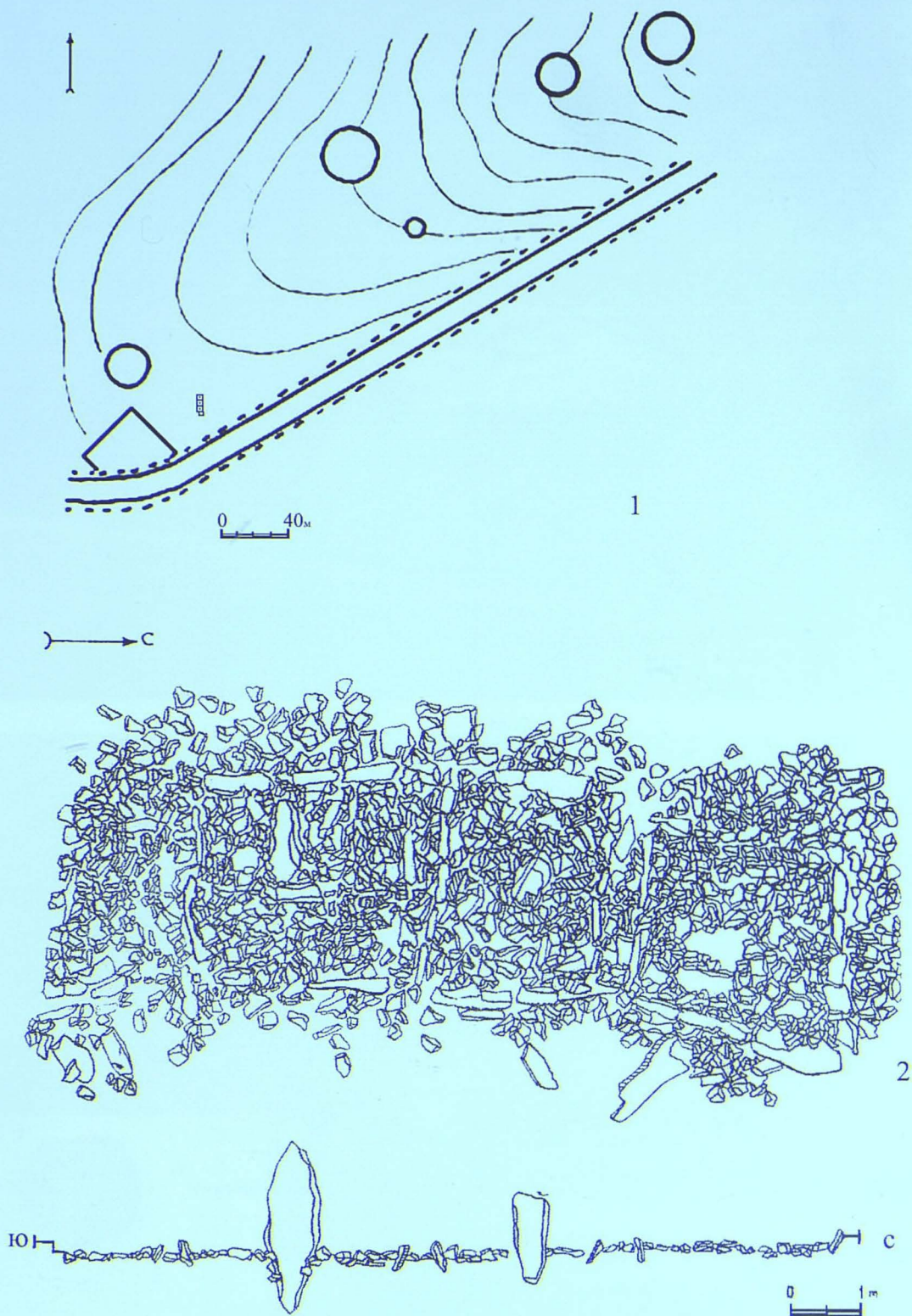

Сурет 3. Жайсан 11 есекерткішінің графикалық жобасы
Рисунок 3. Графическая схема памятника Жайсан 11 со стелами

Жайсан 10 ескерткішіндегі қорғанның, стелалық ритуалды қоршаулардың және қорғаннан табылған ыдыс, алтын сақина тағыда басқа ұсақ заттардың фотосуреттері

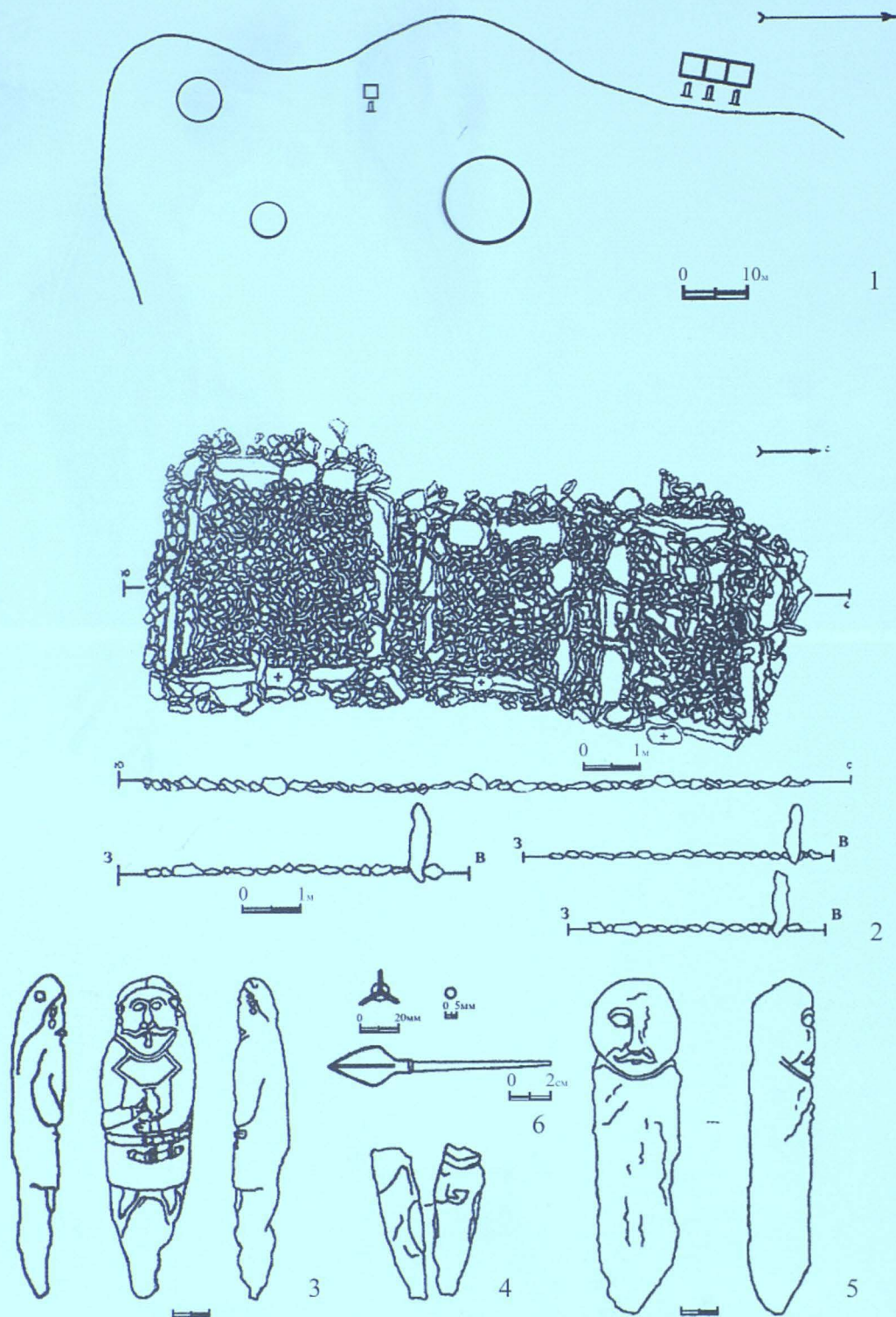
*Фотографии комплекса Жайсан 10. Вид на курган и ритуальные ограды со стелами
Находки из погребального кургана*

Сурет 4. Ритуалды қоршау ішінде орнатылған үш стела
Жайсан 10 ескерткішінің графикалық жобасы

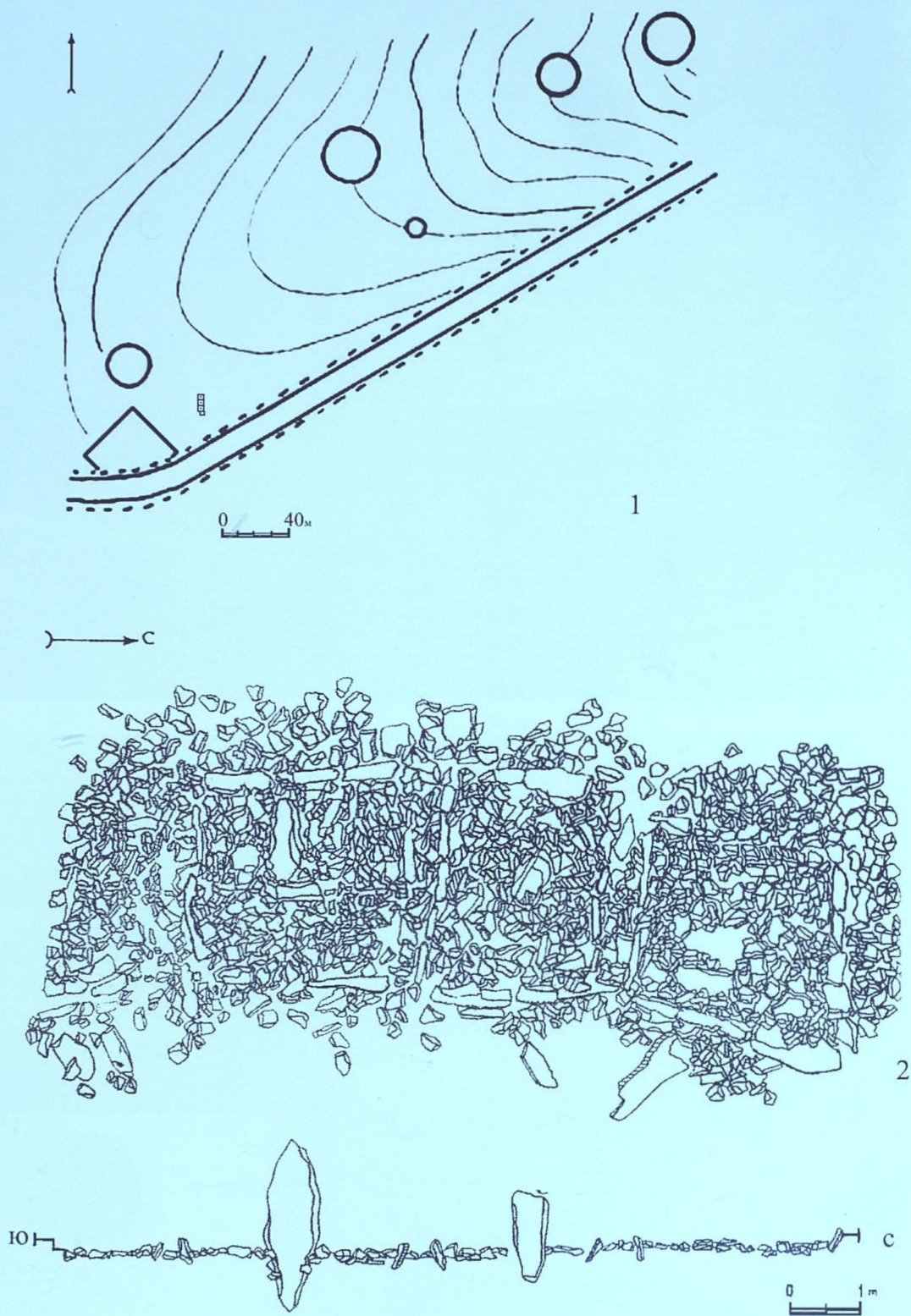
Рисунок 4. Графические схемы памятника Жайсан 10 с тремя стелами
внутри ритуальных оград.

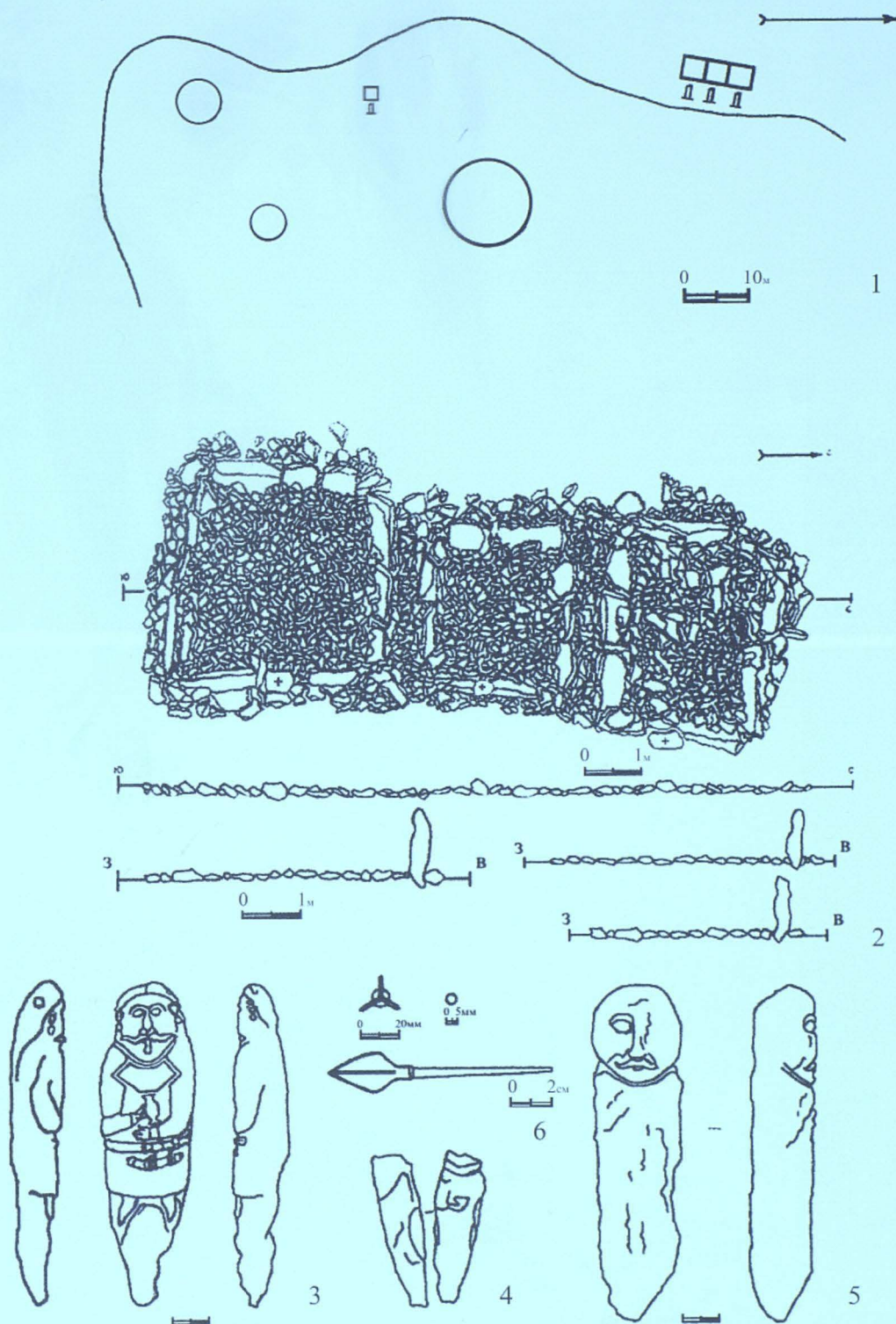

Сурет 5. Түрк қағанының Жайсан 14 мемориалды-ғұрыптық кешенінің
 графикалық жобасы, тас мүсіндердің және жебенің суреттері
 Рисунок 5. Культурно-мемориальный комплекс тюркского кагана Жайсан 14.
 Графические схемы, рисунки статуй и наконечника стрелы

Сурет 4. Ритуалды қоршау ішінде орнатылған үш стела
Жайсан 10 ескерткішінің графикалық жобасы
Рисунок 4. Графические схемы памятника Жайсан 10 с тремя стелами
внутри ритуальных оград.

Сурет 5. Түрк қағанының Жайсан 14 мемориалды-гұрыптық кешенінің
 графикалық жобасы, тас мүсіндердің және жебенің суреттері
 Рисунок 5. Культурно-мемориальный комплекс тюркского кагана Жайсан 14.
 Графические схемы, рисунки статуй и наконечника стрелы

Түрк қағанының мемориалды гүрыптық Жайсан 14 кешенінің фотосуреттері.
Жоғарыда – ескерткіштің жалпы көрінісі; төменде - қаған мүсінінің бейнесі

Фотографии культурно-мемориального комплекса тюркского кагана Жайсан 14.
Сверху – общий вид памятника; снизу – статуарный облик кагана.

*Жайсан 15 гұрыптық кешенінің фотокөрінісі
Фотография культового комплекса Жайсан 15*

мемориалдарындағы осындай мұраны қалдырған халық, бұлардың кейбірін игермеуі де мүмкін еді. Культтік құрылыстардың құрылымдық элементтерінің мағынасын талдаудың негізі түрк тайпаларының дүниетанымы аясында қарастырылуы керек. Орталық Азиядағы ортағасырлық көшпелілердің дәстүрлі қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастары культтік құрылыстар мен дәстүрлі мемориалды өнер туындыларының қай элементтерінде көрініс тапқандығын анықтау маңызды болып табылады.

Ғұрыптық құрылыстарда орнатылған мүсіндердің арасынан кеуде бөлігі бейнеленген, яғни адамның тек бет әлпетін ғана бейнелеген тас мүсіндер де кездеседі. Кеуде бөлігі бейнеленген мүсіндер Жайсан 16, 13, 15, 26, 27 ескерткіштеріндегі жекелеген, екі және үш бөлімді қоршауларда тіркелді (сурет 6). Сонымен қатар Жайсан 14, 27 және Аламан 3 ескерткіштерінде кеуде бөлігі бейнеленген мүсіндер толыққанды мүсіндермен қатар орналасқан. Ал қастары қосылған, мұртының ұшы ширатылған, қыр мұрыны қырлана біткен дәстүрлі «түрк стилінде» сомдалған бейнелер мүсіндердің жарқын үлгісі болып саналады. Мұндай мүсіндерге Жайсан 1

Характерным для культовых сооружений святилища Жайсан является и отсутствие вереницы балбалов. Отсутствие балбалов или их незначительное наличие на ритуальных сооружениях на территории Западного Тюркского каганата, в Прииссыккулье и Чу-Таласском регионе характеризует особенности культурного развития кочевников в описываемом ареале. И если коновязные столбы/балбалы - это знаки, символизирующие об уровне социальных отношений в тюркском обществе и социальных привилегиях отдельных его представителей, то население, создавшее культурное наследие, нашедшее отражение в ритуальных оградах без балбалов/коновязных столбов на мемориалах Жайсана, могло не обладать некоторыми из них. Основу аналитического осмысления содержания конструктивных элементов культовых сооружений должно составить направление, связанное с областью мировоззрения тюркских племен. Важно выявить, в каких элементах культовых сооружений и чертах традиционного мемориального искусства нашли отражение особенности социальных отношений в традиционном обществе средневековых кочевников Центральной Азии.

кешеніндегі орталық қоршаудың шығыс жағына қойылған ер адам мүсіні мен Жайсан 14 кешеніндегі 3-ші мүсін жатады (сурет 1, 3; 5, 5) және осы топқа Жайсан 15 кешеніндегі екі мүсін де кіреді. Олардың біріншісі мұртты ер адамды бейнелесе, ал екінші мүсіннің бас бөлігі, бас киімі және бет пішіні Мерке ғибадатханасындағы әйел мүсіндерінің дайындалу стилінде сомдалған [Досымбаева, 2002, 80-82 б.]. Кеуде бөлігі бейнеленген екі мүсін Жайсан 26 ескерткішінен табылды. Біріншісі екі құлағында да тамшы үлгісіндегі сырғалары мен «үш мүйізді» бас киімі бар мүсін (сурет 6, 5) және екіншісі оң құлағының сырғалығында сондай сырға бейнеленген, жарым - жартылай бүлінген мүсін. Бетінің сақталған бөлігінде мұрны анық көрінеді. Теректі 2 тобындағы биіктігі 3,4 м болатын алып тас мүсін кесек граниттен қашалған. Мүсіннің иконографиясы өзіне тән бейнедегі жинақта, яғни мүсіннің қастары анық берілмеген күйде, дөңгелек үлгідегі терең ойылған көздерімен, ұзынша келген мұрны және өңделген беті көрсетілген. Мүсіннің кеуде тұсында ромб үлгісіндегі алқа қашалып түсірілген (сурет 6, 6).

*Жайсан 16 гүрлптық кешенінің
зерттеуге дейін фотоқорінісі*
Фотография культового комплекса
Жайсан 16 до изучения

Жайсан ескерткіштерінің арасынан белі тұсында бүтінген оң қолына бірдей үлгідегі ыдыс — «құмыралар» ұстаған екі толық бейнелі мүсіндер (Жайсан 14, 1-ші мүсін; Жайсан 27, Теректі 2, 1-ші мүсін) тіркелді. Екі мүсінде де аяқтары бейнеленген. Теректі 2 — дегі 1-ші мүсінде аяқтары шығыстық үлгіде «малдас құрып» отырған күйде, ал киімінің астыңғы бөлігінен

Среди статуарных образцов, установленных на ритуальных сооружениях, присутствуют погрудные статуи, характерной особенностью которых является изображение только портрета человека. Такие памятники зафиксированы на одиночных, двойных и трехсекционных оградах на памятниках Жайсан 16, 13, 15, 26, 27 (рисунок 6). На памятниках Жайсан 14, 27, Аламан 3, погрудные скульптуры установлены рядом с полнофигурными изваяниями. Монументы, высеченные в традиционном тюркском стиле и изображающие мужчин со слитными бровями, с широкими закрученными усами и выраженными крыльями носа относятся к ярким образцам скульптур. К таковым относятся мужское изваяние, установленное с восточной стороны центральной ограды комплекса Жайсан 1 и изваяние 3, с третьей ограды культового мемориала Жайсан 14 (рисунок 1, 3; 5, 5). К описываемому типу относятся два изваяния комплекса Жайсан 15. На памятнике Жайсан 15, одно изваяние изображает мужчину с усами, а очертания головы, головной убор и черты лица второй статуи, выполнены в стиле, в котором изготовлены женские изваяния святилища Мерке. [Досымбаева, 2002, с. 80-82]. Две погрудные статуи находятся на памятнике Жайсан 26: изваяние в “трехрогом” головном уборе, с широкими отворотами верхней одежды и с серьгами каплевидной формы в обоих ушах (рисунок 6, 5) и второе частично разбитое изваяние с аналогичной серьгой на мочке правого уха. Иконография огромной статуи, высеченной из гранитной глыбы, высотой 3,4 м в группе Теректы 2 представлена набором своеобразных черт: брови статуи не выделены, глубоко посаженные глаза округлой формы, ярко выраженные щеки и нос удлиненной формы. На груди изваяния, глубоким рельефом выбита подвеска ромбовидной формы (рисунок 6, 6).

Две полнофигурные статуи, с одинаковыми сосудами — “кувшинчиками”, в согнутой на уровне пояса, правой руке зафиксированы на памятнике Жайсан 14 — изваяние 1 и на памятнике Жайсан 27, в группе Теректы 2 — изваяние 1. На обоих изваяниях изображены ноги: на статуе 1 группы Теректы 2 скрещены в позе “мол-

аяқ киімімен тұрғандай көрінетін Жайсан 14 — тегі 1-ші мүсіннің аяқ қалпы да осындай кейіпке сай келетіндей. Мүсіннің сырт киімінің жеңдері және үш бұрышты үлгідегі кең қайырма жағасы көрсетілген. Екі мүсіннің сырт киіміндегі айырмашылық жеңдерінің үлгісінен байқалады. Теректі 2 мемориалындағы 1-ші мүсіннің жеңдері екі қолының білегінде еркін салбырап тұрғаны көрсетілген (сурет 8, 1-2). Жайсан 14 мемориалындағы 1-ші мүсінде киімнің етек жағы, манжетті жеңдері, белдігі, қанжары, ыдыспен сырғалары бейнеленген. Шаштары тік айырық болып бөлініп, арқасында жіберілген қалпында көрсетілген (бұл үшін тастың кедір — бұдырлы рельефі сәтті қолданылған). Төбесінің оң жағында диаметры 7 см дөңгелек үлгідегі таңба қашалып түсірілген. Жоғары қарай шиырлған мұртының астында доғал-тамшы үлгісіндегі әсем сақалы көрсетілген. Белдіктің элементтері: ұзынша — доғал түріндегі кішкентай қалқанмен және доғал үлгідегі кішкене тілді тоға, белдіктің ұшы анық бейнеленген. Әр түрлі үлгідегі оюлармен безендірілген, сабы иілген қанжар белдікке параллель ілінген (сурет 8, 4)..

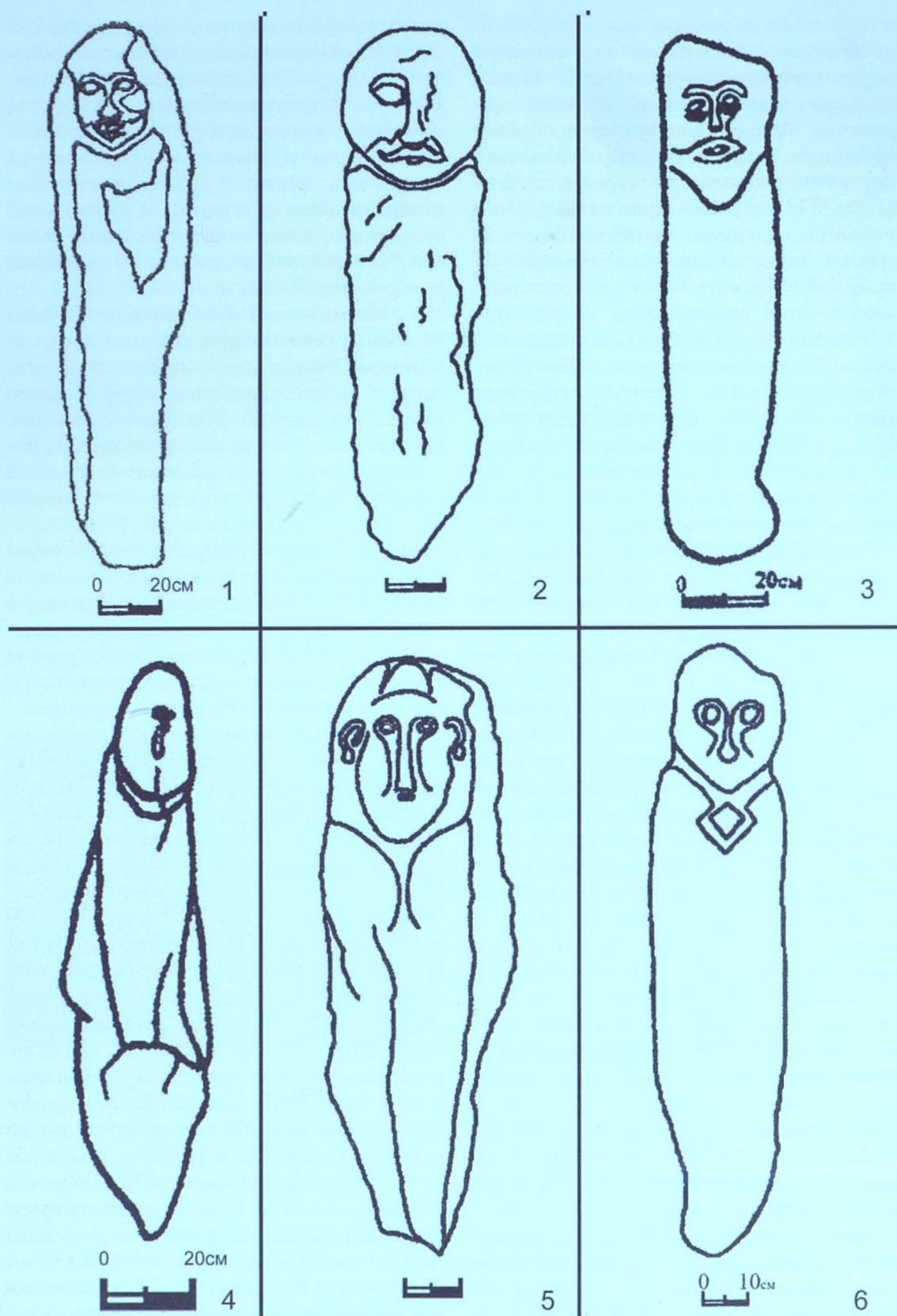
Тас мүсіндердің басқа бір түрі Жайсан 27, Теректі 1 тобындағы мемориалдардан табылды. Қатар орналасқан қоршаулардағы екі мүсіннің иконографиясындағы ұқсастықтарды олардың әрқайсысының кеуде тұстарына ыдысты сол қолымен түбінен, ал оң қолымен тұтқасынан ұстаған күйлерінен байқауға болады (сурет 7, 1 б, в). Ыдыстардың түрі ұқсас және Теректі 2 - дегі 1-ші мүсін мен Жайсан 14 - дегі 1-ші мүсіннің «құмыраларымен» ұқсас (сурет 8, 1-3, 6). Аламан 3 кешеніндегі бір ғұрыптық құрылыста үш мүсіннің жекелеген үлгідегі түрлері қойылған. Оның екеуі кеуде бөлігі бейнеленген толыққанды мүсіндер қатарына кіреді. 1-ші мүсіннің арқасында бес бұрымы суреттелген. Мүсіннің оң қолы белдік тұсына сәл бүгілген қалпы, кеуде тұсына жатқызылған, ыдысы байқалмайды. Тік айшықты қаруы, белдіктің төменгі тұсында сәл иілген қанжар түрінде көрсетілген. Қанжардың сабы оң қолының шынтағының астында орналасқан тік төртбұрышты ілгектердің ізі анық байқалады (сурет 8, 4).

дас курып” (по-восточному) (рисунок 7, 2 б). Верхняя одежда фигур показана с рукавами и широкими лацканами отложных воротников треугольной формы. Отличия в верхней одежде двух фигур наблюдаются по форме рукавов. Рукава изваяния 1 мемориала Теректы 2 свободно свисают с запястьев обеих рук, когда как рукава верхней одежды на изваянии 1 на ограде Жайсан 14 показаны, облегающими запястья рук (рисунок 8, 1- 2).

На изваянии 1 мемориала Жайсан 14 изображена нижняя пола одежды, зауженные рукава с тонкими манжетами, пояс, кинжал, подвешенный параллельно поясу, с изогнутой рукоятью, в ножнах, украшенных фигурным орнаментом. Волосы показаны разделенными на прямой пробор, распущенными по длине спины (для этой цели удачно использован шероховатый рельеф камня). На темени, справа, выбита тамга округлой формы, диаметром около 7 см. Под закрученными вверх, усами показана изящная бородка, каплевидной формы. Элементы пояса: пряжка овальной формы с язычком и щитком, наконечник ремня изображены отчетливо.

Другая разновидность каменных изваяний выявлена на мемориале группы Теректы 1 Жайсан 27. Сходство в иконографии двух каменных статуй, расположенных на смежных оградах, наблюдается по стилю изображения позы рук обеих скульптур. Каждая из фигур придерживает сосуд на уровне груди, левой рукой за дно, а правой - за ручку сосуда (рисунок 7, 1 б, в). Формы сосудов идентичны и сходны с “кувшинчиками”, которые изображены на изваянии 1 из Жайсан 14 и на статуе 1, в группе Теректы 2 (рисунок 8, 1-3, 6). В единичных экземплярах представлены три типа статуй, выявленные на одном ритуальном комплексе Аламан 3, два из которых относятся к разряду полнофигурных скульптур. Изваяние 1 размером 2 м х 0,5 м, х 0,22 м является единственной скульптурой, на спине которой показаны очертания 5-ти кос. Правая рука статуи полусогнута на уровне пояса и прижата к груди, сосуд не прослежен. Оружие, с прямым перекрестием и полусогнутым клинком показано ниже пояса. Рукоять оружия расположена ниже локтя правой руки, от-

Сурет 6. Келбеттері мен кеуделері көрсетілген мүсіндердің суреттері

Рисунок 6. Типы погрудных статуй святилища Жайсан

Орталық қоршаудан тас мүсін құлаған калпында табылды. Мүсіннің келбеті дәстүрлі түрк стилінде орындалған. Оның бадам тәрізді көздері, кең танаулы мұрны мен еріндері ер адам мүсіні екенін көрсетіп тұр (сурет 8, 5). Мүсіннің мойынының орта тұсына дөңгелек салпыншақты тұмар қашалған. Мүсіннің кеуде тұсында сәл бүгілген оң қолының саусақтарымен түбінен ұстап тұрған кубок тәрізді сәнді ыдыс бейнеленген. Сол қолы сәл иілген калпында белдік тұсына жайғасқан. Үшінші кеуделі мүсін үшінші қоршаудың шығыс жақ бетінен табылды (далее рисунок 7, фотографии ж. 27 и рисунок 8). Адамның бет әлпеті бейнеленген үшінші мүсін шағын қойтастан сомдалған. Иілген қастары танаусыз тік мұрынының сызығына дейін жалғасқан. Доғал, созылыңқы үлгідегі бадам көздері қорқыныш әсерін береді.

четливо прослеживаются прямоугольной формы обоймы для подвешивания (рисунок 8, 4).

У центральной ограды лежало второе изваяние. Портрет статуи выполнен в традиционном тюркском стиле, миндалина левого глаза, нос, с широкими ноздрями и форма усов, показанная в разлет, передают образ мужественного человека (рисунок 8, 5). На шее скульптуры изображен амулет с круглой подвеской, расположенной в ее центре. Пальцами правой, полусогнутой на уровне груди руке статуя придерживает ножку изящного по форме сосуда, сходного с формой кубка. Левая рука полусогнута и покоится на уровне пояса. Третье, погрудное изваяние находилось с восточной стороны ограды 3.

Тас мүсінді ритуалдық қоршаулардың хронологиялық және этномәдени түсініктемелері

Хронология и этнокультурная интерпретация ритуальных оград с изваяниями

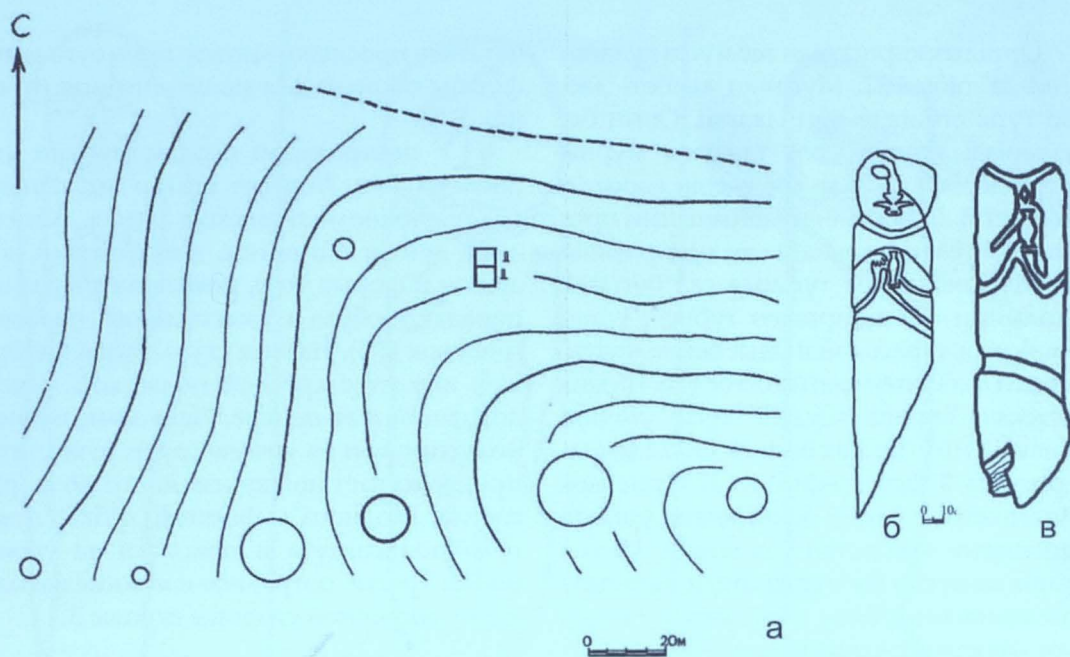
Жайсан ғибадатханасындағы ерекше үлгіде бейнеленген тас мүсіндері бар ғұрыптық құрылымдарға жасалған типологиялық талдаулар культтік ескерткіштердің, олардың таралу ареалын, өзіндік ерекшеліктері жағынан Орталық Азияныңшығыс аймағындағы халықтардың мәдениетіне жақындығын көрсетеді. Жайсан ғибадатханасындағы мемориалды ескерткіштері де Алтай мен Тувадағы көптеген ескерткіштер секілді жартастағы өнер туындыларына жақын маңда орналасқан. Дәл осындай заңдылықтар ғалымдар тарапынан Қырғызстан территориясындағы әртүрлі кезеңге тән ескерткіштерден бақыланды. Онда да мемориалды құрылыстар жартастағы өнер ескерткіштерімен жақын орналасқан [Винник, Помакина, 1975, 92 б.].

Тас мүсіндердегі сырға, алқа, амулет секілді атрибуттар жиынтығының аз суреттелуі немесе кейде тіпті кездеспеуі, тас мүсін кейіпкерінің тікелей әлеуметтік дәрежесіне қатысты болса керек. Мүсіндердегі шынай бейнеленген бет әлпеттер, ерекше қалыптары және т.б. ерекшеліктері олардың түрк қоғамындағы деңгейін, әлеу-

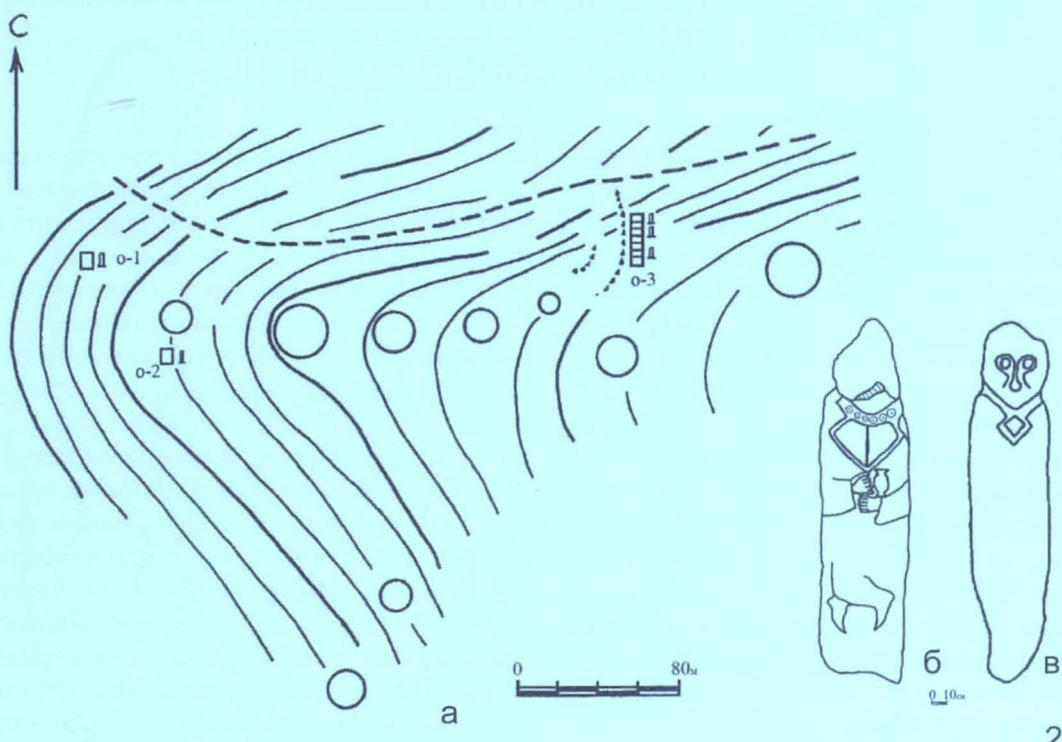
Типологический анализ ритуальных конструкций святилища Жайсан, совместно с особенностями стиля изображения каменных скульптур, установленных на них, позволяют интерпретировать мемориалы, как тюркские культовые памятники, ареал распространения которых, по своим основным признакам близок к культуре населения восточной территории Центральной Азии. Мемориальные памятники святилища Жайсан, как и многочисленные памятники Алтая, Тувы расположены в непосредственной близости от памятников наскального искусства. Такая же закономерность в расположении мемориальных сооружений с памятниками наскального искусства прослежена исследователями и на территории, локализации комплексов различных эпох в Кыргызстане [Винник, Помакина, 1975, с. 92].

Очевидно, что отсутствие или же лимитированный характер набора атрибутов, изображаемых на скульптуре в виде серег или гривны, амулета на погрудной статуе, напрямую связаны с социальным статусом персоны, в честь которого она

1

2

Сурет 7. 1 – Жайсан 27, 1-ші топтағы тас мүсінді ескерткіштердің графикалық жобасы мен суреттері; 2 – Жайсан 27, 2-ші топтағы тас мүсінді ескерткіштердің графикалық жобасы мен суреттері

Рисунок 7. 1 – Жайсан 27, группа Теректы 1, ритуальные ограды с изваяниями; 2 – Жайсан 27, группа Теректы 2, ритуальные ограды с изваяниями

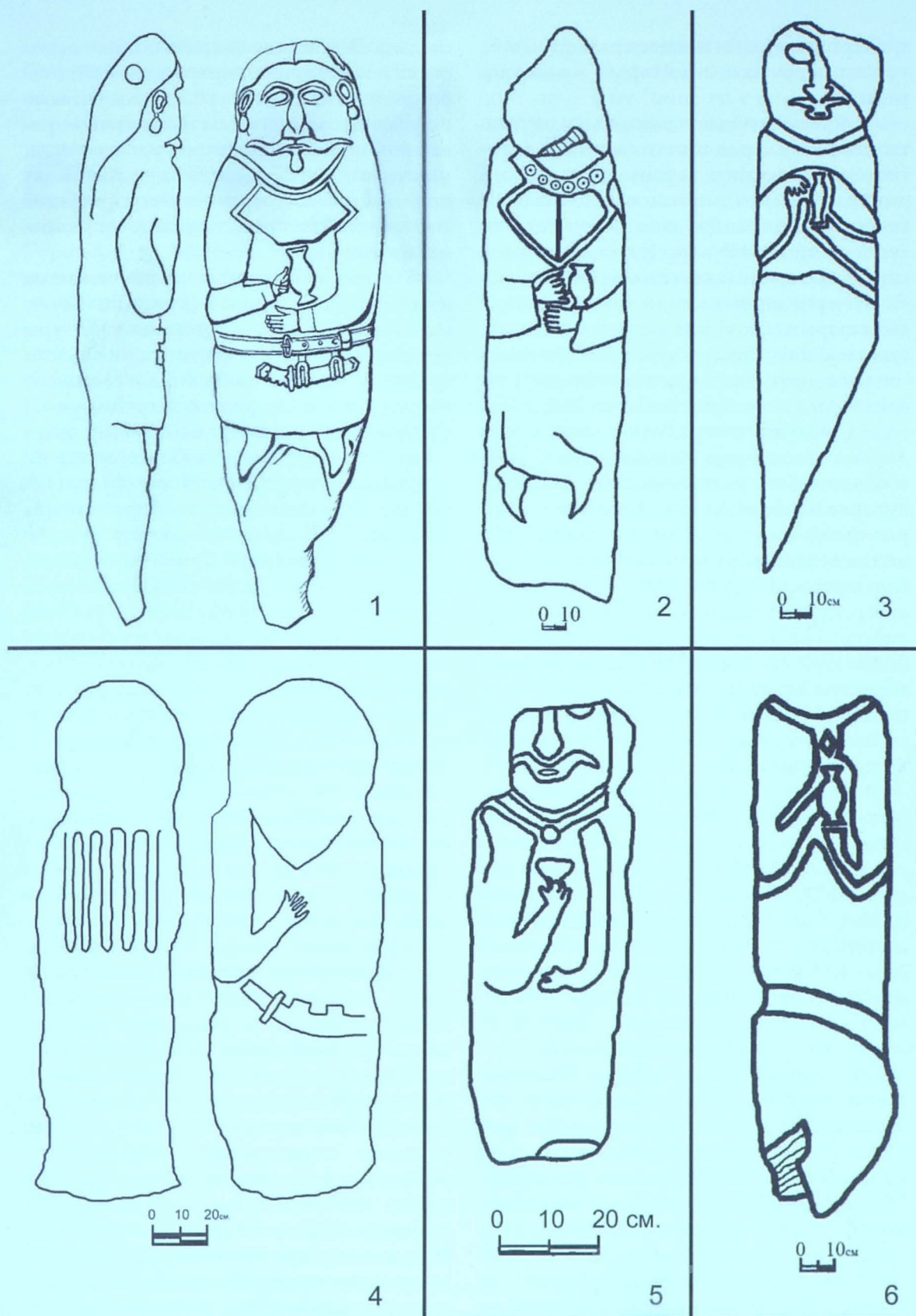
*Жайсан 27, Теректы 1 тобындагы ескерткіштердін
1-ші қоршауында орнатылған тас мүсіндерінің фотосуреттері*

*Фотографии. Культурно-мемориальный комплекс Жайсан 27
Теректы 1. Ритуальные ограды с тюркскими статуями*

Жайсан 27, Теректы 2 ескерткіштеріндегі тас мүсіннің фотобейнесі

Фотография мужского изваяния. Жайсан 27. Теректы 2.

Сурет 8. Толық бейнелері көрсетілген мүсіндердің көріністері

Рисунок 8. Типы полнофигурных статуй святилища Жайсан.

меттік шектеулігін немесе еркіндігін, т.б. тұлғалық артықшылықтарын куәландырады.

Жайсан ғибадатханасындағы ғұрыптық қоршауларда орнатылған әйел мүсіндері аса көрікті, мүсіндердің кескіні дөңгелектенген пішіндегі үлгіні, яғни кеудесінің бөлігін, бас киімін мен беттінің түрін (Жайсан 14) көрсетеді және кеудесі қарын тұстарымен көрсетілген (Жайсан 2). Әйел мүсіндерін тасқа бейнелеуде нәзік сызықтармен беруі, әйел денесін дөңгелете суреттеуі, бас киім үлгісіне лайықты тасты таңдауы түрк мүсіндеу өнерінің дәстүрлі әдісі болып келеді [Досымбаева, 2002, 53 б.].

Сонымен қатар, бет-әлпетсіз стелалардың арасында да әйел адамның құрметіне қашалып орнатылған стелалар назар аудартады. Жайсан 15 көпбөлімді мемориалында және Жайсан 11 ескерткішіндегі жекелеген қоршауда құрылыстың шығыс жағында тұрған әйел мүсіндерімен қатар, құрылымның ортасында биік стелалар тұр. Құрылыстың солтүстік – шығыс бөліміндегі ішінде қосымша жас баланың қоршауы бар Жайсан 10 кешенінің орталық қоршау ішіндегі балаға арналған кішірек қоршау, стеланы да анық әйел адамның құрметіне орнатылғандығын дәлелдейді.

Түрктің әлеуметтік элитасының жарқын әрі бірегей мемориалы Жайсан 14 культтік-мемориалдық кешені болып табылады. Жайсан 14 культтік-мемориалдық кешеніндегі бірінші мүсін ерекше көркем орындалған. Мүсінді бейнелеуде, бәдізші, дәстүрлі түрк мүсіндеу стилінің талаптарын қатаң ұстанған (сурет 8, 1). Ескерткішті орнату сәтінде мүсіннің қолына, тырнағына және саусақтарына түзу доғал пішіндегі қосымша өңдеу жұмыстарын жүргізгендігі байқалады (сурет 8, 2). Шаштары тік айырық болып бөлініп, арқасында жіберілген қалпында көрсетілген (бұл үші н тастың кедір – бұдырлы рельефі сәтті қолданылған). Мүсіннің иегі үшкірлеу, бет жүзі кең әрі сопақша, қасы мұрнынан иіліп, әрі тізу қиылған, мұртының ұшы жоғары қарай ширатылған, сақалы тамшы үлгісіндегі әсем бейнеленіп, нағыз батыр тұлғасын сомдайды. Екі құлағында да дөңгелек ірі сырға бейнеленген (сурет 8, 2 а). Кең жағалы сырт киімі, сүйір тұмсықты аяқ киімі секілді этнографиялық ерекшел

создана. Результаты анализа особенностей стиля изображения портрета, реалий отображенных на скульптуре, отличий в позах и др. свидетельствуют о степени ранжирования в тюркском социуме, уровне регламентации и определенных социальных привилегиях или ограничениях присущих тем или иным личностям, запечатленных на монументах.

Женские изваяния, установленные на ритуальных оградах святилища Жайсан более грацильны, очертания фигуры передают округлость форм: нижней части туловища, головы, овала лица и головного убора (Жайсан 14), показаны груди, живот (Жайсан 2). Манера передачи в камне очертаний женской фигуры более мягкими линиями, подчеркивающими округлость формы женского тела, подбор фактуры камня, для передачи головного убора, является традиционным приемом тюркского камнерезного искусства. Обращает на себя внимание, что и среди безликих стел есть такие, которые высечены и установлены в честь женщин. На одиночной ограде памятника Жайсан 11 и многосекционном мемориале Жайсан 15 с женскими статуями, стоящими с восточной стороны сооружений, в центре конструкций стоят высокие стелы. Стела из центральной ограды комплекса Жайсан 10, с дополнительной детской оградкой внутри конструкции в северо-восточном секторе сооружения, также свидетельствует об установке ее в честь женщины.

Наиболее ярким и примечательным мемориалом тюркской социальной элиты является культурно-мемориальный комплекс Жайсан 14. Изваяние 1 из культового мемориального комплекса Жайсан 14 представляет собой наиболее выразительную скульптуру. Стилистические приемы, использованные мастером для передачи индивидуальных черт, выдержаны в строгом соответствии с требованиями изобразительного канона традиционного тюркского стиля (рисунок 8, 1). Установлено, что при ваянии скульптуры использована дополнительная шлифовка всех деталей, включая ногти пальцев рук статуи, очертания которых переданы, правильными овальными контурами. Волосы человека показаны ниспадающими по

іктері нағыз шебер қолынан шыққандай. Белдігінің элементтері: ұзынша — доғал түрдегі кішкентай қалқанмен және доғал үлгідегі кішкене тілді тоға және белдіктің ұшыанық бейнеленген. Әртүрлі үлгідегі оюлармен безендірілген, сабы иілген қанжар белдікке параллель ілінген. Қанжарды белдікке ілуге арналған ілгектері бейнеленген (сурет 8, 2 в). Мүсіннің кеуде тұсында оң қолымен ұстаған кубок тәрізді ыдысы бейнеленген (сурет 8, 2 б).

Сипатталып отырған ер адамның тас мүсіні түрк монументалды мүсіндеу өнерінде кең таралған бірегей мүсіндер тобына кіреді және орындалуы жағынан ұқсас үлгілері көшпенділер мекен еткен Монғолияда, Тувада, Алтайда, Оңтүстік Оралда, Жетісу мен Сарыарқа территорияларында зерттелген [Бауар, 1997, fig. 86; 88, с. 59-66; Кубарев, 1984, с. 20, 27, 29, 33, 36, 38, 40, рис. 4, 5, 6, 7, 8; Боталов, 1996, с. 226; Шер, 1966, табл. V, 21; VI, 28; XV, 61-63; XVI, 64, 70; XVII, 72-75; Маргулан, 2003, рис. 20, 24, 89, 97].

Түрк әлемінің мәдени құндылықтарының ұқсас тобы біркелкі әше-кейлерден байқалады және олардың Орталық Азияның ұланғайыр даласынан ұшырасуы кездейсоқ емес. Сырға түрлерін зерттеудің нәтижелері бойынша, Жайсан 14 ескерткішіндегі 1-ші мүсіннің екі құлағында бейнеленген құлақтың сырғалығына жалғасқан шар үлгісі мен алқа түріндегі сырғалар «кейде конус немесе тамшы үлгісіндегі алқалары бар, дәнекерленген іші қуыс кішкене шарлар (маржанды, әйнекті, моншақты) алтын, көбінесе күміс және қола-ның кең таралған түрін елестетеді» [Кубарев, 1984, 29 б.]. Суреттеліп отырған ер адам сырғасы түрк ақсүйектерінің белгісі ретінде және этномәдениет белгілерінің бірі ретінде тағылған. VII-VIII ғасырлардағы Шаш оазисінен табылған, Батыс түрк қағанатының атынан шығарылған монеталарда дәл осындай сырғалар бейнеленген [Бабаяров, 2007, 18-19, 64, 67, 73 б.].

Бірінші мүсіннің қолындағы дөңгелек, ұзыншалау келген, ернеуі жазылған және табаны конус формасындағы құмыралар Алтай, Тува тас мүсіндерінде кең таралған және Орталық Азияның шығыс аралындағы түрктік жерлеу орындарынан табылған бұйымдардың арасында қай-

спине и разделенными на прямой пробор (рисунок 8, 2 а). Черты широкого, овального по форме лица, со слегка заостренным подбородком, изогнутыми бровями, переходящими плавно в линию прямого, с разлетающимися крыльями носа и кончиками усов, достигающих краев лица, совместно с изящной, каплевидной формы бородкой передают образ героической личности. В обоих ушах статуи изображены округлые крупные серьги (рисунок 8, 2 а). Этнографические особенности проработаны мастером в таких элементах как верхняя одежда, с широким отложным воротником, полы верхней одежды и остроносые сапоги. На скульптуре изображен орнаментированный пояс, пряжки и наконец ремня. Орнаментацией выделены ножны кинжала. Подвесные обоймы оружия содержат имитацию заклепок (рисунок 8, 2 в). Кубковидный сосуд показан на уровне груди, в правой руке изваяния (рисунок 8, 2 б).

Описываемый тип мужской каменной статуи, выполненный в сходном стиле, широко известен по материалам памятников тюркской монументальной скульптуры и является одним из наиболее ярких и характерных типов изваяний, получивших распространение в ареале обитания кочевников Центральной Азии. Близкие, по стилю изображения изучены на территории Монголии, Тувы, на Алтае, Южном Урале, Семиречье и Сары-Арке [Бауар, 1997, fig. 86; 88, с. 59-66; Кубарев, 1984, с. 20, 27, 29, 33, 36, 38, 40, рис. 4, 5, 6, 7, 8; Боталов, 1996, с. 226; 34, табл. V, 21; VI, 28; XV, 61-63; XVI, 64, 70; XVII, 72-75; Маргулан, 2003, рис. 20, 24, 89, 97, 121].

Круг аналогий с культурными ценностями тюркского мира прослеживается и по одинаковым типам украшений, бытование которых в широких пределах степной части Центральной Азии не является случайным. Согласно результатам исследования типы серег, изображенные в обоих ушах скульптуры 1 из памятника Жайсан 14 в форме, примыкающей к мочке уха, шаровидной подвески воспроизводят широко распространенную форму золотых, чаще серебряных и бронзовых серег, с напаянным полым шариком (жемчужиной, стеклянной бусиной), имеющих

A wide-angle photograph of a steppe landscape. The foreground is dominated by a field of vibrant red poppies interspersed with green grass. In the middle ground, a large, rectangular stone structure, likely a memorial, is built from reddish-brown and tan stones. The background shows a flat, open plain extending to a distant horizon under a clear blue sky.

*Жайсан 14. Ғұрыптық-мемориалды кешен.
Қазақ даласындағы түрк қағанының
монументалды бейнесі*

*Жайсан 14. Культново-мемориальный ком-
плекс. Монументальный облик тюркского
кагана в ландшафте казахской степи*

таланып отырады [Кубарев, 1984, 143, 198, 214, 215, 143 мүсіндер].

Мұндай ыдысты мүсіннің болған уақыты туралы жүргізілген дәлелдемелер жиынтығы VII-X ғғ. жататын сәндік аспап баусыз, квадратты немесе тікбұрышты үлгідегі қаңылтыр жапсырмаларының 2-ші түрге жататын белдікпен үйлесімділігі, сонымен қатар VIII ғасырға жататын 1-ші мүсінге түрі бойынша жақын мүсіндер қатарының кезеңделуі Жайсан 14 мемориалының кезеңін анықтау барысын біраз жеңілдетеді [Кубарев, 1984, с. 33, 36, 45].

Бірқатар авторлардың пікірі бойынша, белдікке параллель ілінген, сабы иілген қанжармен бірге жылжымалы тілді сопақша келген белдікте бейнеленген тоғаның кең көлемдегі ұқсас үлгілері VII – IX ғғ. Еуразияның далалық белдеуіндегі барлық аймақтарда жиі қолданыс тапқан [Распопова, 1965, №4, с. 78-91. рис. 1, 3-6, 17, с. 81-83; Ковалевская, 1979, с. 19-20, табл. IV, 11, 13; Иванов, Копылов, 2000, с. 86-89].

Мүсіннің шаштары тік айырық болып бөлініп, желке тұсында арқасына қарай бірқалыпты тарқатылған күйде көрсетілген. Шашты тік айырық етіп бөліп бейнелеудің мұндай тәсілі Орталық Азия және Қазақстандағы түрк тас мүсіндерінен белгілі [Евтюхова, 1952, 104 б., 61-сурет, 1; Кубарев, 1984, кесте 9, 1]. Түркітерді бейнелеген бейнелеу өнерінің көптеген ескерткіштерінде ер адамның әр түрлі шаш үлгілері көрсетілген. Жазба деректерде түркітердің жеке тұлғаның әлеуметтік жағдайына байланысты шаш қою тәртібін белгілеу және осыған сай шаш қою үлгілері туралы едәуір көлемде мәліметтер сақталған. Әдетте түркітердің сәнді шаш қою түрлері көшпелі халықтармен әйтеуір бір байланысы болған өзге этнос пен мәдениет өкілдері тарапынан белгіленді. Бұл қытай жазба деректерінде де байқалмай қалмайды. Түрк қағанының тарқатылған шаштарының лентамен маңдайынан буылғандығы, ал еріп жүрген қошаметшілерінің шаштарының бұрым етіп өрілгендігі қытай саяхатшысы, Сюань-Цзянның назарынан тыс қалмады [Chavannes, 1903, 194 б.].

Шығыс Түркістан территориясынан табылып, зерттелінген археологиялық олжалардың бірінде түркітердің ортағасырлық

иногда коническую или каплевидную подвеску. Описанный тип мужской серьги являлся символом тюркской элиты и служил в качестве одного из этнокультурных маркеров. Портреты каганов на денежных номиналах Западного Тюркского каганата VII – VIII вв из Чачского оазиса сопровождалась изображениями таких же серег [Бабаяров, 2007, сс. 18-19, 64, 67, 73].

Форма сосуда — кувшинчика с округлым, удлинённым туловом с отогнутым горлом и конусовидным поддоном в правой руке скульптуры 1 широко известна по тюркским изваяниям Алтая, Тувы и дублируются находками из тюркских погребальных памятников восточного ареала Центральной Азии [Кубарев, 1984, рис. изваяний 143, 198, 214, 215, 143]. Период бытования изваяний с изображениями описываемых форм сосудов, в сочетании с поясами типа 2, с гладкими бляшками квадратной или подпрямоугольной формы, без декоративных подвесных ремешков периодом VII-X вв, а также датировка ряда статуй, близких по типу изваянию 1 VIII веком [Кубарев, 1984, с. 33, 36, 45] способствует определению хронологии мемориала Жайсан 14.

Тип овально рамчатой пражки, с подвижным язычком, изображенный на поясе, совместно с кинжалом, с изогнутой рукоятью, подвешенном параллельно поясу, также имеет широкий круг аналогий и по мнению ряда авторов широко бытует в период VII-IX вв на всей территории Евразийского пояса степей [Распопова, 1965, №4, с. 78-91. рис. 1, 3 – 6, 17, с. 81-83; Ковалевская, 1979, с. 19-20, табл. IV, 11, 13; 18а, с. 40, рис. 8, 6 (левая сторона); Иванов, Копылов, 2000. с. 86-89, рис. 3 - 1, 16].

Волосы на статуе, показанные разделенными на прямой пробор, способом проведения прямой, глубокой линии, идущей со лба, на затылке плавно переходят в форму распущенных по спине волос. Стиль изображения волос, способом их деления на прямой пробор, представляет собой традиционную тюркскую манеру укладки волос и широко известен по изваяниям Центральной Азии и Казахстана [Евтюхова, 1952, с. 104, рис. 61, 1; Кубарев, 1984, табл. 9, 1].

бейнелері кескінделген. 579 жылы жерленген мәйіттің табытының қабырғасында түркілер шаштары тарқатылған күйінде суреттелген. Қабырға суретіндегі Соғды сарт бауының және оның саудагер қызметкерлерінен түркілердің ерекшелігі – түркілер иықтарына түскен тарқатылған шаштарымен бейнеленуінде еді. Түркілерді бейнелеуде қағанның шашын тік айрық етіп бейнелеуі және мұндай шаш үлгісінің басқаларында болмауы өте маңызды [Сунгатай, Еженханулы, 2006, сурет 2.28 – 2.33].

Жайсан 17 мүсінің фетобейнесі
Жайсан 17. Фотография изваяния

Афрасиабтың фрескаларындағы патшаның қызметшілері ішінде түркілер де бұрымдарымен көрсетілген [Альбаум, 1985, сурет 4, 28, 29; сурет 7, 38-42 бб.]. Сонымен қатар, 612 жылы Тұрфан оазисі (Шығыс Түркістан) корольдігін билеушілердің бірінің тұрғындарға туполердің салтын жалғастырудан бас тартуды және «бұрымдарын тарқату мен сол жақты етеккі жоюды» бұйырған жарлығы да назар аудартады [Бичурин, 1950. т. II, 254 б.]. Заңды актілермен расталған шашқою жолдарын белгілеудегі бұрым қою дәстүрі адамның тәуелді жағдайына байланысты екендігін көрсетеді. Қайғылы рәсімге

В письменных источниках, сохранилось значительное количество информации о формах причесок тюрков, регламентации норм ношения и взаимной связи типа прически от социального положения личности. Манерное оформление прически тюрков обычно отмечалось представителями иных этносов и культур, когда-либо имевших контакты с номадами. От внимания китайского путешественника, паломника Сюань-Цзяна не ускользнуло, что распущенные волосы тюркского кагана были перехвачены на лбу лентой, а волосы сопровождавшей его свиты были заплетены в косы [Chavannes, 1903, с. 194].

Одним из ранних, документированных археологическими находками изображений тюрков, показанных с распущенными волосами, являются картины на стенках саркофага из захоронения 579 года, изученного на территории Восточного Туркестана. В отличие от главы согдийской колонии и его торговой свиты, все сюжеты на которых показаны тюрки, изображают их с ниспадающими на плечи волосами. Не менее важным является и такой элемент прически, как центральный пробор, разделяющий волосы кагана и отсутствие такового на голове других персонажей, изображающих тюрков [Сунгатай, Еженханулы, 2006, рисунок 2.28 – 2.33].

Тюрки из свиты царя на фресках Афрасиаба показаны с косами [Альбаум, 1985, рис. 4, 28, 29; рис. 7, с. 38-42]. Заслуживающим внимания является исторический документ (указ, одного из владетелей княжеств Турфанского оазиса, Восточный Туркестан), датированный 612 годом, согласно которому велено всем жителям княжества отказаться от следования тюкуеским обычаям и "... расплести косы и уничтожить левую полу" [Бичурин, 1950. т. II, с. 254]. Нормирование способов ношения прически, подтверждаемое законодательными актами, однозначно свидетельствует, что факт ношения кос указывал на характер зависимого положения человека. Вероятно, распущенные волосы мужчин, принимающих участие в скорбной церемонии, свидетельствуют о социальном статусе

қатысушы ер адамның тарқатылған шаштары жоқтау ғұрпына қатысушылардың әлеуметтік деңгейін дәлелдеуі мүмкін. Мүсінде бейнеленген барлық атрибуттар жиынтығымен бірге 1-мүсіннің семантикасымен байланысты тік айырық болып бөлінген тарқатылған шаштар оларды түрк көшпелі ақсүйектерінің символы ретінде түсіндіруге мүмкіндік туғызады. Сипатталып отырған тік айықты шаш үлгісінің ортағасырлық Шаш оазисінен табылған монеталардағы қағандардың, тегіндер мен ябғулардың шаш үлгілерімен сәйкес келуі, түрк ақсүйектерінің өзіндік этникалық ерекшеліктерін қалыптастырғандығын дәлелдейді [Бабаяров, 2007. 11, 14, 16 б.].

Жайсан ғибадатханасындағы бұрымы бар тас мүсін Аламан 3 культтік кешеніндегі үш мүсіннің бірінде көрініс тапқан. Осыған дейін ғылыми әдебиеттерде жарияланған тас мүсіндерден бөлек, бізде бұрымы бар үш ер адам мүсіндері туралы ақпарат бар. Олардың бірі Мерке аудандық мұражайында және қалған екеуі Түркістан мен Отырар қалаларындағы тарихи-өлкетану мұражайларында сақтаулы. Мүсінді бейнелеудегі стиль мен иконографиясы дәстүрлі түрктік стиль болып табылады және олардың шығу тегі шығыс аралдағы түрк көшпелілерінің мүсіндерімен өте ұқсас болып келеді. Тас өңдеу культтік өнерінің кең ауқымдағы ескерткіштері, суреттер, фрескалар, сонымен қатар ортағасырлық жазба дәстүрінде тіркелген мәліметтер бойынша, мұндай түрдегі шаш үлгілерінің бейнеленуі түркітер портретінің әдеттегі этнографиялық түр ерекшелігі болып табылмайтындығын дәлелдейді. Дәстүрлі, культтік және ақсүйектерге тән ескерткіштердегі шашты белгілі бір тәртіппен жинау тәсілін бейнелеу арқылы түркітер көшпелінің өзіндік бейнесін суреттеумен қатар, одан да маңыздырақ мәліметтерді бере білуі мүмкін. Шығыс түркітердің дәстүрлі бейнелеу өнерінде шашты бұрым етіп өрудің пайда болуы этномәдени жағдайдың бір қырын айқындай түседі және жаңа тарихи жағдайда VII-VIII ғғ. Батыс Түрк қағанатының жерінде құрылған шығыс және батыс аралдағы ортағасырлық көшпелілер тайпаларының өзара қарым-қатынасының саяси және әлеуметтік дең-

участников ритуала. В связи с семантикой изваяния 1, незаплетенные волосы, разделенные на прямой пробор, совместно со всем набором атрибутов, изображенных на статуе, позволяют интерпретировать их в качестве одного из этнографических черт тюркской элиты. Описываемой формой прически, разделяя ниспадающие на плечи волосы на прямой пробор тюркская элита выделяла свою этническую особенность, подтверждением чему служат и портреты тюркских каганов, ябгу и тегиннов на монетах из нумизматической коллекции средневекового Чача [Бабаяров, 2007, с. 11, 14, 16].

Изображение кос на изваяниях святилища Жайсан показано на одном из трех скульптур культового комплекса Аламан 3. Кроме статуй с косами, которые были опубликованы в литературе по тюркским статуям, мы владеем информацией еще о трех мужских изваяниях, одна из которых находится в музее с. Мерке и две скульптуры, представленные в составе коллекций, в историко-краеведческих музеях гг. Туркестан и Отрар. Приемы ва-яния, стиль и иконография описываемых скульптур являются традиционными для памятников эпохи средневековья и имеют большое сходство с изваяниями восточных тюрков. Результаты анализа показывают, что изображения типов причесок не являются обычными этнографическими штрихами к портретам тюрков. Появление в традиционном изобразительном искусстве восточных тюрков манеры плетения волос в косы высвечивает одну из граней этнокультурной ситуации и способствует пониманию содержания, и уровня социальных и политических взаимоотношений средневековых племен, восточного и западного ареалов Центральной Азии, в новой исторической обстановке, которая сложилась в период VII - VIII вв на территории Западного Тюркского каганата.

Манера изображения усов, показанных на изваянии 1 памятника Жайсан 14, также выполнена в традиционном тюркском стиле. Как и все черты портрета, воплощенного в скульптуре, формы отчетливо выраженных, разлетающихся по обе стороны лица широких усов, в сочетании с бородкой, высеченной с особым изяще-

гейі мен мазмұнын түсінуге мүмкіндік туғызады.

Жайсан 14 кешеніндегі 1-мүсінде көрсетілген мұрты дәстүрлі түрк стилінде орындалған. Мүсіннің екі жағына ширатылған ұзын мұрты шоқша сақалмен үйлесім тауып, нағыз еркек тұлғасын суреттеуге бағытталған. Мүсін бейнесіндегі әрбір бөліктердің ерекше ықласпен орындалғаны оның түрк қоғамындағы әлеуметтік жоғары тап өкілінің құрметіне арналып қойылғандығын дәлелдейді.

Аталған мүсінде бейнеленген адамның әлеуметтік жағдайы жағаның кең қайырмасы, оның төменгі етек жағы және манжетті жеңдері бар сырт киім үлгісінде көрсетілген. Жағаның осыған ұқсас үлгісі Теректі 2 мемориалындағы (Жайсан 27) мүсінде де рельефпен бөлінген. Жағаны рельеф әдісімен бөлген күйде сырт киімді бейнелеу тәсілі түркілердің бейнелеу өнерінде кең таралған. Түрк мүсіндерінде кең қайырма жағалары рельеф түрінде қашалған киімдердің түп негізі бағалы аң терісінен жасалған қымбат тондар болды [Кисилев, 1951, с. 527].

Шебер, 1-мүсіннің кейпін орындауға ерекше көңіл бөлген. Мүсіннің кеуде тұсына ұстаған жартылай бүгілген оң қолында ыдыс бейнеленген, ал белінің тұсына жартылай бүгілген сол қолының әсем өңделген саусақтары қарын тұсына жайғасқан (сурет 9, 2). Сол қолы қарын тұсында бейнеленген тас мүсіндердің ұқсас үлгілері Жайсан 27 ескерткішінде және Теректі 2 тобындағы үшінші қоршаудағы мүсінде көрсетілген. Оң қолында ыдысы, белдікке параллель ілінген қанжармен бірге қарын тұсында салынған сол қолының кейпі әдеттегі үлгіде бейнеленген. Суреттелген мүсіннің ең жақын ұқсас түрлері Сарыарқа, Жамбыл облысы, Шу ауданының территориясынан (сурет 9, 4-6) және А.Н. Бернштам жариялаған мүсіннің (Қырғызстандағы Шу өзені алқабының территориясынан табылған) материалдары бойынша белгілі [Бернштам, 1943, сурет 97; 30, 1-5 - суреттер. VI-кесте, 19]. Бейненің иконографиясының және портретті бейнелеудегі нақты стильдің, тамшы түріндегі сақалының бейнелену үлгісі, қарын тұсына қойылған сол қолы және оң қолындағы ыдыстың күйі, сырт киімінің, қанжар мен

ством, передают образ мужественной личности. Описываемые детали портрета, выполненные с особым изяществом, еще раз свидетельствуют в пользу того, что статуя высечена в честь персоны, занимавшей при жизни ведущее место в социальной иерархии тюркского общества.

Социальное положение человека, изображенного на скульптуре 1 культового мемориала Жайсан 14, показано и в форме верхней одежды с широкими лацканами воротников, ее нижней полы, манжетов рукавов, плотно облегающих кисти обеих рук. Сходной формы отложной воротник верхней одежды, выделен глубокой рельефной контурной линией и на статуе из мемориала Теректы 2 памятника Жайсан 27. Прием изображения верхней одежды способом выделения воротника был широко распространен в изобразительном искусстве тюрков. Прототипами одежды, высеченной на тюркских статуях, в виде рельефных, широких, отложных воротников, были дорогие шубы из ценного меха [Кисилев, 1951, с. 527].

Специальное внимание уделено мастером позе изваяния 1. В правой, полусогнутой на уровне пояса руке, на уровне груди изображен сосуд, а кисть, также полусогнутой на уровне пояса левой руки, с изящно проработанными пальцами и отшлифованными ногтями покоится на животе (рисунок 9, 2). В аналогичной позе изображено положение левой руки на изваянии ограды 3, в группе памятников Теректы 2 памятника Жайсан 27 (рисунок 9, 3). Ближайшие аналогии описываемому изваянию, по сходству стиля изображения с типичной манерой изображения позы: сосуда в правой руке, а левой руки, обращенной ладонью и приложенной к животу, совместно с кинжалом, который подвешен параллельно поясу известны по памятникам из Сары-Арки, с территории Чуйского района Жамбылской области и статуе из Киргизии, также с территории долины реки Чу (рисунок 9, 4-6). [Бернштам, 1943, рис. 97; 30, рис. 1-5, табл. VI, 19]. Статуя из Сары-Арки, по сходству иконографии образа и изящному стилю изображения портрета, манеры изображения каплевидной по форме бородки, положению сосуда в правой руке и левой, прило-

сырғаларының үлгісінің ұқсастықтары бойынша Сары арқадағы мүсіндер Жайсан 14 кешеніндегі 1-мүсінге барынша ұқсас. Мүсіндіктуындылардың иконографиясындағы айырмашылық тек қана әр түрлі адамдарды бейнелеген жеке бет-әлпеттері бойынша байқалады. Оң қолымен кеуде тұсына ыдыс ұстаған, ал сол қолы алақанымен қарын тұсына жайғасқан мүсіндердің орындалу ұқсастықтары Орталық Азия тас мүсіндері тобынан белгілі. Мұндай ұқсас үлгідегі мүсіндер Монғолияда, Алтайда, Шығыс Түркістанда табылып зерттелінген.

*Монуменгалды өнер ескерткіштері
мазмұндарымен дәстүрлі дүниетанымды жаңғырту*

*Реконструкция традиционного мировоззрения тюрков
по материалам памятников монументального искусства*

Дәстүрлі мемориалдық өнер ескерткіштерінің мазмұнында ешқандай да бір кездейсоқтықтың нышаны болмайды. Салттық мүсіннің құрылысы жерлеу және еске алу ғұрпынан кейін дала кеңістігінде қалатын және осы ескерткіштерді тұрғызған ұрпақтарының санасында өмір сүруі/бар болуы тиіс еді. Көшпелілердің идеалдық түсініктеріне сай, тас мүсіндердегі Ұлы бабаларының бейнесі түрк қоғамында өмір сүруін жалғастырды және оның өлімінен кейінгі қызметінің бірі өз ұрпақтарын қорғау болды. Сәйкесінше, адамдардың санасында, Жайсан 14 мемориалына орнатылған қаған мүсіні оның тірі кезіндегі өз Отанын, халқын паналау қызметімен байланысты болуы тиіс.

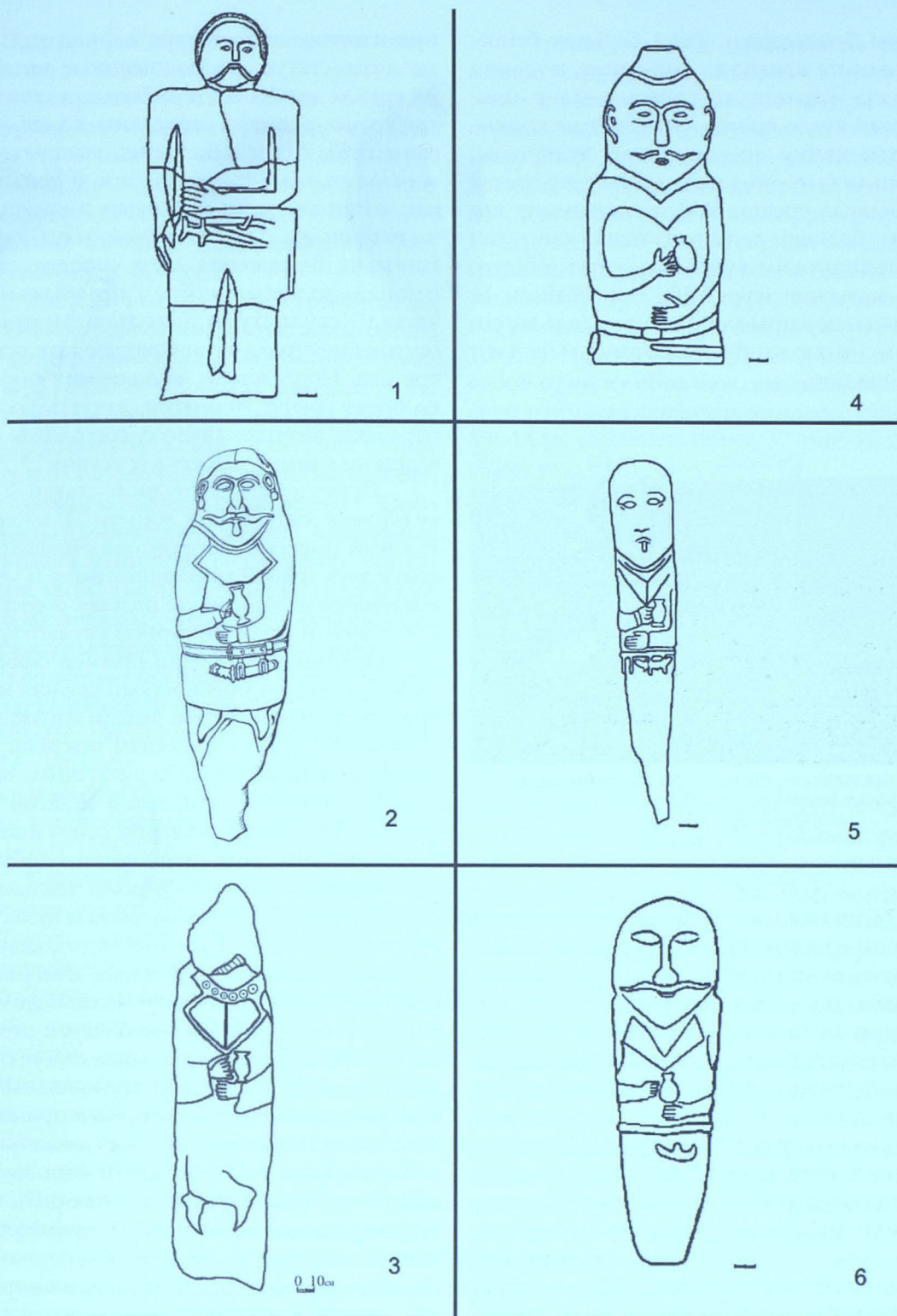
Жайсан 14 мемориалындағы екінші түпнұсқа күйіндегі ер адамның мүсіні солтүстік қоршаудың шығыс жағында тұр. Биіктігі 2,3 м. болатын мүсіннің портреті қалың гранитті монолиттің екі қырының түйіскен жеріне қашалған. Аталған дәстүрлі түрк стилі мүсіннің портретін дайындау кезінде қолданылған арнайы техникалық тәсілді іске асыру барысында күшейтілген. Монолиттің екі қырында орналасқан және терең рельеф әдісімен соғып істелінген мүсіннің бет-әлпеті анығырақ берілген. Онда адырайған көздері, кең танаулы мұрны мен ұшы жоғары қарай ширатылған

женной к животу, форме серьги, кинжала и верхней одежды, почти аналогична изваянию 1 из комплекса Жайсан 14. Различия в иконографии скульптур различимы только в портретах лиц, передающих индивидуальные особенности черт персон, изображающих разных людей и косах, которые показаны на спине статуи из Сары-Арки. В Центральной Азии, известны ряд скульптур, исполненных в сходной манере с сосудом на уровне груди в правой руке и левой руки, приложенной ладонью к животу. Такие статуи открыты и изучены на территории Монголии, на Алтае и в Восточном Туркестане.

В содержании памятников традиционного мемориального искусства отсутствуют факты случайности какой-либо детали. Скульптура, установленная на ритуальном сооружении, после совершения обрядов захоронения и поминаения, в функциональном отношении должна была находиться в пространстве степи и стоять/существовать/быть/жить в сознании людей, потомков создавших этот памятник. В соответствии с идеальными представлениями номадов, образ величественного предка, воплощенный в каменной статуе продолжал участвовать в жизни тюркского социума и одной из функций его посмертной деятельности, являлось покровительство своим потомкам. Соответственно, статуя кагана, установленная на мемориале Жайсан 14, должна была, согласно сознанию людей соответствовать его прижизненной функции – покровительство своему народу, отечеству.

Вторая, мужская скульптура мемориала Жайсан 14, установленная с восточной стороны северной ограды и высечена на стыке двух граней, мощного гранитного монолита, высотой 2,3 м. На статуе традиционный тюркский стиль, в котором исполнены индивидуальные черты образа персоны, усилен за счет применения специального приема, использованного

Сурет 9. 1 – Батыс Қазақстанда, Байте гибадатханасынан шыққан сармат мүсіні;
 2-3 – Жайсан гибадатханасының мүсіндері; 4 – Шығыс Түркістаннан шыққан мүсін;
 5 – Сары Арқадан шыққан мүсін; 6 – Тараз облыстық мұражайының мүсіні

Рисунок 9. 1 – сарматская статуя из святилища Байте в Западном Казахстане; 2,3 – изваяния святилища Жайсан; 4 – изваяние из Восточного Туркестана; 5 – изваяние из Сары Арки; 6 – изваяние из областного музея г. Тараз

мұрты бейнеленген. Таста берілген бейнедегі сезімге қаныққан түр-әлпет, мүсіннің «қадала қараған көзқарасы» және оған қараған кезде еріксіз туындайтын қорқынышты сезіну ерекше назар аудартады. Монолиттің екі қырындағы портретті орындауда ерекше тәсілді пайдалану арқылы бәдізші адамның таста қашалған бейнесінің сезім күйін дәл жеткізе білуге қол жеткізген (сурет 10, 2 в). Жайсан 14 ғұрыптық құрылысында кеуделі мүсін бейнесі монолиттің екі қырына мәнерлеп орындалған.

*Ғалымдар Айман Досымбаева, Такаши Осава,
Нурболат Богенбай ескерткішті
зерттеу барысында*

Процесс изучения памятника

Сипатталған мүсіннің толық кеуделі бірінші ер адам мүсіні мен әйел мүсінінің қатарында орналасуы, мүсіндеу өнеріндегі ерекше ғұрыптық рәсімдеудің тағы бір мысалы бола алады. Жайсан 14 культтік кешенінің біркелкі құрылымында көрініс тапқан барлық ғұрыптық элементтерден және ғұрыптық құрылыстың үлгісі мен құрамынан, әртүрлі тас мүсін үлгілерінен көшпелі түрк қоғамының әр қырлы идеологиялық, этникалық, әлеуметтік және мәдени секілді дәстүрлі ерекшеліктері көрініс береді. Сипатталып отырған мүсінді орнату сәтінде оған ғұрыптық киелі атрибуттарды бейнелемеуі, тұлғаның әлеуметтік дәрежесінің жоғарылығына қарамастан, өмірінде кейбір құқықтары шектеулі болғандығын дәлелдейді. Тіпті кеудесінде ыдыстың болмауы, ант-су ішу құқығына да ие болмағандығын білдіреді. Дегенмен, бұл мүсіннің қағанмен қатар бір мемориалда орнатылуы және монолиттің

при изготовлении портрета фигуры. Черты лица статуи, расположенные на обеих гранях монолита и выбитые в технике глубокого рельефа, переданы более чем отчетливо: формы больших, выпученных миндалин глаз, широкий нос с большими, выпирающими ноздрями и крупные, выделенные усы с закрученными вверх концами. Выражение лица суровое, эмоционально насыщенное, “пристальный взгляд” скульптуры невольно вызывает ощущение страха, возникающее при осмотре его. Посредством исполнения образа на обеих гранях монолита, ваятель достиг передачи эмоционального состояния, изваянного в камне человека (рисунок 10, 2 в).

Присутствие погрудной статуи 2 на культовом сооружении Жайсан 14, выразительный портрет которой, высеченный на стыке двух граней каменной глыбы и установленный на комплексе рядом с женским изваянием и полнофигурной скульптурой 1, являет собой еще один пример оформления ритуала особенностями средств изобразительного искусства. Анализ позволил установить, что все элементы ритуала, нашедшие отражение в структурных единицах культового комплекса Жайсан 14, форме и составе ритуальных сооружений, с различными типами статуарных образцов отражают разные стороны идеологической, этнической, социальной и культурной особенностей традиционного социума тюркских кочевников. Отсутствие изображений священных атрибутов, используемых в процессе ритуала свидетельствует, что не смотря на высокий социальный статус персоны, изваянной в камне, эта личность не обладала при жизни некоторыми правами. К примеру, отсутствие оружия может свидетельствовать о том что он не был воителем. Отсутствие сосуда может говорить, что он также не обладал правом принесения клятвенной присяги на воде. Но установка его статуарного облика на одном мемориале с каганом и способ ваяния на стыке двух граней монумента является свидетельством его прижизненного высокого статуса. Высота каменного монумента размеры мощной глыбы, превышающей 2,3 м – яркие параметры, свидетельствующие о социальном статусе персоны, возможно при жизни осуществлявшей функции советника кагана.

екі қырына да портреті салынуы, оның тірісінде жоғары дәрежеге ие болғандығын куәландырады. Биіктігі 2,3 м. болатын мүсіннің қатты гранит тасынан жасалуы және айтарлықтай көлемді болып келуі де, оның тірі кезінде әлеуметтік дәрежесі жоғары тұлға болғандығын, мүмкін қаған кеңесшісі қызметін атқарғандығын болжауға мүмкіндік береді.

Жайсан 14 ғұрыптық құрылысының орталық қоршауының шығыс жағында, екі ерадам мүсінінің аралығында және екеуінен биіктігі жағынан да, көлемі жағынан да екі есе кіші, әйел мүсіні орналасқан (сурет 10, 2 б). Мүсіннің басы сынған, иегі мен мойны сақталған. Кеуде тұсында жартылай бүгілген сол қолында ыдыс бейнеленген. Қазба жұмысы кезінде әйел мүсінді қоршаудың ортасынан ұзындығы 11 см. темір, үш қалақты, қысқа сапты жебенің ұшы табылды. Гибадатханадағы культтік құрылыстарға қазба жұмыстарының жүргізілуі барысында үш қоршаудан бір данадан көмілген жебе ұштары табылды (сурет 10, 2 б). Жайсан 14-тің орталық қоршауындағы үш қалақты жебе ұшының нұсқасы кең таралған түрлердің бірі болып табылады және VII–IX ғғ. көшпелілердің соғыс жинағына тән [Худяков, 1986, 57 б., сурет 41, 2].

Табылған жебе ұштарының жерлеу, еске алу ғұрыптық дәстүрімен байланысы болуы, ғұрыптың жалпы мазмұнымен сәйкестенеді. Көне түрк және түрктідерінде оқ/оқ (жебе) сөзі «ана» мағынасында және алтай тіліндегі ең жақын этимологиясы ukta, яғни ұрпақ жалғастырушы деген мағынаны беретінін ескерсек, культтік құрылыстарда жерленген жебе ұшының символдық мәні аса күмән тудырмайды [Калинина, 2003, с. 124].

Сипатталып отырған атрибуттың әйел мүсінімен бірге бір ғұрыптық қоршауда жерленуінің мән мағынасы түрктің дүниетанымдық реконструкциясын қайта жаңғыртуға дереккөз бола алады. Әйелдің құрметіне тұрғызылған қоршаудағы жебе ұшы тақырыбына орала отырып, әйел мүсіні мен Шу өзені алқабын ерте заманнан мекендеген «он оқ» халқының мәдени ерекшеліктерін және барлық Жайсан 14 мемориалын құрайтын аталған заттардың мазмұндарының арасындағы

Третье, женское изваяние из ритуального сооружения Жайсан 14, расположено с восточной стороны центральной ограды, между двумя мужскими статуями (рисунок 10, 2 б). Голова статуи отбита, сохранились очертания подбородка и шеи. В левой полусогнутой руке, на уровне груди показан сосуд. В центре ограды с женским изваянием, во время раскопок был найден железный, трехлопастной, черешковый наконечник стрелы, длиной 11 см (рисунок 10, 2 г). Наконечник стрелы представляет собой один из образцов, входивший в боевой комплект тюркских номадов периода VII–IX вв. [Худяков, 1986, с. 57, рис. 41, 2; 36, с. 149; рис. 64,5].

Очевидно, стрелы в сооружениях связанных с циклом обрядов похоронно-поминальной традиции соответствуют общему содержанию ритуала. Учитывая семантическую связь корня ok/oq (стрела) в старотюркском и тюркском языке, означающих понятие мать, его этимологическую близость с алтайским термином ukta, в значении производить потомство, символическое назначение наконечника стрелы в ритуальной конструкции не вызывает сомнения [Калинина, 2003, с. 124].

Специально захороненный в ритуальной ограде с женским изваянием, по своему смысловому содержанию, описываемый атрибут позволяет использовать его в качестве источника для реконструкции мировоззренческих представлений тюрков. В процессе анализа темы, связанной с находкой наконечника стрелы из ограды, сооруженной в честь женщины, нельзя исключить семантическую и символическую связь между содержанием описываемого предмета, женской статуи и всех составляющих, культового мемориала Жайсан 14 с культурными особенностями народа “десяти стрел”, исконно населявших земли в бассейне реки Чу.

В социально-экономическом контексте, высокий статус женщины в Западном Тюркском каганате был узаконен правовыми нормами, о чем свидетельствует монетный чекан этого периода (рисунок 10, 3-5). На первых тюркских монетах VI - VIII вв., найденных на территории Согда, Афрасиаба, Чачском оазисе, пара правителей изображена в манере, близкой иконогра-

семантикалық, әрі символикалық байланысты естен шығармау керек.

Батыс Түрк қағанатындағы әйелдің құқық ережелерімен заңдастырылған әлеуметтік-экономикалық деңгейінің жоғары болғандығына осы кезеңнің теңгелерінде чекандары куә бола алады. Соғдыда, Афрасиабта табылған бірінші түрк (VII ғ.) билеуші жұптар түркілік тас қашау өнерінің мүсіндік бейнесіне ұқсас үлгіде бейнеленген (сурет 10, 3-5). Ал монетаның бетіндегі «катун» деген қысқа жазу қағанмен бірге билеуші әйелдің әлеуметтік дәрежесін растайды [Смирнова, 1961, с. 55-70; Бабаяров, 2007, с. 32]. Ташкент оазисінің территориясы VII ғасырларда жұптасқан қаған мен қатынның жұбайлық бейнесі салынған ақша номиналын шығаратын орталықтардың бірі болған.

Қаған шаштары екіге жарыла тарқатылған күйінде суреттелген, ал ханымының басында үш қырлы бас киімнің үлгісі көрсетілген. Монетада «Тун яғбу - қаған» және «яғбу - қаған» деп жазылған жазулар бар [Бабаяров, 2007, 29-30, 89 б.]. Беткі жағында жұптасқан билеушілер бейнеленген, сыртқы бетінде әулеттік аңыз және таңба бейнеленген монета 2002 жылы Кызыл-су (Красная речка, Қырғызстан) қалашығынан табылды. VIII ғасырдың бірінші жартысында «Соғды, Чаганиана және Чачтың кейбір билеушілерінің монеталарының көбірек таралған түрі билеуші мен оның жұбайының жұп бейнесі бейнеленген монеталар болды» [Камышев, 1987, 37 б.].

Нумизматикалық материалдардағы қатынның қағанмен қатар жұп түрінде бейнелеу дәстүрі әлемнің көптеген халқына тән екі бастаманың ынтымақтастығы туралы аңызға негізделген. Бірақ түрк қоғамының әлеуметтік құрылымындағы әлемнің қоснегізді құрылысы туралы идея заң ретінде арта түсті және қағанның бірігіп басқарушысын көрсететін қатун бейнесі түрк жерінің бейнесі болып табылды [Торланбаева, 2004, 191-214 б.].

Жайсан 14 мемориалын құрайтын культтік құрылыстың дәстүрлі жиынтығының құрамы, оған ритуалды гибадатхананы сипаттайтынын жаңа элементтерді кіргізгенін көрсетеді. Жайсан 14 культтік мемориалының шығыс аралының кеңінен

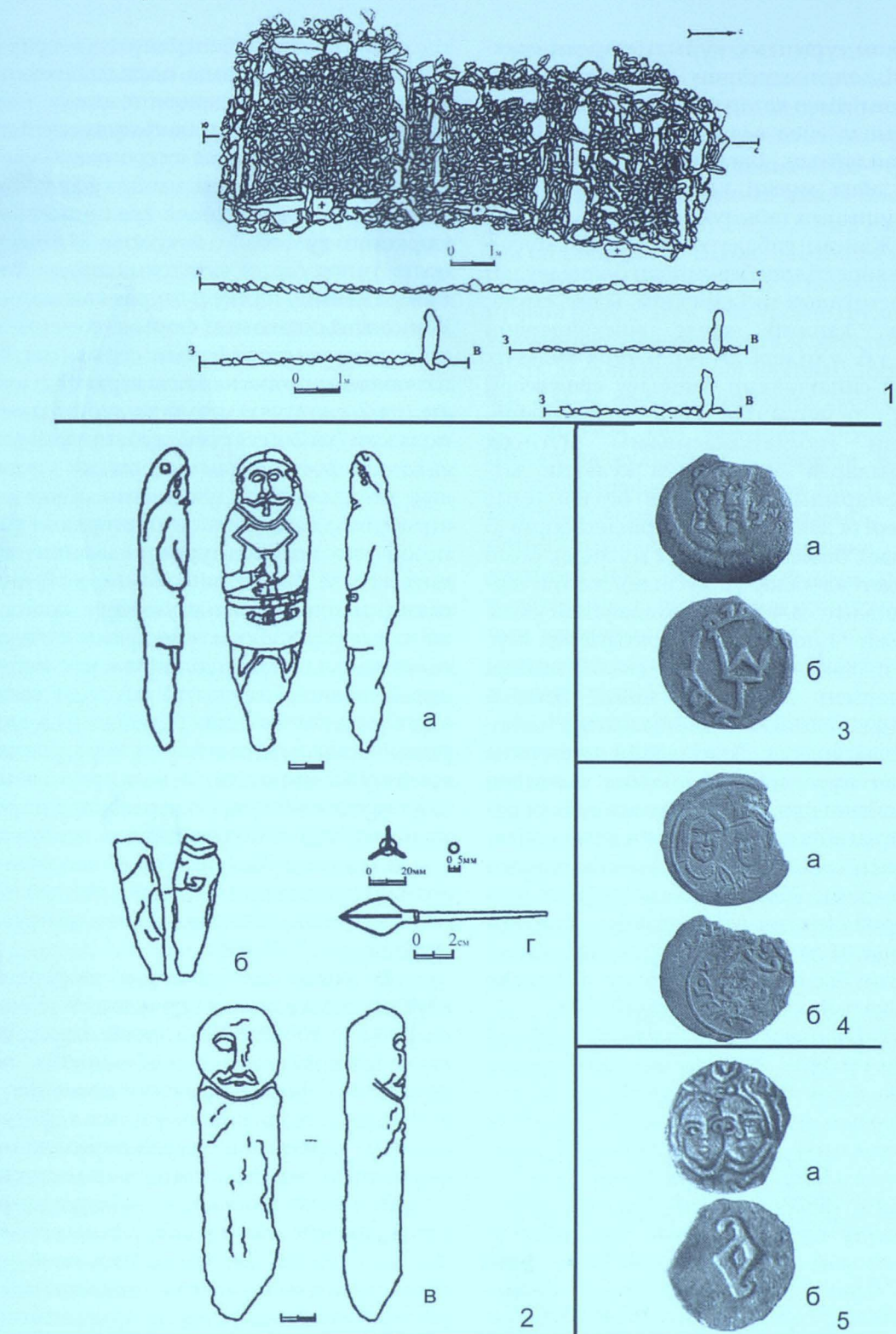
фическому стилю изображения портретов на статуарных образцах тюркского камнерезного искусства, а в лаконичной надписи “катун” на аверсе монет, засвидетельствован социальный ранг соправительницы кагана [Смирнова, 1961, с. 55-70; Бабаяров, 2007, с. 32]. В Ташкентском оазисе, территория которого в VII в служила в качестве одного из центров по чекану монет, широкое распространение получили денежные номиналы с парными изображениями супружеской четы – правителя кагана с длинными, разделенными на прямой пробор волосами и царицы катун, в трехрогом головном уборе.

Монеты сопровождаются надписями «джабгу-каган» и «Тун джабгу-каган» [Бабаяров, 2007, с. 29-30, 89]. Монета с изображением пары правителей на аверсе, с династической легендой и тамгой на ее реверсе была обнаружена в 2002 г. на городище Красная речка в Кыргызстане. В первой половине VIII века такие номиналы являлись “наиболее распространенным типом монет у некоторых правителей Согда, Чаганиана и Чача стало парное изображение правителя и его супруги” [Камышев, 1987, с. 37].

Традиция парного изображения катун рядом с каганом в нумизматических материалах основано на мифологеме единства двух начал, характерной для многих народов мира. В социальной структуре тюркского общества идея дуального устройства мира была возведена в ранг закона и образ катун, символизирующий соправительницу кагана, по мнению исследователей, являлся олицетворением тюркской земли [Торланбаева, 2004, с. 191-214].

Составляющие структуры мемориала Жайсан 14 показывают, что в состав традиционного набора культового сооружения, характеризующего его как ритуальный храм, введены новые элементы. Наряду с отличиями, которые отражены в иконографии статуи, особенностью культового мемориала Жайсан 14 от широко известных ритуальных сооружений восточного ареала является присутствие женской статуи, установленной между двумя мужскими скульптурами, отсутствие цепочки коновязных столбиков/балбалов и находка наконечника стрелы в ограде с женским изваянием.

Сурет 10. Жайсан 14, ритуалды қоршауларының жобасы; 2 а,б,в – тас мүсіндері;
2 г – 2-ші қоршауда табылған жебенің үші; 3-5 – Шаи қаласынан
(Ташкент аумағы) табылған түркітер тенгелері

Рисунок 10. 1 – Жайсан 14, ритуальные ограды, план; 2 а, б, в – каменные изваяния;
2 г – наконечник стрелы из ограды 2, Жайсан 14;
3 – 5 – тюркские монеты из Шаи (Ташкентский оазис)

таралған ғұрыптық құрылыстардан ерекшелігі, онда мүсіннің иконографиялық ерекшелігімен қатар, екі ер адам мүсінінің ортасында әйел адам мүсінің орналасуы, ат байлайтын бағандардың кездеспеуі және әйел мүсіні қойылған қоршаудан жебе ұшының табылуында.

Жайсан ғибадатханасындағы мүсіндерде көрсетілген бет-әлпетті бейнелеудегі стилистикалық тәсілдің киім, ыдыс, сырға, белдік, қанжар, кеуде әшекейлерінің және т.б. үлгілері дәстүрлі түрк культтік өнерін сипаттайтын бейнелеу ережесінің қатаң талаптарына сай орындалған. Жайсан ғибадатханасындағы мүсіндік туындыларда бейнеленген культтік заттар қатарының ұқсастығы: бірдей ыдыс үлгілері (4 дана), тамшы түріндегі сырға (3 мүсінде), бірдей киімдер (2 мүсінде), ромб түріндегі ал-қалар (2 мүсінде), жартастарда қашалып салынған қайталанатын ұқсас таңбалар (үш рет) кездейсоқтық емес. Мүсіннің иконографиясындағы стилистикалық тәсілдермен бірге, екі толық бейнелі мүсіннің толығымен қайталанатын кейіптеріндегі ерекше белгілерінің ұқсастығы аталған мұраларды қалдырған халықтың этномәдени құндылықтарының ортақ болғандығын айшықтайды. Мүсіндерде қайталанатын символикалық атрибуттардың негізгі саны Жайсан ғибадатханасындағы мемориалдардың кезең-делуін талдап беруде нақты дәлел болады. Сонымен қатар, олардың бас кезі VIII ғасырдың нақты бір кезеңінде өмір сүргендігін дәлелдейді.

Үлкен спектрлі әр түрлі мүсін және стелалармен бірге, Жайсан ғибадатханасындағы культтік мемориалдардың құрылымдық ерекшелігі түрк қоғамының әлеуметтік маңыздылығы мәселесін зерттеуге деген қызығушылықты арттыра түседі. Культтік құрылыс алып жатқан аумақ секілді белгілерге сүйене отырып, құрылымның құрылысының құрамы (бірден үшке дейін және одан да көп қоршаулар), оларға орнатылған мүсіндер саны 2 метрден асатын мүсін биіктігі және мүсіннің иконографиясы тайпа жетекшісі мемориалының дәлелді белгісіндей болып көрінеді. Жайсан 14 культтік-мемориалды кешені тайпалық бірлестікті басқарған жеке тұлғаның құрметіне тұрғызылған ескерткіш болып табылады. Шебердің мүсінді бейнелеуде

Стилистические приемы изображения черт лица, формы одежды, сосудов, серег, нагрудных украшений, пояса, кинжала и др., показанных на статуях святилища Жайсан выполнены в строгом соответствии с требованиями изобразительного канона, характерного для традиционного тюркского культового искусства. Идентичность типов серии культовых предметов, изображенных на скульптурах святилища Жайсан: одинаковые формы сосудов (4 экз.), каплевидной формы серьги (на 3-х изваяниях), похожие типы верхней одежды (на 2-х статуях), ромбовидной формы подвески (на 2-х статуях), дублирующие аналогичными тамгами на скалах (трижды), не являются случайными. Сходство атрибутов, дополненное повторяющейся позой двух полнофигурных изваяний, совместно со стилистическими особенностями иконографии скульптур наводят на мысль об этнокультурном единстве населения, оставившего описываемое наследие. Основное количество символических атрибутов, бытовавших в один и тот же период, изображения которых повторяются на статуях, являются веским аргументом для определения периода развития и хронологической интерпретации мемориалов святилища Жайсан, свидетельствуя о функционировании их в конкретный отрезок времени, начало которого датируется периодом VIII века.

В стиле изображения портретов двух мужских скульптур, установленных снаружи с восточной стороны конструкций, этнографических особенностях, переданных в форме прически изваяния 1, в манере исполнения черт лица фигур, одежды, украшений, сосуда передана информация о высоком социальном статусе людей, в честь которых воздвигнут мемориал. Данные по иконографии образа, стилистические приемы изваяния, поза фигуры и другие атрибуты подчеркивают высокий статус персоны и приоритетное положение человека, изображенного на изваянии 1 в социальной иерархии тюркского общества, населявшего земли долины Жайсан. Положение левой руки, кисть которой приложена ладонью к животу и отсутствие оружия или же символическое присутствие кинжала, показанного

шаштың сән үлгісін, бет-әлпетін, киімдері мен әшекейлерін анық жеткізе білген мүсін түрлері, мүсін портретінің бейнелеу стилі және этнографиялық ерекшелігі секілді мемориалды құрайтын барлық бөліктері көрсеткен жайға дәлел бола алады. Құрылыстың шығыс жағына орнатылған екі ер адам мүсіндерін бейнелеу стиліндегі этнографиялық ерекшеліктері бірінші мүсіннің шашы, киімі, әшекейлерінен және тұлғасы мен ыдысынан байқалады. Сипатталған этнографиялық ерекшеліктер, бұл мемориалды кешеннің әлеуметтік дәрежесі жоғары тұлғаға арналып қойғандығын анықтайды. Бейненің иконографиясы бойынша мәліметтері, мүсіннің стилистикалық тәсілі, кейпі және барлық атрибуттары Жайсан алқабын қоныс еткен түрк қоғамының әлеуметтік иерархиясындағы 1-мүсінде бейнеленген адамның жоғары деңгейі мен приоритеттік жағдайына ерекше көңіл аудартады. Қарын тұсына қойылған сол қолының кейпі және қарудың болмауы таста бейнеленген адам кейпінің «достық» мағынада келген екендігін дәлелдейтін секілді. Қалың гранитті монолиттің екі қырының түйіскен жерінде қашалып салынған екінші ер адам мүсіні қаған бейнесін сомдайды және онда ешқандай атрибуттар көрсетілмеген (сурет 10, 1, 2, а, в). Кеуде тұсында орналасқан және оң қолында көрсетілген киелі сулы ғұрыптық ыдыспен (Жер – Су құдайының белгісі) ант беру сәті батымдылық пен болмысты бейнелейді [Досымбаева, 2001, с. 505; Досымбаева, 2007, с. 55-57].

Жайсан 26 культтік кешеніндегі «үш мүйізді» бас киімді мүсіннің иконографиялық ерекшеліктері, яғни жалпақ бет сүйегі, үлкен мұрны, тамшы түріндегі сырғалары, оның Жайсандағы басқа ер адам мүсіндеріндегі осындай әшекейлермен ұқсастығы, ондағы ер адам бейнесіне тән түрді тануға мүмкіндік береді. Ал бас киімнің өзіндік үлгісі абыздық қызметпен байланысты адамның әлеуметтік деңгейін көрсетеді (сурет 11, 1).

Сипатталып отырған тас мүсіндерді картаға түсіру, қазақ даласы мен Ыссықкөл территориясындағы «үш мүйізді» бас киімдерімен бейнеленген әйел және ер тас мүсіндерінің таралу ареалыменен Батыс Түрік қағанатының алғашқы оқшаулану

подвешенным к поясу, свидетельствует о “миролюбивом” содержании позы, изваянного в камне человека. Вторая, мужская скульптура, высеченная на стыке граней каменной глыбы, без каких-либо атрибутов изображает советника вождя племени (рисунок 10, 1, 2, а, в). Ритуальный аяк – сосуд со священной водой, символом божества Жер-Су, показанный в полусогнутой правой руке статуи 1, на уровне груди символизирует действенность и действительность акта принесения клятвы [Досымбаева, 2007, с. 55-57; Досымбаева, 2001, с. 505].

Другой тип каменной скульптуры изучен на культовом комплексе Жайсан 26. Иконографические особенности изваяния, высеченного в так называемом “трехрогом” головном уборе: широкие скулы, крупный нос, округлой формы серьги, идентичные с аналогичными украшениями на других мужских статуях Жайсана позволяют распознать черты мужского образа (рисунок 11, 1).

Картографирование описанного типа монументальных статуй показывает на совпадение ареалов распространения женского, и мужского статуарного образа и персонажей в “трехрогих” головных уборах с территорией казахской степи, Прииссыккуля, т.е. в целом, с регионом первоначальной локализации Западного Тюркского каганата. Предметы изобразительного искусства с изображениями людей в «трехрогих» головных уборах на территории Кыргызстана, среди которых уже известная костяная пластина из могильника Суттубулак, расположенного в Центральном Тянь-Шане (VII-VIII вв.) и две бронзовые бляшки из Краснореченского городища (рисунок 11, 3 а-б), значительно дополнили ряд информативных источников [Табалдыев, 1996, с. 91].

Среди монет с портретом правителя, изображенного сидящим со скрещенными, по-восточному ногами есть и номиналы с парным изображением царя/кагана и царицы/катун, в «трехрогом» головном уборе (рисунок 11, 4, а-б; 5 а-б). «Трехрогий» убор изображен на голове женского персонажа, являлся атрибутом катун – соправительницы кагана [Бабаяров, 2007, с. 14-15, 29].

аймағының дәл келетіндігін көрсетеді. Қырғызстан аумағындағы «үш мүйізді» бас киімді адамдардың бейнелері бар бейнелеу өнерінің нысандары, Орталық Тянь-Шаньда орналасқан Сүтті-Бұлақ қорғанындағы (VII – VIII ғғ.) әйгілі сүйек пластиналар және Красная речка қалашығындағы екі қола жапсырма (сурет 11, 3 а-б) ақпараттық дереккөздер қатарын айтарлықтай кеңейтті [Табалдыев, 1996, 91 б.].

Билеуші қаған бейнесі бар монеталардың арасынан шығыстық үлгіде молдас құрып отырған және жұптасқан қаған/билеуші, қатын/билеуші бейнелері бар теңге номиналдарында үш мүйізді бас киім үлгісі берілген (сурет 11, 4, а-б; 5 а-б). Әйел бейнелеріндегі «үш мүйізді» бас киім үлгісі қағанмен бірігіп билеуші қатынның атрибуты саналған [Бабаев, 2007, 14-15, 29 б.].

Жайсан 26-дағы мүсіннің бетәлпетіндегі ерекшеліктерін және Ыстық-көл маңындағы кейбір мүсіндердің портреттерін бақылау түрк көшпелілерінің дәстүрлі мүсін өнерінде «үш мүйізді» бас киімдегі әйел мүсінімен қатар, ер адамның мүсіні де көрсетілгендігін ашып көрсетеді. Абызды бейнелейтін, ескерткіш сияқты «үш мүйізді» бас киімді мүсінді түсіндіруде «мүсіннің екі мағыналық мәні: әйел жағынан арғы ата - бабасының культін құрметтеу және шаманның бейнесі» деп жорамалдаған С.М. Ахинжановтың ойы жоғарыдағы пікірімізге сай келеді [Ахинжанов, 1978, 79 б.]. Шығыс Еуропа және Сарыарқа территориясында кеңінен таралған әйел мүсіндері өздерінің семантикалық және мазмұндық жағынан шығу тегі бір болып келеді [Досымбаева, 2002, с. 43-44; Федоров-Давыдов, 1966, 50-62 б.].

Батыс түрк қағанының әулетімен байланысты әртүрлі культтік өнер ескерткіштерінде (монеталар, тас мүсіндер, жартас суреттері) бейнеленген үш мүйіз бейнесі Батыс түркердің дәстүрлі қоғамының дүниетанымымен өзара тығыз байланысты. «Құдай мен рухқа табынған және шаманға, ер адам мен әйелге сенген» түркердің діні туралы мәліметтер дереккөздерде сақталған [Golden, 1992, р. 149, прим. 203]. Құдайлардың түрк пантеонында Итога есімінің болуы Итога (Етукен) Етукен киелі түрк жері түсінігімен өзара тығыз байланысты немесе «әйел ша-

Наблюдения за особенностями изображений черт лица изваяния из Жайсан 26 и портретов некоторых статуй с территории Прииссыккуля показывают, что наряду с женскими изваяниями в “трехрогих” головных уборах, в традиционной скульптуре тюркских кочевников присутствуют и мужские фигуры.

Интерпретации изваяний в “трехрогих” головных уборах, как памятников, изображающих жрецов, не противоречит и мысль С.М. Ахинжанова, полагавшего, “что статуи несли на себе двойную смысловую нагрузку: почитание культа предка по женской линии и изображение шаманок” [Ахинжанов, 1978, с. 79]. Большое количество женских скульптур, получивших распространение на территории Сары-арки и Восточной Европы, являются памятниками единого и сходного, по своему содержанию, семантического ряда [Досымбаева, 2002, с. 43-44; Федоров-Давыдов, 1966, с. 50-62].

Различного рода предметы культового искусства с изображениями лиц в «трехрогих» головных уборах, дублируемые портретами правителей на монетах, чекан которых связан с династией каганов Западного Тюркского каганата приводят к мысли о тесной взаимосвязи смыслового содержания, описываемой категории предметов с мировоззренческими представлениями традиционного общества западных тюрков.

В источниках сохранились данные о религии тюрков, которые «поклонялись богам и духам и верили шаманам, мужчинам и женщинам» [Golden, 1992, р. 149, прим. 203]. В тюркском пантеоне божеств отмечено присутствие имени Итога. Термин Итога (Етукен), возможно означает с монгольского “etuqeni-етукени” – “мать-земля” или “шаманское божество земли”, тесно взаимосвязанное с понятием о священной тюркской земле Отукен или же это слово - “idugan-идуган”, означающее женщину шамана [Golden, 42 (1998) 2, с. 206].

В связи с присутствием в социальной структуре тюркского социума категории лиц, шаманов, функции которых могли выполнять как женщины, так и мужчины представляют интерес сведения из этнографии традиционных обществ, содержащих информацию, что для служителей культа

манды білдіретін осы «idugan — идуган» сөзі монгол тілінен аударғанда «etugenі — етуке-ни» — «жер — ана» дегенді немесе «жердің шаман құдайын» білдіретіндігін жорамалдады [Golden, 42 (1998) 2, с. 206].

Аталып өткендермен бірге, ер адамның культке қызмет етуі үшін «Сібір халықтарында шаман киімдерін әйел киімі үлгілері бойынша тікті» деген этнографиялық зерттеулерді де ескергеніміз жөн [Турсунов, 1999, 79 б.].

Бас киім үлгісіне жасалған талдауға орала отырып, бас киімдегі «үш мүйіз» айдаһардың белгісі болуы мүмкін деп болжауға болады. Дереккөздер қағанаттың әулеттік коалицияны басқарушы қатын фракциясының символы болып табылатын және құнарлылықпен, аймен байланыстырылған «мифологиялық жылан/айдаһардың үш немесе төрт басын» символмен көрсететін, жоғарғы бөлігі үш жебемен аяқталған ашидэ тайпасының таңбасын суреттейді [Зуев, 2002, 86 б.].

Арнайы бас киім үлгісімен суреттелген түрк монументалды өнер туындыларына жасалған салыстырмалы талдаулар нәтижесі, көшпелілердің қолданбалы өнерінде үш мүйізді бас киім егесінің ерекше стилін беру үрдісі болған. Бұл ерекше үлгідегі стиль дүниетанымдық көзқараспен ұштасып жатуы мүмкін, осы мазмұндағы бастапқы дереккөзге Жайсан 26 ескерткішіндегі бас киім үлгісінің талдануы мысал болады (сурет 16, 1).

Карағолдағы (Боро өзенінде) тас мүсіннің басындағы мифологиялық кейіпкердің бейесі (сурет 16, 2), Күлтегін мен Білге қаған мемориалдарындағы жазулы стелалар бөрінің басы мен айдаһардың кеудесінің ирелеңдеген түрінде көрсетілген (сурет 12, 6) [11, 56-57 б.; 123 б.]. Мүсін қарсы алдынан қарағанда бөрі басты айдаһардың бейнесі ағайынды қағандардың құрметіне орнатылған (10-сурет, 3-а, 4-а). Үстіңгі жағын безендіріп тұрған айдаһардың бұралған кеудесін бейнелеу тәсілі Жайсан 26 мүсінінің бас киіміндегі «үш мүйізді» орындау әдісімен ұқсас (сурет 12, 3). Монументтердің қырынан қарағандағы түрі түркілік ашидэ тайпасының таңбасы бейнеленген саптағы үш жебе үлгісімен ұқсас. Шаш оазисінен табылған қаған бейнесі бар монеталардағы «айыр тәрізді»

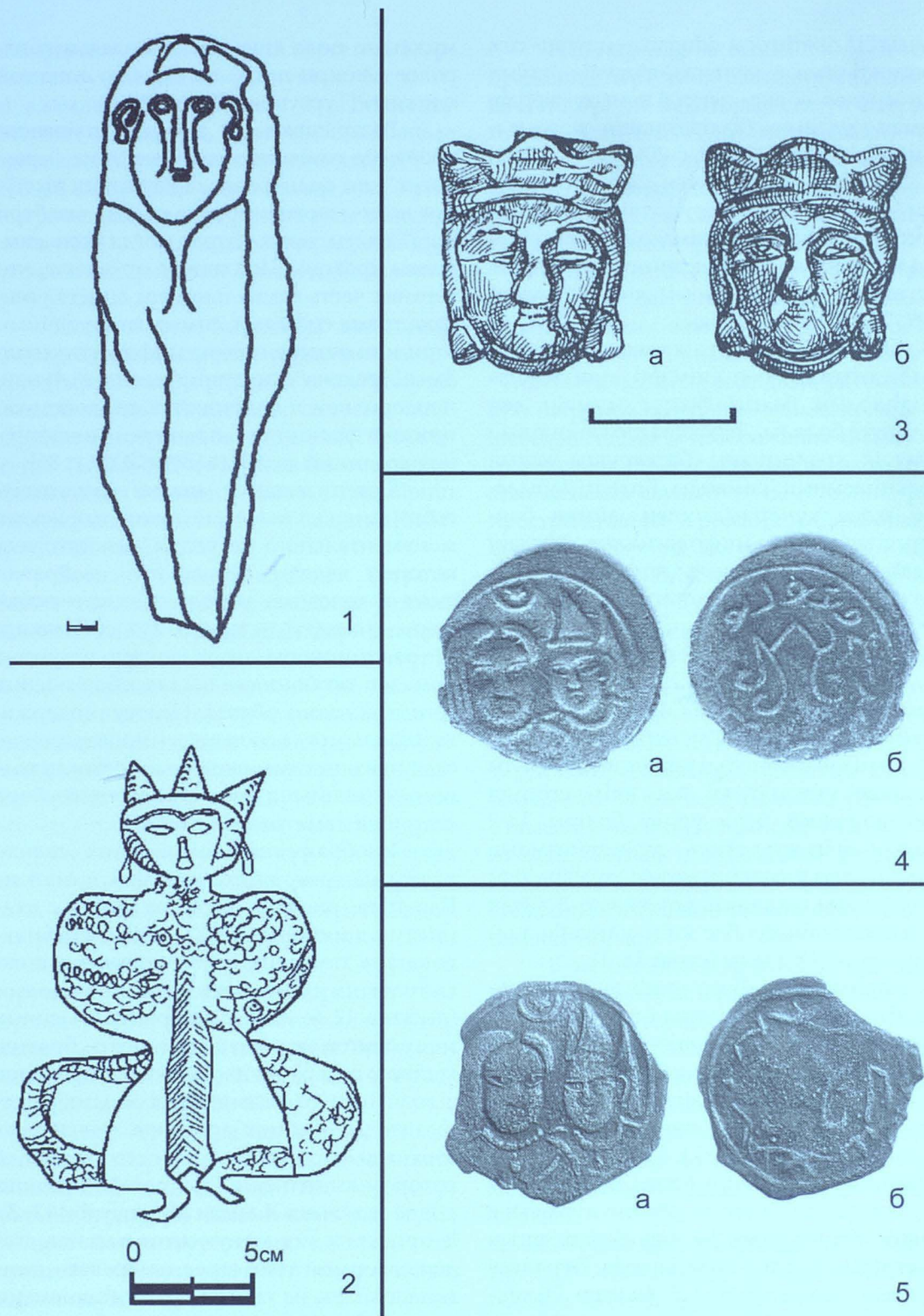
мужского пола «шаманскую одежду у народов Сибири шили по образцу женской одежды» [Турсунов, 1999, с. 79].

Возвращаясь к анализу головного убора, получившего наименование “трехрогих”, по количеству характерных выступов на нем можно предположить что “три рога” на головных уборах могли быть символом дракона. Источники отмечают, что верхняя часть тамги племени ашидэ увенчана тремя стрелами, символизирующими “три или четыре головы мифологического Змея/Дракона”, ассоциируемого с Луной, плодородием и являвшегося символом катунской фракции, в правящей династийной коалиции каганата [Зуев, 2002, с. 86].

Сравнительный анализ семантического содержания памятников тюркского монументального искусства, основу стиля которых являют персонажи, изображаемые в головных уборах специфической формы, свидетельствует о существовании в традиционном прикладном искусстве номадов особого стиля для обозначения того или иного образа. Основу содержания стиля могла составить мировоззренческая идея, послужившая в качестве исходного источника и анализ головного убора статуи на памятнике Жайсан 26.

Изображения мифических персонажей на навершиях каменных статуй из Карагола (рисунок 16, 2), на стелах с надписями в мемориалах Культегина и Бильге кагана, показаны в форме извивающихся туловищ дракона с волчьими головами (рисунок 12, 6). Анфас наверший каменных монументов, высеченных в честь братьев каганов, содержит изображения драконов с волчьими головами. Способ изображения витых туловищ драконов, венчающих верхнюю часть стел сходен со стилем, в котором выполнены “три рога” головного убора изваяния Жайсан 26 (рисунок 12, 3). В профиль, вид монументов каганов сходен с формой трех стрел на древке - символа дракона на тамге тюркского племени ашидэ. Сходный комплекс идей передан в форме так называемых «виллообразных» тамг на реверсах многих монет из Шаша, с портретами правителей, стиль которых сходен со стилем изображения образов тюрков, на каменных статуях (рисунок 16, 6 а,б; 7 а,б) [Бабаяров, 2007, с. 64-69]. Так на

Сурет 11. 1 – Жасан 26, тас мүсін; 2 – Кудырге (Алтай) ескерткішінен табылған таста қашалған бейне; 3 – Красная речка (Қырғызстан) қалашағында табылған металдық бұйымдар; 4,5 - Шаш қаласынан (Ташкент аумағы) табылған түркілер тенгелері

Рисунок 11. 1 – Жайсан 26, каменное изваяние; 2 – изображение на валуне из могильника Кудырге (Алтай); 3 – металлические бляшки из городища Красная речка (Кыргызстан); 4,5 – тюркские монеты из Шаша (Ташкентский оазис)

таңба үлгілері тас мүсінде бейнеленген адамдардың түрлерімен ұқсас (сурет 16, а, б; 7 а, б) [Бабаяров, 2007, 64-69 б.]. Айыр тәрізді таңбалар үш жебенің ұшын бейнелеуі мүмкін және олардың ұқсас түрлері әртүрлі культтік заттар мен бас киім үлгілерінде берілген.

Әртүрлі дереккөздерде, нумизматикалық материалдарда, қаған бейнесі суреттелген культтік өнер туындыларында қайталанатын таңба түріндегі белгі, қаған және қатын рулары өкілдерінің арасындағы әулеттік дәрежеге бөлінген түрк мемлекетінің саяси құрылымын қайта жаңғыртуға (реконструкциялауға) мүмкіндік береді. Символикалық үлгіде түрк мемлекетінің бірінші басшысының құрметіне арналған, суреттелген стеланың беткі алдында бейнелеу өнерінің құралдарымен тақ мұрагерлігі идеясы бейнеленген. Қағандық стеланың беткі үлгісіндегі түркілердің рулық бөрі және айдаһар тотемдерінің өзара алмасушылықтары мен рулық идеяны бейнелейтін мифологиялық бөрібасты айдаһар кейіпкерінің синкретикалық бейнесі Шығыс Түрк қағанатындағы тақ мұрагерлігі мен мемлекеттің қоснегізді құрылымының символы болып табылады. Түрк қағанаты әке жағынан ашина руының (рулық тотемі бөрі болған) және ана жағынан ашидэ/аштак руының (айдаһар руы) өкілдеріне тән тақ бойынша басқару қағидасын басшылыққа алды.

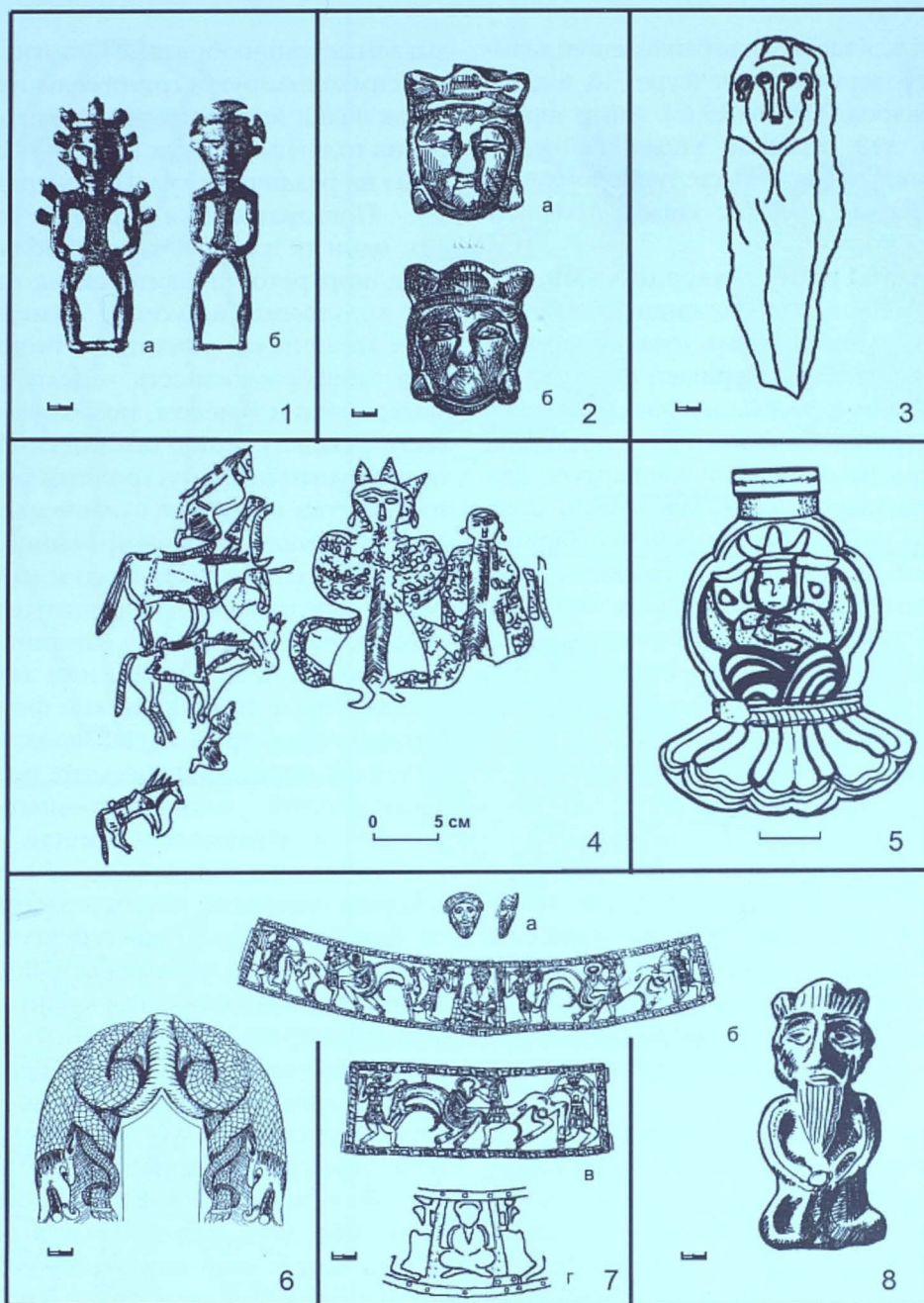
Түрк қоғамында маңызды рөл атқарған әлеуметтік контекстегі ашина және ашидэ руларының жұптаса басқаруы, қаған тек ашидэ руынан шыққандармен ғана некелесуінен көрініс тапты. Яғни түрк қағандарының заңды әйелдері тек ашидэ руынан шықты және осы әйелдерден туылған мұрагерлер ғана таққа отыруға құқылы болды [Мокрынин, 2010, 162-163 б.]. Түрк мемлекетінің құрылымындағы ашина және ашидэ руларының жұптаса басқаруы туралы фактілер түрк жазба ескерткіштеріндегі диалектілік ерекшеліктерде байқалады. Күлтегіннің құрметіне қойылған ескерткіштегі жазбалар билеуші ру ашина диалектінде, ал Тоныкөк ескерткішіндегі жазбалар екінші дәрежелі ашидэ диалектінде құрылған [Аманжолов, 2003, 27 б.]. Түрк билеуші әулеттерінің жұптаса басқаруы туралы иде-

звиваемые «виллообразные» тамги, вероятно, символизируют три стрелы на древке и как знаки являются аналогами трех родов на головных уборах персон, изображаемых на различных культовых предметах.

Повторяющиеся в разных источниках, одни те же знаковые символы в виде тамг, портретов правителей на памятниках культового искусства, нумизматических материалах усиливают потенциальную информативность анализируемых материалов и в целом, позволяют произвести реконструкцию особенностей принципа политического устройства тюркского государства, в котором важное место отводилось клановому ранжированию, между представителями каганского и катунского родов. Средствами изобразительного искусства, на описываемых навершиях стел, созданных в честь первых лиц тюркского государства, в символической форме отобразена идея престолонаследия. Синкретический образ мифического персонажа волкодракона, олицетворявшего идею родства и взаимозаменяемости образов родовых тотемов тюрков, волка и дракона, в форме наверший Каганских стел являлся символом дуальной структуры государства и престолонаследия в Восточном Тюркском каганате. Тюркский каганат функционировал по принципу, по которому престол принадлежал представителю рода ашина по отцу (родовым тотемом которых являлся волк) и ашидэ/аштакам по матери (род дракона).

В социальном контексте совместное правление двух знатных родов ашина и ашидэ нашло свое выражение в том, что каган мог заключить брак только с представительницами из рода ашидэ, игравшего важную роль в Тюркском каганате. Законными женами тюркских каганов считались жены из рода ашидэ и только сыновья от женщин из этого рода становились наследниками престола [Мокрынин, 2010, с. 162-163]. Факту узаконенного совместного управления двух ведущих кланов ашина и ашидэ в структуре тюркского государства соответствуют наблюдения о диалектных особенностях языка памятников письменности. Надпись в честь Культегина составлена на диалекте господствующего племени ашина, а надпись

Сурет 12. 1 а, б – Оңтүстік Орал, Галичте табылған гұрып атқаратын адамдардың бейнелерінің көріністері; 2 а, б – Қрсанореченское қалашығынан табылған металдық бұйымдар; 3 – Жайсан 26, абыз бейнесі (Қазақстан); 4 – таста қашалған культтік композиция. Кудырге. Алтай, Россия; 5 – гұрып атқаратын адамның бейнесі көрсетілген металдық бұйым. Аешка. (Батыс Сібір); 6 – Культегин стеласының бас жағында бейнеленген образдың реконструкциясы; 7 а, г – алқа. Кобяково, қорған 10 (Ростов-на-Дону); 8 - Қырғызстанда табылған абыз бейнесі көрсетілген бұйым

Рисунок 12. 1 а, б Галичские идолы. Южный Урал; 2 а, б – городище Красная речка (Қырғызстан); 3 – Жайсан 26, статуя жреца (Казахстан); 4 – Культурная сцена на валуне. Могильный Кудырге. Алтай, Россия; 5 – металлический предмет с изображением служительницы культа. Случайная находка у деревни Аешка (Западная Сибирь); 6 – реконструкция навершия стелы Культегина (Монголия); 7 а-г - Кобяковская гривна. Курган 10 (Ростов-на-Дону); 8 – статуэтка с изображением служителя культа (Қырғызстан.)

ялары култтік ескерткіштерде суреттелген, солардың жарқын бір мысалы Күлтегін мен Билге қаған ескерткіштерінде көрініс тапқан. Түрік ақсүйектерінің монументтеріндегі ирелендеген айдаһар денесі мен бөрінің басы ашиналардың тотемі болған қарға мен бөрі туралы түркілердің аңызын еске түсіреді. Ал, ашидэ тайпасының қамқоршысы айдаһар болған. Тонькөк ескерткішінде бейнеленген үш бурышты таңба оның рулық тегі аналық, қатын әулеті ашидеден шығатынын куәландырады.

Тас мүсінді култтік құрылыстар, жартастағы өнер туындылары, жазба ескерткіштер, рулық таңбалар секілді әртүрлі археологиялық материалдарды кешенді зерттеу, оларды мазмұны жағынан түрк ғибадатханаларының және басқа да дереккөздерімен салыстыра талдау ортағасырлық түрк қоғамының дүниетанымын қайта жаңғыртуға (реконструкциялауға) мүмкіндік береді.

Түркілердің мағыналық бірлігінің мазмұнды идеологиясының негіздері әртүрлі формадағы және танылған дереккөздерде жасырынған. Маңыздысы, түрк халықтарының дәстүрлі мәдениетінде сақталған және қазіргі күнге дейін жеткен археологиялық және этнографиялық материалдардағы белгілер мен символдарды көзбен көріп, оймен зерделеу қажет.

Бурабай мен Қара ағаш (Ақмола обл.) қорғандарынан және Көкталдағы (Жамбыл облысы) мұртты қорғаннан табылған култтік атрибуттарды талдау, аталған қорғандар ғұн қоғамының элиталы абыздарына тиесілі екендігі және онда әйел адамдар жерленгені белгілі болды (сурет 13).

Қара ағаш қорғанынан табылған әшекейде бөрі-айдаһар бейнесі мағыналық жағынан ғұн, ючежи және үйсін дәуірінің мифологиялық сюжеттерімен сәйкес келеді. Екінші жағынан Кобяков қорғанынан табылған абыздың мойнындағы алқасы мен Қарғалы диадемасынан және тарихи жағдайлардың шынайы сюжетін көрсететін әртүрлі култтік, салтанатты заттарда көрініс тапқан бөрі басты айдаһар бейнесінің пайда болуы, халықтардың этномәдениеттерінің жақындасуы мен соның негізінде құрылған

Тоньюкука – на диалекте, второго по статусу клана ашидэ [Аманжолов, 2003, с. 27]. Идея совместного правления двух тюркских кланов нашла свое отражение в культовом искусстве и наиболее ярко выражена в изобразительном стиле памятников кагана Бильге и Культегина. В символизме изобразительного стиля, погребальных монументов тюркской элиты, увенчанных, извивающимися туловищами драконов с волчьими головами, отражены легендарные предания тюрков, согласно которым родовым тотемом ашина являлись ворона и волк, а покровителем рода ашидэ был дракон. Мемориальную стелу Тоньюкука венчает тамга в форме треугольника, свидетельствующая о его родовой принадлежности женскому, катунскому клану ашидэ.

Комплексный сравнительно-сопоставительный анализ образа дракона, изображаемого на археологических артефактах, происходящих из различных типов памятников, позволяет раскрыть его семантическое содержание в контексте исторических условий тюркской эпохи. Результаты системного анализа источников позволяют распознать историческое значение образа дракона в традиционном мировоззрении тюрков и показать его значение в развитии традиционной культуры современных тюркских народов.

Комплексное изучение различных видов археологических материалов, нашедших выражение в формах культовых конструкций с каменными изваяниями, наскальных рисунков, родовых тамг, рунической письменности, сосредоточенных в рамках единых, по своему содержанию, тюркских святылец и их сравнительный анализ с другими источниками дают возможность для реконструкции основ мировоззрения средневекового тюркского общества. Смысловое единство содержания основ идеологии тюрков, сокрытое в различных формах и типах источников узнаваемо. Важно увидеть и распознать их в знаках и символах, которые до современности дошли в материалах археологических и этнографических источников и сохранились в традиционной культуре тюркских народов.

Жайсан 26. Жогары дэрежедегі абыз мүсін
Статую верховного жреца

жаңа идеологиялық белгілердің фактілерін куәландырады (рисунок 17).

Культтік атрибуттағы мазмұндардың ұқсастығы, үйсін, ғұн және сармат әлемі аралығындағы мәдени параллелдіктердің нақтылығын ұсынатын аса құнды факт болып табылады. Бөрі-айдаһар түріндегі мифологиялық жануар бейнесінің Қарғалы диадемаcы мен Кобяков алқасында, яғни отырған қалыпта, қос қолымен ыдыс ұстаған орталық кейіпкердің бейнесінде және т.б. заттарда кездесуі, мифтің мазмұны жағынан ұқсас сюжеттерінің Еуразия даласындағы көшпелілер ортасына таралып ұғымды болған (сурет 14, 1-2). Тарихи контексте бөрі басты айдаһар бейнесі аталық және аналық екі әулеттің ажырамас және тұтастық идеясын сомдаушы кейіпкер болды. Аталық әулеттің рулық тотемі бөрі болса, аналық әулеттің рулық тотемі айдаһар бейнесі болған. Қазақстан территориясындағы ескерткіштерде белгіленген культтік артефакттердің Орталық Азия мен Шығыс Еуропаның барлық территорияларында бір кезеңде және бірдей таралуы қызығушылық тудырады (сурет 15).

Түрк қағанаты тарихының әлеуметтік контекстінде басқарушы әулеттердің өкілдері ашина (тотемдері – қарға мен бөрі) және ашидэ (тотемі – айдаһар) болды. Аталған екі әулеттің өкілдерін бейнелейтін мистикалық жануар образы көшпелілердің қолданбалы культтік өнерінде мазмұндық идеологиялық мақсатқа негізделген. Халықтардың құдайланған ата-бабалары туралы мифтері мен аңыздары және олармен қатар жүретін мифтік бейнелерге толы сенімдері халықтарға сенім келтірді және олар культке қызмет етушіге сенім. Көшпелі ортада бір тұтас дүниетанымдық эталон болғандығын жазба деректерде ғасырлар бойы куәландырады. Қытай деректерінде үйсіндер пұтқа табынған және «юэчжи ханзадасы Сюту Алтын адам бейнесінің алдында тұрып, Көк аспанға арнап құрбандық шалды» дейді. Сарматтар және басқа тайпа өкілдері қара тастан қашалған әйел құдайы Си-ван-му бейнесінің алдында құрбандық жоралғысын өткізген. Культтік ескерткіштердің құрылу дәстүрін, Қазақстанның батысындағы тас мүсінді қорғаны бар сармат гибадатханаларының материалдары бекіте түседі.

Анализ культовых атрибутов из курганов у Борового и Кара Агач (Акмолинская область), из кургана с усами Коктал (Жамбылская область) позволил определить принадлежность описанных памятников жреческой элите хуннского общества и что их представляли женщины (рисунок 13). Образ мистического животного на украшениях из кургана Кара Агач в форме дракона с головой волка по своему смыслу близки мифологическим сюжетам эпохи хунну, юечжи, усуней. С другой стороны, появление собирательного образа волкодракона, отображенного на гривне жрицы из кобяковского кургана и диадемы из Каргалы, на различных предметах культового, парадного назначения. отразив сюжеты реальной исторической ситуации, свидетельствует о факте этнокультурного сближения этносов и создание на его основе новых идеологических маркеров (рисунок 17).

Особую ценность представляет факт достоверности культурных параллелей между усуньским, хуннским и сарматским мирами, нашедшие отражение в близких по содержанию атрибутах культа. Сюжеты сходного по содержанию мифа, выраженные в образах мифического животного – волкодракона, присутствующих на каргалинской диадеме и кобяковской гривне, так и в образе центрального персонажа гривны, показанного сидящим, с сосудом в обеих руках и др., были понятны и имели хождение в кочевой среде степей Евразии (рисунок 14, 1-2). В историческом контексте в образе волкодраконов олицетворена идея единства и неразрывности двух кланов: отцовского, родовым тотемом которых являлись волк и женского с тотемом в образе дракона. Представляет интерес, что все артефакты культового назначения из памятников с территории Казахстана в одну и ту же эпоху получили свое распространение на всей территории Центральной Азии и Восточной Европы (рисунок 15).

В контексте социальной истории Тюркского каганата, управляемого представителями кланов ашина (тотем – волк и птица) и ашидэ (тотем – дракон), наличие в прикладном культовом искусстве кочевников образов описанных мистических существ основано на содержательной идеологической

Нурболат Богенбай және Алан Бондарев Бірлік ауылы мектебінің ұстазы мен оқушыларымен Жайсан 27 ескерткішінде

На памятнике Жайсан 27 вместе с учащимися и учителем средней школы аула Бирлик

Дәуір аралығындағы Еуразия даласы тұрғындарының дүниетанымдық көзқарастарында жалпы қағидалардың өмір сүруі өзінің мағынасын табады және тұтастай көрікті әлем туралы ой түсініктерін жаңғыртуға (реконструкциялауға) мүмкіндік береді.

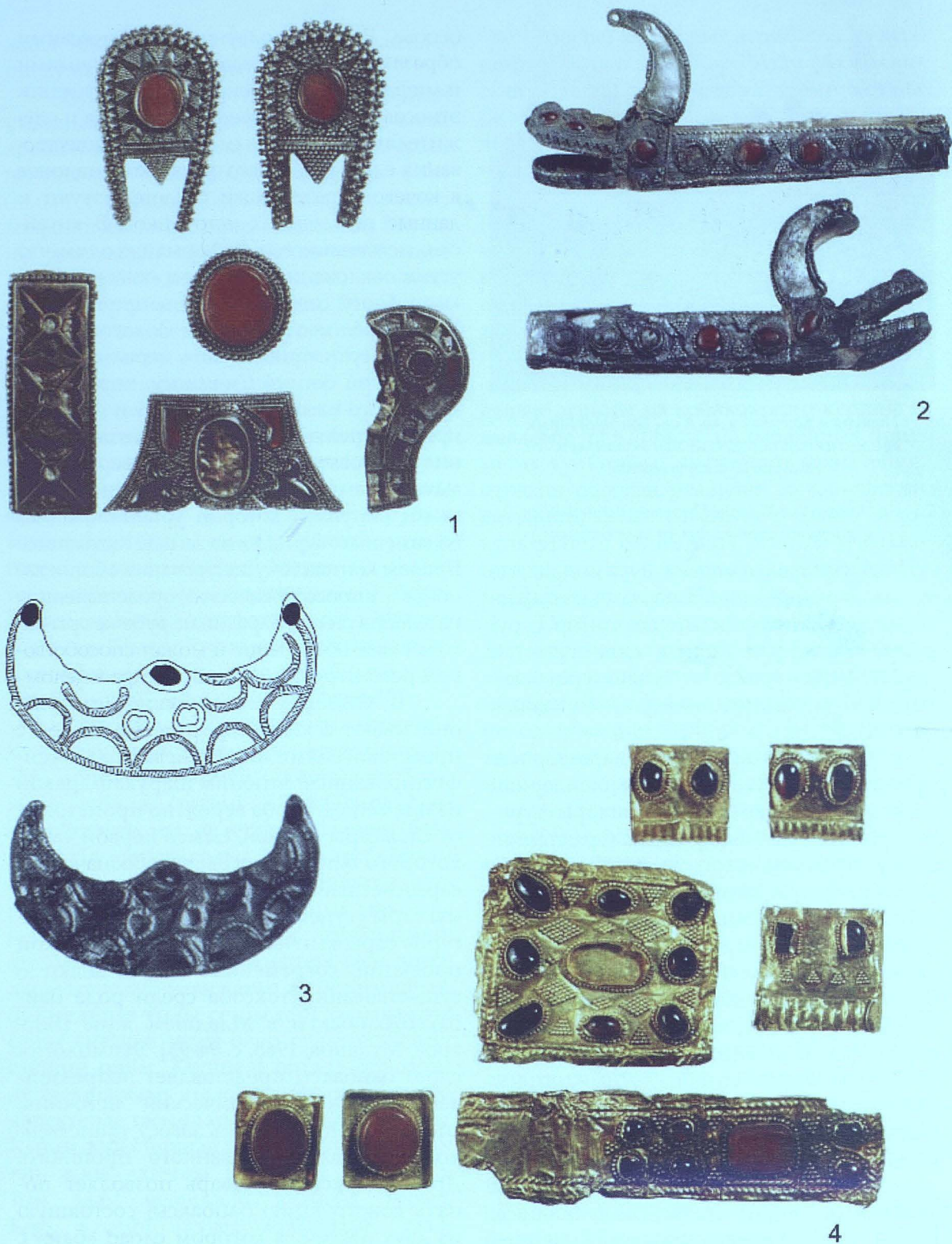
XII ғ. көне орыс жазба деректерінде түркілердің шарукан тайпасы өкілдерінің славяндармен қарым қатыныстары туралы арнайы көңіл аударылған. Орыстанған Шарукан атауы, сары қан/хан атауынан шыққан болуы мүмкін. Алғашқы түбірі сары/ашық, жарқын деген түске жақын келеді. Тарихтан сары үйсін, сары түргеш, сары ұйғыр секілді этнонимдер белгілі. Кейінгі қазақтар кіші жүздегі байбақсы/байбақты руына кіретін тоқсобаларды жақсы біледі [Востров, Муканов, 1968, 94-95 б.]. Байбақсы сөзінің этимологиясы байырғы аңыздардың құпиясын ашуға таптырмас этногеографиялық дереккөз бола алады. Екі сөзден құралған байбақсы атауы көне түрк сөздігінде «бай» сөзі «бақуатты», «бай» деген сөзді білдірсе, бақсы сөзі «ұстаз», «ақылгөй» дегенді білдіреді [Древнетюркский словарь, 1969, 82 б.]. Бақсы-абыз, культ қызметкері - қаған кеңесшісі қызметін атқарған.

Дәстүрлі түрк қоғамының саяси және әлеуметтік құрылымында абыздардың рөлі өте жоғары болған. Кейінгі этнографиялық кезеңде түрк халықтары

основе. Вера, наполненная мистическими образами, сопровождающаяся легендами и мифами о божественном происхождении этносов вызывала доверие у народов и служителям культа верили. В пользу существования единых мировоззренческих эталонов в кочевой среде эпохи свидетельствуют и данные письменных источников. В китайских источниках есть информация о том, что усунь поклонялись идолам и «юэчжийский князь Сюту совершал жертвоприношения Небу перед изображением Золотого человека». Жертвоприношения перед образом сарматской богини Си-ван-му, вырезанной из черного камня совершались и другими представителями племен. Традиция создания культовых памятников подтверждается материалами сарматских святилищ с каменными статуями, которые устанавливались на каменных курганах на западе Казахстана. В таком контексте существование общих канонических мировоззренческих представлений населения степей Евразии на рубеже эры находит свое объяснение и может способствовать реконструкции картины мира в целом.

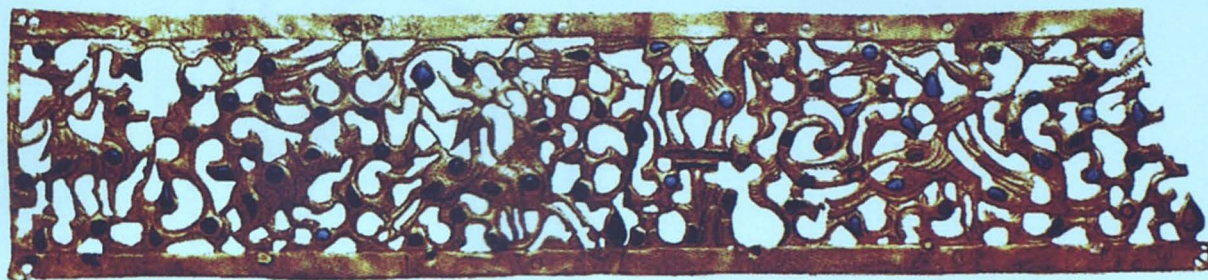
В XII веке древнерусские летописи описывают о контактах русских князей с представителями шаруканева рода. Русифицированный этноним шарукан/дракон из племени токсаба вероятно происходит от слов сары кан/хан, смысл первой части которого близок цветовому обозначению сары/светлый. Истории известны этнонимы сары усуней, сары тюркешей, сары уйгуров сары кыпчаков. В этнографической проекции, современные казахи знают о существовании токсаба среди рода байбақсы/байбақты в Младшем жузе [Востров, Муканов, 1968, с. 94-95]. Этимология слова байбақсы представляет непревзойденный этногеографический источник, способный приоткрыть завесу таинственного, мифологизированного прошлого. Древнетюркский словарь позволяет понять конструкцию байбақсы, состоящую из двух лексем, в котором слово «бай» с тюркского означает «богатый» и баксы, в значении «учитель, наставник» [Древнетюркский словарь, 1969, с. 82]. Баксы – жрец, служитель культа, он же был управителем кагана. Роль жрецов в политической и социальной структуре традиционного общества была очень высокой.

Сурет 13. Қазақстан өлкесіндегі әйелдер жерлеу қорғандарында табылған гундар мұрасы.
1, 3, 4 – Бурабай мекеніне жақын жердегі қорғаннан табылған әшекейлер; 2 – Ақмола уезді,
Караағаш қорғанында табылған аждахар бейнелі шәш қыстырмасы

Рисунок 13. Артефакты наследия гуннов из женских захоронений с территории Казахстана:
1, 3, 4 - Украшения из кургана близ Борового; 2 – изображение в виде дракона на заколке для во-
лос из кургана Кара агач, Акмолинский уезд (из раскопок горного инженера Козырева в 1902 г).

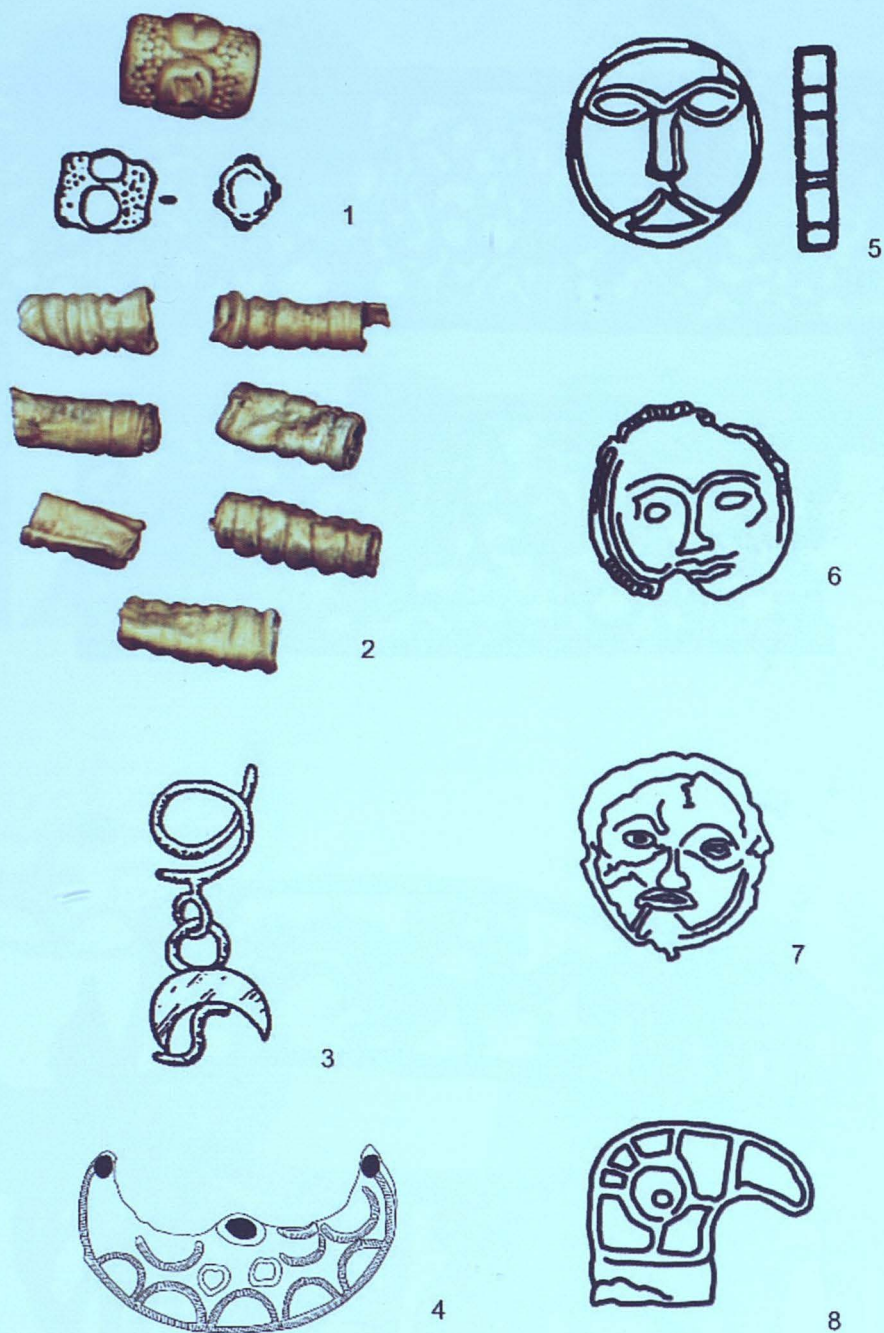
1

2

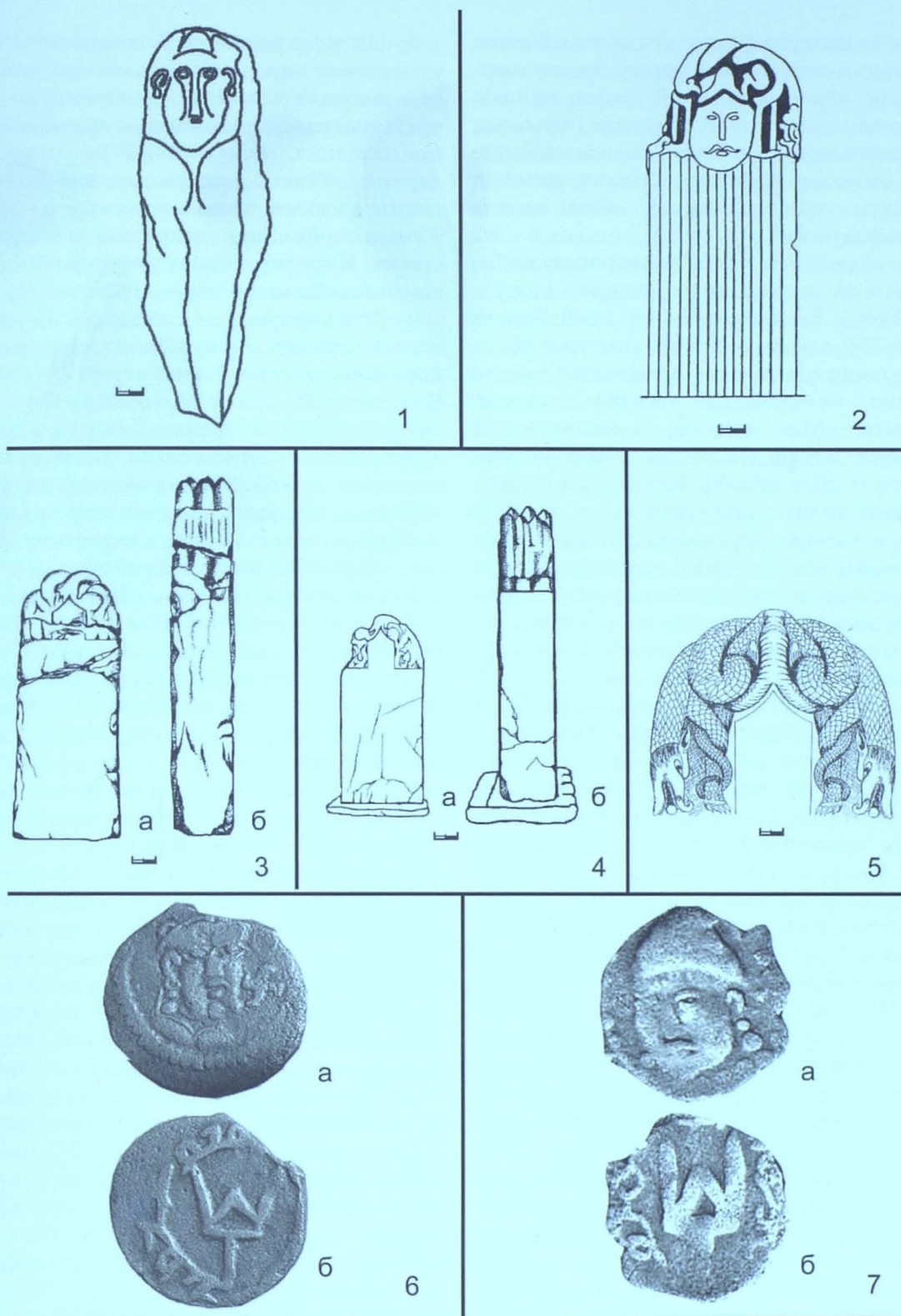
Сурет 14. 1 – Алматы облысы, Қарғалы жерінде табылған алтын диадема; 2 - қорған 10. Кобяково жерлеу орнынан табылған алтын алқа. Ростов-на-Дону

Рисунок 14. 1 – Каргалинская диадема. Алматинская область; 2 – Гривна из кургана 10. Могильник Кобяково. Ростов-на-Дону

Сурет 15. Қазақстан және Шығыс Еуропадағы гундар ескерткіштеріндегі артефакттар. 1, 2 – қорғаннан шыққан алтын моншақ және алтын алқаның бұйымдары. Ақмола облысы, Жамбыл ауылы; 3 – ай тәрізді жапсырмасы қыстырылған алтын сырға. Берққара, Жамбыл облысы; 4 - ай тәрізді жапсырма. Новогригорьевка, Запорожская облысы; 5 – адам келбеті бейнеленген бұйым. Талгар, Алматы облысы; 6, 7 – адам келбеті бейнеленген бұйымдар. Новогригорьевка, Запорожская облысы; 8 – құс басты тұмар. Новогригорьевка, Запорожская облысы

Рисунок 15. Артефакты из памятников гуннов с территории Казахстана и Восточной Европы: 1, 2 – золотая бусина, украшенная зернью и золотые пронизи. Курган у аула Жамбыл, Акмолинская область; 3 – золотая серьга с луновидной подвеской. Берққара, Жамбылская область; 4 – луновидная подвеска. Новогригорьевка, Запорожская область; 5 – бляшка с изображением лица. Талгар, Алматинская область; 6, 7 – Новогригорьевка, Запорожская область; 8 – амулет в форме головы птицы. Новогригорьевка, Запорожская область.

Сурет 16. 1 - Жайсан 26, мүсін; 2 - мүсін. Карагол (Монголия); 3, 4 - Бильге қаған және Культегин тас стелалары (Монголия); 6 - түрк теңгелері. Шаш (Ташкент өлкесі)

Рисунок 16. 1 – Жайсан 26, изваяние; 2 – изваяние из Карагола (Монголия); 3-4 – каменные стелы Бильге кагана и Культегина (Монголия); 6-7 – тюркские монеты из Шаша (Ташкентский оазис).

мен қазақтарда бақсы институты болған. Олардың негізгі қызметі емдеу, болжау, марқұмды жерлеуде және т.б. жалпы тіршілік циклінің түрлі оқиғаларындағы ғұрыптық жоралғыларды өткізуші болып табылады. Абыздар даулы мәселелерге қатысып, дәстүрлі түрк қоғамында тайпа қазысы (соты) да болған.

Ашидэ/айдаһар руынан шыққан Тоныкөк өз заманында үш қағанға - Елтеріс (682-691), Қапаған (691-716) және Білгеге (716-734) ақылшы болған. Дәстүрлі абыздар институтының көрнекті өкілі Тоныкөк өзінің мемориалды тасында халқына қарата, «Мен данагөй Тоныкөк, киелі Өтукен жерін таңдадым» дейді [Кляшторный 2003, 109 б.]. Расында да Өтукен даласы шығыс түрктерінің киелі, қасиетті аймағы өмір сүруге екінші Шығыс Түрк қағанаты кезінде болып таңдалды. Қазіргі таңда бұл аймақта әлемге танымал түрк ақсүйектері: Білге қаған және оның інісі Күлтегін ханзада мен данагөй Тоныкөктің гажайып ескерткіштері орналасқан.

Әртүрлі жерлерді мекендеген халықтардың айдаһар туралы түсініктері, тілдің дамуы ақпараттарын жеткізуші Жер-Су атауларында, дүниетаным мен материалдық және рухани мәдениеті негізінде түрктердің менталді әлемін зерттеуге, онымен жақын танысуға мүмкіндік береді. Әртүрлі түрк тілдерінде «гадын», «катын» яғни қатын сөзі «әйел» деген мағына береді. Алтай тілінде де қатын сөзі «әйел», «ханша» дегенді білдіреді [Мурзаев, 1974, 190-191 б.]. Моңғол тіліндегі жылжу: «княгиня, ханша» дегенді білдіреді. Эвенктер тілінде қатын — «ертегідегі батыр әйел, батырдың жары». Обь өзенінің құрамдас бөлігі — Алтайдағы Қатын өзені осындай батыр, ханша деген мағына береді және Алтайдағы тағы бір өзен Би (мырза, бек) деп аталады. Тува территориясындағы жоғарғы Енисейдегі Бий-Хем өзені «мырза өзен» деп аударылады. Азияның топонимдері арасынан Монғолиядағы Хатан-Булак, Солтүстік Қытайдағы Тумыньцзян өзенінің солтүстік сағасы — Хатунхэ, Батыс Саяндағы Казыр өзенінің сағасы — Катанца. Ертіс өзенін хантылар "Катанас" деп аталса, Алтай мен Шығыс Қазақстан облыстарында Катон-Карагай (қатын қарағай) деген аудан аты

До этнографической современности у тюркских народов и казахов существовал институт баксы, в функциональные обязанности которых входило врачевание, предсказания, обслуживание ритуальных церемоний связанных с различными событиями жизненного цикла и ухода из нее. Жрецы принимали участие в решении споров. В традиционном тюркском обществе баксы было племенем судей.

Тоньюкук из рода ашидэ/дракона, советник служивший верой и правдой трем тюркским каганам: Елтерису (682 – 691), Капагану (691 - 716) и Бильге (716 - 734) является классическим представителем традиционного института баксы. В назидание потомкам он, сообщая о заслугах перед тюркским народом, в своей посмертной эпитафии велел высечь следующее: «Я сам, мудрый Тоньюкук избрал местом жительства землю Отюкен» [Кляшторный 2003, с. 109]. В реальной действительности местность Отюкен стала священной обителью восточных тюрков в период второго Восточного Тюркского каганата и именно на этой земле расположены теперь уже всемирно известные, уникальные памятники тюркской элиты – Бильге кагана, его младшего брата, наследного принца Культегина и их наставника Тоньюкука.

Проникновению в суть ментального мира тюрков, в основу идеи об образе айдаһара/дракона способствуют и тюркские топонимы, несущие в себе информацию об особенностях развития языка, мировоззрения, материальной и духовной культуры народов, населявших те или иные территории. В разных тюркских языках слово катун в форме гадын, катын означает «женщина»; в алтайском кадын имеет значение «женщина, госпожа» [Мурзаев, 1974, с. 190-191]. В монгольском же языке наблюдается смысловой сдвиг: «княгиня, повелительница, ханша, госпожа». В эвенкийском языке катун – «сказочная героиня, жена богатыря, дама». Обычно именно так (повелительница, госпожа) объясняется название алтайской реки Катунь – одной из составляющих р. Обь, тем более что другая составляющая, представленная в названии реки Бия, осмысливается как «господин, знатный, начальник». Тувинская река Бий-Хем, в верховье Енисея перево-

бар. Бүгінде жоғалған көне түрк тіліндегі катын, хатан — «өзен» деген мағынасын білдіретін. Осы мағынада ол жартастағы Енисей руникалық жазуында қолданылған [Батманов, 1959, 179 б.].

Түрк пантеондарының Тәңір және Жер-Су (бір символы өзен-су) бір құдайлық идеологиялық көрінісі болған Қатын және Бия өзендерінің атауы түркілердің дүниетанымын негіздеуде маңызды ақпарат болады. Көпшілігі өзгермеген су Чу/Шу/Су, Қарасу, Ақсу, Көксу, Сарысу және т.б. өзен атауларын Жер-Су құдайының белгісі ретінде қарастыруға болады. Бірінші түрк қағаны Ел (Иле) қаған аталған Бумынның өз жұбайын қатын деп жариялауы кездейсоқтық дей алмаймыз және деректер бойынша, тура екі жүз жыл өткен соң Хазар қағанатын қаған және қатын бірлесе басқарғаны белгілі [Бичурин, 1950, т. 1, 228 б; Патканов, 1887, 37-38 б; Патканов, 1883, 29 б].

Культтік құрылымдар, тас мүсінді құрылыстар, жартастағы өнер туындылары, жазба ескерткіштер секілді әртүрлі археологиялық материалдардың кешенді зерттелуі, олардың мазмұны жағынан түрк ғибадатханаларының және басқа да дереккөздермен салыстырыла талдануы түрк қоғамының ортағасырлық дүниетанымын қайта жаңғыртуға (реконструкциялауға) мүмкіндік туғызады. Буд-Тәңірі тауының ұшар басында «қасиетті атабабалар аруақтарымен байланыс орнатылған» [Зуев. Агелеуов, 1998, 55 б.]. Киелі жерлерде бабалар аруағына арналған қолдарында ыдыстары бар көптеген тас мүсіндер орнатылды. Түркілер марқұмның жаны кеудесінен ұшып, тәңірге жетеді және олар көктен өздерінің ұрпақтарының іс-әрекеттерін көріп тұрады деп иланған.

Шығыс және Батыс билеушілері басқаруымен екіжақты принципке негізделген түрк мемлекетінің әлеуметтік құрылымы, расында да жоғары құдайлар пантеоны Тәңір мен Жер-Судың бірлігі мен өзара байланысын және дүниетанымдық моделін көрсетеді. Түркілердің әлеуметтік және саяси өміріндегі Жер мен Аспанның тұрақтылық пен тұтастықтың идеясы екендігі түрк жазба ескерткіштерінде кеңінен көрініс тапқан. Идеологиялық құндылықтарды сипаттайтын, әлеуметтік-құқықтық нор-

дится как «река-господин». В топонимии Азии обнаруживаются немало аналогичных географических названий: Хатан-Булак в Монголии, Хатунхэ – левый приток р. Тумыньцзян в Северо-Восточном Китае, р. Катанца – левый приток р. Казыра в Западных Саянах. Реку Иртыш ханты называют Катанас» и Катон-Карагай именуется район на Алтае в Восточно-Казахстанской области. Второе значение тюркского слова катын, хатан ныне утерянное «река». В таком значении оно употребляется в енисейских рунических наскальных надписях [Батманов, 1959, с. 179].

Наименование реки Катунь, совместно с названием реки Бия содержит информацию об основах мировоззрения тюрков, важным элементом которого являлись идеологические представления об единстве божеств тюркского пантеона Тенгри и Жер-Су, одним из символов которых являлась вода, река. Вероятно, неизменное присутствие в большинстве случаев в наименованиях рек основы форманта су/вода – Чу/Шу/Су, Карасу, Ақсу, Коксу, Сарысу и др. могло соответствовать обозначению имени божества Жер-Су как его основного маркера. Не случайным является и тот факт, что первый тюркский каган Бумынь, принявший тронное имя Или каган свою супругу назвал Катунь/Катын и спустя два столетия источники сообщают, что Хазарским каганатом совместно управляют хаган и хатун [Бичурин, 1950, т. 1, с. 228; Патканов, 1887, с. 37-38; Патканов, 1883, с. 29].

Комплексное изучение различных видов археологических материалов, нашедших выражение в формах культовых конструкций с каменными изваяниями, наскальных рисунков, родовых тамг, рунической письменности, сосредоточенных в рамках единых по своему содержанию тюркских святилищ и их сравнительный анализ с другими источниками дают возможность для реконструкции основ мировоззрения средневекового тюркского общества. Тюрки поклонялись богам и духам, верили баксы/шаманам, мужчинам и женщинам. На вершине горы, именуемой Буд-Тенгри/Гора счастья, проводились ритуалы, направленные на «установление сакральной связи мира тюрков с миром божественных предков» [Зуев. Агелеуов,

малары сақталған мәтіндер түрктердің өздерінің жазба ескерткіштерінде баяндалған. Білге қаған ескерткішінің үлкен жазуының 10-11 жолдарында. Сонда, жоғарыда Түрк Тәңірісі, киелі Жер-Суы былай депті: «Түрк халқы жоқ болмасын, халық болсын деді!» [Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005, 259 б.]. Менталді идеяның шынай өмірдегі сомдаушысы (бейнелеуші) түрк мемлекетін жұптаса басқаратын, ажырамас одақ жұптар қаған мен қатын деп ұғынды. Түрк мемлекетінің жұптаса басқарылғандығын ортағасырлық жазба деректер мен түрк руникалық жаба ескерткіштеріндегі мәліметтер куәландырады. Түрктердің танымы бойынша қаған тәңір текті және көк аспан \ тәңір сыйлаған қуттың иесі. Түрктердегі екінші жоғарғы құдай – Жер-Судықоғамда оны Умай аңа түсінігімен тектес болатын. Ал әллеумет сезімдерінде құдайлардың қоғамдағы ролдерін қағанмен бірге басқарушы қатын атқаратын. Түрктердің қасиетті символдарын зерттеудегі тәжірибелер тәңірлік діннің ортағасырлық түрк мемлекетінде кеңінен таралғандығын көрсетеді және қаған идеологиясы дала әлемінің таным-моделі мен саясатының элементтері ретінде қызмет атқарды.

Түрктердегі Аспан мен Жер-Судың тұтастығы туралы дүниетанымдық түсінік тіптен кездейсоқтық емес. Аспан мен Жер-Суды сомдайтын әйел және ер әулеттері өкілдерінің мемлекетті бірлесе басқаруы туралы түсінік теңгелерде көрініс тапқан. Аталған монеталар Батыс түрк қағанаты дәуірінде қызмет қолданыс тапқан тек әлеуметтік-экономикалық саладағы ақша номиналын ғана емес, сонымен қатар түрк қоғамында заңды құқықтық нормалары бар әйелдің жоғарғы статусын білдірген.

Түрк қағанаты билеушілерінің портреті бейнеленген монеталардағы, әй-ел және ер адам мүсіндеріндегі «үш мүйізді» бас киім үлгісі терең құпиясын ішіне бүккен бір белгі шығар. Бәлкім олар Түрк қағанатының бастауындағы боз оқтармен қатар, үш оқ тайпасының дәстүрін білдіретін шығар. Оқ/жебе батыс түрктерінің ру тайпалық құрылымының символы болған. Он оқ будун аталған халық бес тайпа дулы, бес тайпа нүшеби болып бөлінген, олардың дулы тайпасы Іле өзенінен Шуға дейінгі аралықты, нүшеби тайпасы Шу мен Талас

1998, с. 55]. Каменные изваяния предков с сосудами в руках, символически соучаствовали в священнодействии. Тюрки верили, что души ушедших прародителей были близки к Тенгри и могли с небес «видеть» действия своих потомков, направленные на обеспечение стабильности в тюркском обществе.

Социальная структура тюркского государства, основанная на двухстороннем принципе, выраженная в присутствии восточного и западного правителей, в действительности отражает идею следования основам мировоззренческой модели, стержнем которой являлось представление о единстве и взаимосвязанности верховных божеств тюркского пантеона Тенгри и Жер-Су. Идея единства и незыблемости Неба и Земли тюрков, пронизывающая все сферы социальной и политической жизни отчетливо выражена в широко известных мемориальных эпитафиях социальной элиты тюркского общества. Достоверность описанной реконструкции основ идеологических ценностей характеризуют собственные письменные памятники тюрков, содержащие тексты с призывами к соблюдению установленных норм социального права. В строках 10-11 большой надписи памятника Бельге кагана написано: «Тогда вверху Небо тюрков и священная Земля и Вода тюрков сказали так: «Пусть не погибнет тюркский народ, пусть будет народом!». Олицетворением ментальной идеи в реальной жизни тюрков было представление о священном, неразрывном союзе пары правителей в лице кагана и катун, совместно управлявших тюркским государством. О действительности акта совместного управления тюркским государством свидетельствуют средневековые письменные источники, памятники тюркской рунической письменности. По представлениям тюрков каган являлся олицетворением космоса, высокого синего неба, именуемого Тенгри, которое даровало ему свое благословение в форме кут. Символом второго верховного божества Жер-Су, земная ипостась которой именовалась Умай ана, была катын, соправительница кагана. Опыт изучения сакральных символов тюрков показывает, что «религия, выраженная в форме культа Тенгри,

өзенінің аралығын мекендеді. Түргештер дулы тайпасының құрамына кірген.

Он оқ елі таңбасы
Тамга народа он ок

Жоғарыда аталған билеуші (қаған) бейнесі салынған монетаның беткі жағында үштісті таңба үлгісі ерекше назар аудартады. Түркердің аштак/аждаһа/айдаһар таңбасы да үштісті үлгіде бейнеленген. Сипатталған таңбаның ұқсас үлгілері, тухси/түргеш монетларында және көне Шаш/Ташкент қаласынан табылған тегін және тұдын номиналымен шығарылған монеталарда бейнеленген.

Түркияның Анталия қаласының мұражайындағы әйел адамға арналған мемориалды ескерткіштің бас бөлігі гүлдермен безендіріліп, төменгі тұсында қос үштісті таңба салынған. Кілемдерге айдаһар бейнесін салу дәстүрі Түркияда кейінгі этнографиялық кезеңге дейін сақталған (кесте 1). Ортағасырлық Саркел, Салтовская және Дмитровский қорымдарынан табылған керамикаларда да үштісті және екітісті таңба түрлері бейнеленген. Үштіс белгісі Подгоровский жерлеу ескерткішінің 5-қорымының катакомбасынан табылған доғада және ұқсас үлгілері Еділ Бұлғарларында кездеседі. Сипатталып отырған белгілердің ұқсас үлгілері Дон, Солтүстік Кавказ және Еділ мен Дон Бұлғарларында кеңінен таралған. Әртүрлі заттарға қашалған белгілердің ұқсас үлгіде болуы «үлкен территорияға

широко распространенная в средневековом тюркском государстве и служившая в качестве базового фундамента каганской идеологии являлась элементом политики и модели сознания степного мира».

Потому и не является случайным, что отражение мировоззренческих представлений о единстве Космоса и Земли-Воды тюрков, совместном управлении государством представителями мужского и женского кланов находит свое подтверждение на денежных номиналах эпохи. Данные монетного чекана свидетельствуют не только о социально-экономическом контексте денежных номиналов, функционировавших в период Западного Тюркского каганата, но и о высоком статусе женщины, узаконенном правовыми нормами традиционного тюркского общества.

Возможно, специфические выступления на головных уборах именуемых «трехрогими» на монетах портретов правителей Тюркского государства, на каменных скульптурах, мужских и женских являются знаками, в которых скрыт особый смысл. Возможно, они отражают традицию клана уч ок, которые наряду с боз ок, стояли у истоков Тюркского каганата. Ок/стрела – символ родоплеменной структуры у западных тюрков, именуемых народом десяти стрел/он ок будун, пять из которых, представляющих конфедерацию дулу населяли земли от реки Или до Чу, а правое крыло из пяти племен, именуемых нушеби жили на землях в междуречье Чу и Талас. Тюргешши входили в состав подразделения дулу.

Представляет интерес, что на аверсах упомянутых выше тюркских монет с изображением правителей присутствуют их тамги, среди которых известны и знаки, близкие по своей форме к трезубцам. Тамга тюрков аштак/аждахаков/айдахаров изображалась тоже в форме трезубца. Сходной формы тамги изображались на тухсийских/тюргешских монетах и такими же знаками отмечены номиналы тегинов и тудунов, правивших в древнем городе Шаш/Ташкент.

В музее города Акдениз (Турция, Анталия) сохранились мемориальные стелы, созданные в честь женщин, головы которых украшены цветками, а в нижней части памятников высечены тамги в форме

таралған билік пен ықпал етушілердің иелеріне тиесілі екендігін куәландырады» деген қорытындыға алып келеді [Плетнева, 1967, 126-127 б.].

Жайсан жартастарындағы айдаһар бейнеленген Шу өзені аңғары территориясын бүгінде дулат руы және олардың бір тармағы ботбайлар да мекендеп отыр. Деректерге қарағанда, Ботбай – Ұлы Бұлғарияны құрған Аспарух ханның ағасы Кубрат ханның баласы. Батбай есімді адам Кубан бұлғарларын билегені белгілі [Артамонов, 1962, 190-239 б.].

Дулат тайпасының жартастағы таңбасының фототүрлет

Фотография тамги племени Дулат на скале

Дунай бұлғарларының алғашқы хандары Апоба (кейінгі Плиска қаласы) жерінде тұрған. Апоба терминінің мағынасы ап/аб – су (иран тілінде) және оба – тайпа, ру деген (түрк тілінде) екі сөзден құралған. Бұлғар қолбасшылары субегі деп аталды, яғни аудармасы – су иесі деген мағына беруі мүмкін. Батыс түркілерінің Шу өзені аңғарында орналасқан тұңғыш астанасы да Суяб деп аталды. Суяб этимологиясы түрк/иран тілдерінде су/аб (түрк тілінде), аб/су (иран тілінде), яғни су мағынасынан келіп шығады [Камолиддин, 2007, 47 б.]. Дулу/дуло/дулат руы өкілдерінің туып өркендеген мекені Су/Шу өзені аңғары болды. Айдаһар қорғап жүретін Жер-Су құдайының негізгі белгісі Су деп есептелінді.

двойных трезубцев. Традиция изображения драконов на коврах сохранялась в Турции до этнографической современности (Таблица 1). Тамги в форме трезубцев, двузубцев представляют собой один из частых видов клейм на керамических изделиях из средневекового города Саркел, Салтовского и Дмитровского могильников. Трезубец изображен на пряжке из катакомбы 5 Подгоровского могильника и аналоги таковым встречаются в Волжской Булгарии. Распространение клейм сходных форм на территории Дона, Северного Кавказа, в Волжской и Дунайской Болгариях, позволило прийти к выводу, что совпадение клейм на предметах различного назначения «свидетельствует о принадлежности их держателям..., влияние и власть которых распространялась на большую территорию» [Плетнева, 1967, с. 126-127].

Дракон высечен на скалах Жайсана, на территории долины реки Чу, где поныне проживают современные дулаты, среди которых сохранилось родовое подразделение ботбай. По источникам Ботбай/Батбай – имя старшего сына хана Кубрата, брата Аспаруха, создавшего Великую Болгарию. Известно, что человек с именем Батбай стоял во главе кубанских болгар [Артамонов. 1962, с. 190, 239].

Первые ханы дунайских болгар жили в местности Апоба (впоследствии г. Плиска). Значение термина апоба распознается из двусоставного ап/аб – вода (с иранс. яз.) и оба – род, племя (с тюрк. яз.). Предводителей болгар именовали субеги, перевод которого вероятно, мог быть обозначением – хозяев воды (су – вода, бег – хозяин). Первая столица Западного Тюркского каганата расположенная в долине реки Чу носила название Суяб, перевод которой этимологизируется из одного и того же тюрко-персидского смыслового обозначения воды: су/вода (тюрк.), аб/вода (иранс.) [Камолиддин, 2007, с. 47]. Альма-матер представителей рода дулу/дуло/дулатов – долина реки Су/Чу. Вода – основной символ божества Жер-Су, который оберегает айдаһар/дракон.

Содержание информации из различных источников, дошедших в символах, в действительности способствует распознаванию основной мысли, составляющей

Белгі түрінде жеткен әртүрлі дереккөздердегі ақпараттар мазмұны расында да түркітердің әлем түсінігі аясын құрайтын негізгі ойды тануға мүмкіндік береді. Түркітердегі Аспан мен Жер-Су бірлік концепциясы, әлем негізінің бөлшектенбес идеясы болып саналды. Олар сумен ант беріп, ант/су ішіскен. Ант қабылдау сәтінде сертгескен келісімді бұзбау үшін су ішіп анттасқан. Ол туралы көне орыс жылнамаларында «олар өздерінің сенімі бойынша түгел жасағымен су ішті» деп сақталған [Golden, 1984, 108 б.]. Батыс түркітерінің киелі Жер-Су белгісі қасиетті Мыңбұлақ (Шу өзені аңғарында орналасқан қазіргі Мерке ауылы) деп аталды.

Жебемен бейнеленген айдаһар белгісі отан қорғаушы (елінің қамқоршысы) мағынасында түсінілсе, оның халқы он оқ, боз оқ, үш оқ, қос оқ деп аталынды. Жартастарында айдаһар бейнелері бар ғибадатхана құрылысында түркітер қолдарында бейнелі түрде символикалық су құйылған ыдыстары бар тас мүсіндермен, үш мүйізді бас киім үлгісі бар абыз/бақсылардың қатысуымен қоғамдағы тұрақтылық пен бақ-береке үшін Тәңірге сиыну ғұрпын өткізген.

Осылайша мыңдаған жылға жалғасқан Түркістан этногеографиялық феномені түркі халықтарының мызғымас шекарасы, мәңгілік бесігі болды, себебі күзетте түркі жері мен суының иесі – оқпен қаруланған айдаһар тұрды. Оқтың өзі халық болды.

стержень тюркского миропонимания. Это – идея незыблемости основ мироздания, концепция единства Неба и Земли-Воды тюрков. Водой закрепляли клятву - ант суын ішү/выпить клятвенную воду. Присягание в процессе заключения клятвенного договора в форме закрепления его выпиванием воды – исконно тюркская традиция, о которой в древнерусских летописях сказано, «что они роту пили по своей вере» [Golden, 1984, с. 108]. Символом земли западных тюрков являлась священная вода, святыня именовалась Мынбулак/Тысяча источников (современное село Мерке, расположенное в долине реки Чу). Дракон, знаками которого являлись стрелы, осуществлял защиту отечества, а народ, обладающий стрелами назывался боз оқ, уч оқ, қос оқ, он оқ. Сооружая святилища с каменными изваяниями, с сосудами в руках символически наполненных водой, изображая драконов на скалах, в присутствии бақсы в трехрогих головных уборах, тюрки проводили ритуалы поклонения Тенгри, с мыслями о благоденствии и стабильности в обществе.. Так создавался на протяжении тысячелетий этногеографический феномен Туркестана, колыбель тюркских народов, границы которого были незыблемы, потому что на страже находился дракон, хозяин земли и воды тюрков, вооруженный стрелами. Стрелами являлся народ.

Қазак тайпаларның таңбалары
Тамги казахских племен

Сурте 17. 1 – аждахар бейнелі белдіктің ұшы. Разград, Болгария; 2 – сүйектен жасалған пластинадағы қарама қарсы тұрған аждахарлар бейнелері. Шиловка, Россия; 3, 4 – екі бөрі басты денесі бұйырылған аждахардың таста бейнеленген көріністері. Конья, Туриция.

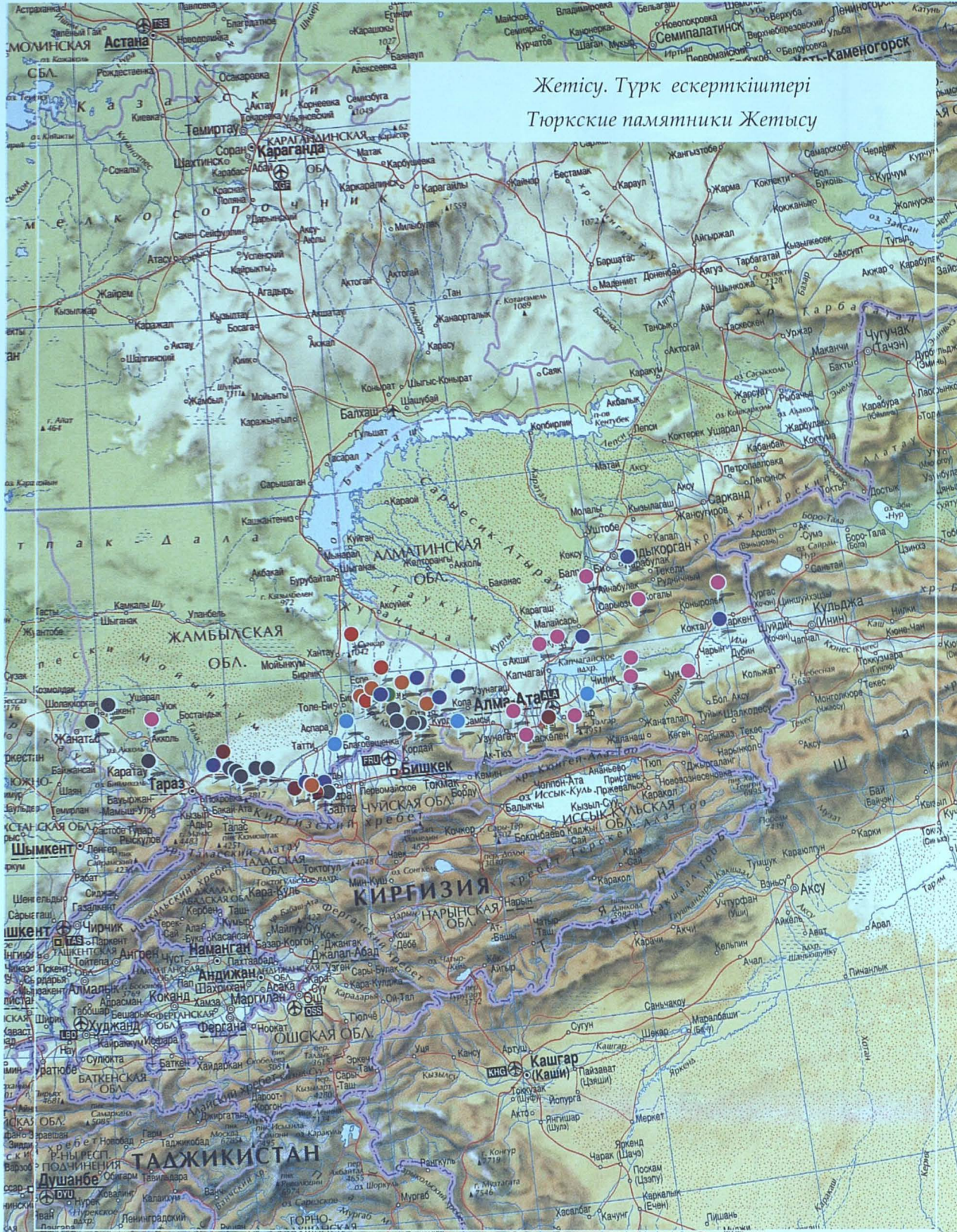
Рисунок 17. 1 - наконечник ремня с изображением драконов. Разград, Болгария;
2 - противостоящие драконы на костяной пластине из Шиловки, Россия;
3, 4 - изображения перевитого туловища дракона с двумя волчьими головами. Конья, Турция.

Кесте 1. Әртүрлі артефаттарда бейнеленген аждахар символдары

Таблица 1. Символы дракона на различных типах артефактов

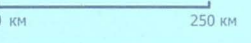
Каменное изваяние	Стелла из музея Аланьи	Монета	Ковер	Ковер
<p data-bbox="302 400 436 428">Казахстан</p> 	<p data-bbox="655 400 751 428">Турция</p> 	<p data-bbox="989 400 1142 428">Узбекистон</p> 	<p data-bbox="1360 400 1457 428">Турция</p> 	<p data-bbox="1717 400 1814 428">Турция</p>

Жетісу. Түрк ескерткіштері
Тюркские памятники Жетысу

Условные обозначения:

- Петроглифы
- Тамга
- Руника?
- Курганы с изваяниями
- Курганы II-V вв.
- Ритуальные ограды VI-VIII, IX-XI вв.
- Городище
- Изваяние

ТАРАУ 2 ГЛАВА 2

Жартастағы сурет өнері және рулық таңбалар

*Қоршаған орта концепциясымен түркітердің жартастағы
өнер суреттерінің бірлігі*

Памятники тюркского наскального искусства и родовые тамги

*Тюркское наскальное искусство в контексте единства среды
с окружающей средой обитания*

Жайсан ғибадатханасының түркілік культтік мемориалдарының құрамдас бөлігін рулық таңбалар мен жартас өнер ескерткіштері және зерттеу жұмыстары жүргізілген тас мүсінді құрылыстар, жерлеу құрылыстары құрайды. Ескерткіштерге жүргізілген кешенді зерттеу жұмыстары барысында петроглифтер мен таңбалар мазмұны мен белгіленуі тұрғысынан түрк көшпелілерінің мәдени мұрасының ажырамас бір бөлігі болып табылатындығы анықталды.

Жайсан ғибадатханасы оқшаулау аймағында, Үңгірлі, Қасқырсай және Жиделісай төңірегінде, шағын бұлақтарының арнасы бойына орналасқан жартастарда петроглифтердің үлкен шоғыры орналасқан. Солтүстік және солтүстік-батысқа қарай бағытта созылған тау жоталарының жазықтықтары оңтүстіктен және оңтүстік-шығыс жақтардан тау баурайы табиғи күннің қызуымен қарайған. Көлбеу және тігінен орналасқан жартастардың беттеріндегі күннің қызуымен қарайған бөліктері түрк әлемінің бейнесінің толық суреттеп беретін көшпенділер үшін табиғи галерея болды. Суреттердің негізгі бөлігі петроглифтері бар тау қыраттары мен жартас маңындағы тегіс алаңқайға орналасқан ландшафта шо-

Составной частью, тюркских культовых мемориалов святилища Жайсан, являются памятники наскального искусства и родовые тамги, работа по изучению которых, проводится наряду с исследованием мемориальных комплексов с изваяниями, стелами и погребальных сооружений. В процессе комплексного исследования памятников стало очевидным, что петроглифы и тамги являются неотъемлемой частью, единого по содержанию и назначению, культурного наследия тюркских кочевников.

На территории локализации святилища Жайсан, на скальных выходах, расположенных вдоль русел небольших водных источников родникового происхождения, в местности Унгузли, Касқырсай и Жиделисай выявлены большие скопления петроглифов. Плоскости каменистых гребней, протянувшиеся в направлении севера и северо-запада, с южных и юго-восточных сторон склонов горных выходов покрыты природным загаром. Патинизированные поверхности наклонных и вертикально расположенных выходов скал использовались кочевниками в качестве естественных галерей на которых, в развернутом виде представлена картина тюркского мира. Наблю-

ғырланған және олар қандай да бір ғұрыптық рәсімдерді өткізуге арналған.

Жайсан ғибадатханасы түркілік культтік мемориалдарының құрамдас бөлігі болып табылатын жартастағы өнер туындыларымен мен рулық таңбаларды зерттеу жұмыстары тас мүсінді және стелалы мемориалды кешендерді зерттеумен бірге жүргізілді. Ескерткіштерді кешенді зерттеу барысында петроглифтер мен таңбалар орта ғасырдағы түрк тайпаларының мазмұны жағынан ажырамас бірыңғай, мәдени мұрасы болып табылатыны анықталды. Жартастағы өнер туындылары жерлеу — еске алу құрылыстарымен тікелей байланыстылығы Жайсан алқабы кеңістігіндегі түрлі объектілерді, ең алдымен оқшаулау факторында көрініс тапты. Жартасқа салынған түрк таңбалары және петроглифтерді талдаудың нәтижелері тарихи дереккөздердің екі түрінің ішкі өзара байланысын растайды. Жайсан ғибадатханасының жартастарына салынған рулық таңбалардың жеке бір түрлері стелаларда, және түрк мүсіндерінің бас жақтарында немесе кеуделерінде қайталанатын. Түркілердің рулық таңбаларына ұқсас үлгілері Батыс Түрк қағанаты VII-VIII ғғ. кезеңіндегі теңгелерде бейнеленген, монеталарда таңбалармен қатар, жартас өнері ескерткіштерінде жануарлар бейнесіне ұқсас бейнелері салынған.

Үңгірлі жартасындағы композиция

Композиция на скале. Унгурули

Орталық Азияның барлық аймағында жартас өнер туындыларының ландшафты-топографиялық ерекшелікпен орналасуы «көптеген мыңжылдықтар бойында культтік және ғұрыптық жораларды өткізуге арналған» орындар ретінде қызмет еткен алаңқай сурет-

дениями установлено, что основная масса рисунков концентрируется в таких местах ландшафта, на которых перед участком сопки-горы/скалы с петроглифами расположена ровная площадка, предназначенная для проведения ритуальных церемоний.

Памятники наскального искусства взаимосвязаны с погребально-поминальными сооружениями. Что нашло свое выражение, прежде всего, в факторе локализации различных объектов в пространстве долины Жайсан. С другой стороны, результаты анализа тюркских тамг, выбитых на тех же скальных полотнах, что и петроглифы свидетельствуют о внутренней взаимосвязи этих видов исторических источников. Отдельные типы родовых тамг, которые выбиты на скалах святилища Жайсан дублируются аналогичными тамгами на стелах, изваяниях и тамговыми подвесками, изображенных на груди тюркских статуй. Аналогии родовым тамгам тюрков присутствуют на денежном чекане периода функционирования Западного Тюркского каганата. На монетах VII-VIII вв. совместно с тамгами встречаются и изображения животных, выполненные в стиле, весьма сходном с манерой изображения фигур животных в наскальном искусстве.

Повсеместно, на территории Центральной Азии ландшафтно-топографической особенностью расположения памятников наскального искусства являются прилегающие к скалам с рисунками, площадки, служившие в качестве мест «для проведения ритуальной и культовой деятельности» [Кубарев и др., 2005, с. 37]. Ритуальные места со следами культурной деятельности человека, со скоплениями сотен отдельных каменных курганов, иногда сгруппированных в одном определенном месте, каменные стелы-коновязи ... «могли быть своеобразными древними «святилищами» [Кубарев и др., 2005, с. 37-38]. И «наиболее характерными признаками, указывающими на ритуальный характер древнего «святилища», являются сотни чашевидных углублений, покрывающих отдельные валуны», свидетельствующие о «проведении коллективных, церемониальных обрядов» [Кубарев и др., 2005, с. 40].

Закономерность расположения коллективных святилищ в местах концентрации памятников наскального искусства,

тері бар жартастарға іргелес болып табылады [Кубарев және т.б., 2005, 37 б.]. Мамандардың пікірінше, адамның мәдени қызметінің іздері бар культтік орындар жүздеген жеке тас обаларының жинақталуымен, кейде белгілі бір жерде топтасқан тас стелалар, ат байлайтын бағаналар ... «өзіндік ежелгі «ғибадатханалар» болуы мүмкін еді [Кубарев және т.б., 2005, 37-38 б.]. Авторлардың болжамынша, ежелгі «ғибадатхананың» ғұрыптық белгісіне ұқсайтын тән белгілер жеке қойтастарға салынған, «қоғамдық, салтанатты ғұрыптарды жүргізуді» дәлелдейтін тостаған бітімдес шұңқырлар болып табылады [Кубарев және т.б., 2005, 40 б.].

*Қасқырсай жартасындағы
петроглифтер галереясы*

Наскальная галерея с петроглифами

Жартастар өнер ескерткіштері шоғырланған орындардағы ұжымдық ғибадатханалардың орналасу заңдылығы, мұндай жерлердің тостаған бітімдес шұңқырлы қойтастармен қатар жүруі мен қоғамдық ғұрыптық жораларды өткізу үшін арнайы алаңқайлардың болуында. Мұндай ғұрыптық орындар зерттетушілер тарапынан Жетісу аймағы-

сопровождение таких мест валунами с чашевидными углублениями и наличие специализированных площадок для проведения общественных ритуальных церемоний, выявлено исследователями на территории Жетісу/Семиречья [Марьяшев, Горячев, 1998, с. 59-63]. Анализ типов памятников наскального искусства на описываемой территории позволяет провести определенную градацию, вычленив среди природных храмов наиболее крупные святилища, служившие в качестве мест проведения межплеменных, ритуальных церемоний. К такому типу святилищ относится Тамгалы [Марьяшев, Горячев, 1998, с. 59]. Характерной особенностью малых родовых святилищ является небольшое количество петроглифов, однообразных по сюжету. Такие святилища «служили для отправления повседневных культов и для почитания покровителей рода» [Марьяшев, Горячев, 1998, с. 60]. Вопрос о градации святилищ с петроглифами напрямую связан с их функциональным назначением, которое в свою очередь нашло отражение в темах и сюжетах памятников наскального искусства. Характер содержания петроглифов и сопутствующих им элементов культового характера, которыми могли быть и погребальные курганы свидетельствует о структурированной организованности сакрального пространства святилища. Организованность сакрального пространства отражена как в сюжетах рисунков, так и «в самой планировке святилищ, которые были приспособлены под древние храмы в соответствии с представлениями древнего человека о мироустройстве. Каждое из святилищ представляло собой модель мира» [Марьяшев, Горячев, 1998, с. 63].

Почти одинаковый уровень патинизированности основного количества рисунков и стиль, в котором выполнены различные изображения животных, людей не дают основания для выводов по их хронологии. Как и на многих, уже введенных в научный оборот памятниках наскального искусства, в пределах одной группы встречаются рисунки нескольких исторических эпох: бронзы, раннего железного века, средневековья, этнографические рисунки и тамги казахов. Рисунки более ранних эпох на скалах долины Жайсан встречаются в единичных экземплярах, они едва видны и порой, с трудом

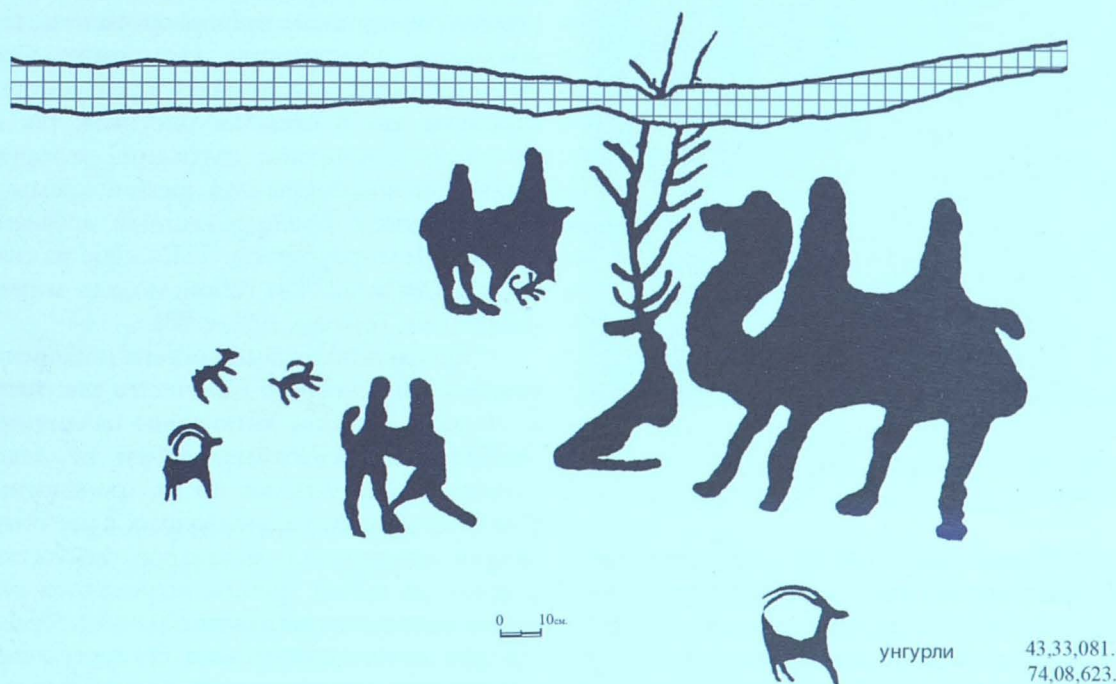

нан анықталды [Марьяшев, Горячев, 1998, 59-63 б.]. Ғалымдардың ойынша, сипатталған аумақтағы жартас өнерін көрсететін бірнеше жарқын кешендердің зерттелуі нәтижесінде, соғылған ғибадатхана типтерінің анализі белгілі бір градацияны жасауға мүмкіндік береді, яғни табиғи ордалар ішінен тайпаралық ғұрыпты рәсімдер орны ретінде қызмет еткен үлкен ғибадатханаларды анық тауға мүмкіндік береді. Осындай ғибадатханалардың бірі Таңбалы ескерткіші. [Марьяшев, Горячев, 1998, 59 б.]. Кішірек, тайпалық ғибадатханалардың ерекшелігі шағын көлемде құрылымы жағынан біркелкі петроглифтердің кездесуінде. Мұндай ғибадатханалар «күнделікті табыну үшін және ру қамқоршыларын қастерлеу үшін қызмет еткен» [Марьяшев, Горячев, 1998, 60 б.]. Петроглифтер салынған ғибадатханаларды саралау мәселесі тікелей олардың функционалдық қызметімен байланысты, олар өз кезегінде жартас өнерінде бейнеленген ескерткіш сюжеттері мен тақырыптарында көрініс тапқан.

Петроглифтер мазмұнының сипаты және оның жерлеу қорғандары сияқты культурлік сипаттағы ілеспе элементтері ғибадатхананың қасиетті кеңістігінің құрылымдық жинақылығын куәландырады. Қасиетті кеңіс-

поддаются чтению. Среди них можно отметить изображения ряженных, быков с характерными формами рогов, в виде двух удлиненных, параллельных, слегка изогнутых кверху отростков и сцен охоты на них. Каждый из описанных рисунков, которые можно отнести к эпохе бронзы, зафиксированы в единичных случаях. Ранним железным веком датируются изящно выполненные фигуры двух оленей, изображенные стоящими на кончиках копыт. Основная масса петроглифов выполнены с использованием техники мелкоточечной выбивки.

В урочище Унгузли место локализации сцен с петроглифами выделяется в пространстве урочища изгибом небольшой речки, образующей на этом пространстве ровную, свободную площадку. Примечательной по содержанию является центральная сцена. Высеченная на, большой по площади, вертикальной скале, сцена содержит крупные изображения фигур верблюда, оленя и нескольких, небольших рисунков козлов. Изображения животных выполнены в одном стиле, с использованием сходной техники контурной прорисовки и дальнейшей шлифовкой внутри контура фигуры животных (рисунок 1).

Сурет 1. Бұғы және түйенің графикалық бейнелері. Үңгүрлі
Рисунок 1. Графическое изображение оленя и верблюда в Унгузли

Бұғы және түйенің бейнелерінің фотосуреті. Үңгурлі.

Фотография оленя и верблюда в урочище Унгурли

тіктің жинақылығы «ежелгі адамдардың дүнетанымдық түсініктеріне сай, ғибадатхананың жоспарлануының өзі ежелгі храмдарға бейімделген суреттердегі сюжеттерде көрініс тапты. Ғибадатханалардың әрбірі әлем бейнесін көрсете алды» [Марьяшев, Горячев, 1998, 63 б.].

Суреттердің басым көпшілігін бірыңғай күннен қарайған жартастарда басқан және адамдар мен жануарлар бейнесінің орындалу стилідері төмендігі хронологиялық мерзімін анықтауға мүмкіндік бермейді. Жартас өнері туындыларының біразы ғылыми айналымға енгізілді, олардың арасында қола, ерте темір, ортағасырлық этнографиялық суреттермен қатар, қазақтардың да таңбалары әртүрлі мерзімдегі суреттердің ішінде көрсетілген. Жайсан даласындағы жартастарда ерте кезеңге жататын суреттер жекелеген түрде кездесіп отырады, алайда олардың болар-болмас көрінуіне байланысты анықтау, зерделеу қиындық тудырады. Жартас суреттерінің ортасынан жоғары қарай сәл иілген бұтақшалары бар, параллелді ұзын мүйіздері бар бұқа бейнеленген. Жекелеген жағдайда тіркелген және сипатталған әрбір суреттерді қола дәуіріне телуге болады. Ерте темір дәуіріне жататын, керемет орындалған екі бұғының бейнесі

Содержание описываемой композиции объединено общим сюжетом. На полотне картины, изображения туловищ верблюда и оленя показаны в направлении друг к другу, но головы обоих животных обращены в одну, противоположную сторону, на северо-запад. Голова оленя, сидящего напротив верблюда, повернута назад и создается впечатление, что внимание обоих животных направлено на что-то или кого-то, которое находится к северо-западу от них. Фигура двугорбного верблюда на описываемой сцене представляет собой крупное животное, которое в несколько раз превышает размеры оленя и занимает половину большой скальной плиты. Но изящная фигура оленя, уступая по размерам туловищу верблюда, по высоте, устремленных ввысь, ветвистых рогов, протянувшихся в длину до 1 м, также занимает значительное пространство на площади вертикальной скалы, в урочище Унгурли.

Изображения верблюдов в наскальном искусстве Казахстана, встречаются повсеместно, почти во всех святилищах с петроглифами и по данным исследований образ этого животного, на про-

тұяқтарының ұшымен тұрған қалпында суреттелген. Петроглифтердің негізгі бөлігі ұсақ нүктелеу техникасымен орындалған.

Үңгірлі сайының оқшаулау аймағындағы петроглифті сахна мен тегіс, бос алаңқайлы кеңістікте иіліп аққан өзен бөліп жатыр. Мазмұны жағынан есте қаларлық орталық сахна болып табылады. Тік жартастың үлкен алаңқайында ірі түйе мен бұғының бейнесі және шағын тау ешкілердің бейнелері қашалған. Жануарлар бейнесі контурлы суреттеу техникасымен және жануарлар бейнесінің ішкі контурларын өңдеу арқылы бір стилде орындалған.

*Үңгірлі жартасындағы
петроглифтер галереясы*

Наскальная галерея с петроглифами

Үңгірлі шатқалындағы түйе суреттерінің бұғы бейнесімен бірге бейнеленген көріністері бар. Композиция мазмұны ортақ сюжетпен біріктірілген. Бұл суретте түйе мен бұғы суреті бір қабырғада жануарлар бейнелері бір-біріне бағытталып орналасқан, бірақ бастары бір жаққа, солтүстік-батысқа қарай қаратылып бейнеленген. Түйеге қарсы тұрған бұғы басының артқа бұрылғандығынан, жалпы сурет екі жануардың да солтүстік-батыста орналасқан бірденеге, немесе біреуге назарын аударғанындай әсер береді. Сипатталып отырған қабырғадағы екі өркешті түйе бейнесі бұғыдан бірнеше есе үлкен, әрі үлкен таулы қабырғаның жартысын алып отырған ірі жануар болып көрінеді. Бірақ денесі түйеден кіші бұғының әсем бейнесі де ұзындығы бойынша 1 м. биіктікке тармақталған мүйізімен жартас алаңының әжептәуір кеңістігін алып тұр (сурет 1).

тяжении нескольких тысячелетий являлся одним из объектов почитания. Большое количество петроглифов с фигурами описываемых животных расположены в местах скопления наскальных рисунков Центрального Казахстана [Новоженков, 2002, с. 49, рис. 14, табл. 19, 22-24 и др.]. В наскальном искусстве Сары Арки, фигуры двугорбых верблюдов высекали на протяжении длительного периода. Обратив внимание, на «мастерство выполнения и сюжетное богатство гравюр», манеру передачи образов животных, наполненных экспрессии А.Х. Маргулан писал, что «древние мастера могли передать горделивую осанку верблюдов, стройность скакунов, изящество оленей ...» [Маргулан, 2003, с. 14].

По результатам исследования наскальных рисунков Каратау, отмечено, что «в петроглифах эпохи бронзы и раннего железного века, верблюд является центральным персонажем многих картин, вокруг которого развиваются все события». Авторы пишут, что «культовый характер многих сцен с участием верблюда подчеркивается огромными размерами этого животного и непропорционально мелкими изображениями других действующих лиц» [Кадырбаев, Марьяшев, 1977, с. 177-178].

Использование образа, описываемого животного в культовом, прикладном искусстве народов Центральной Азии имеет глубокие корни. Предметы с изображениями верблюдов встречаются на металлических пряжках из Сибири, Приуралья, Западного Казахстана [Акишев А., 1976, с. 188, таблица II]. В середине I тысячелетия до н.э., металлические пряжки с изображением верблюда, являлись одним из атрибутов захоронений социальной элиты (таблица 1, 5) [Кадырбаев, 1984, с. 89-90, рис. 5, 1-2].

В захоронении усуньской жрицы из Каргалы, в состав культовых предметов входили и два золотых перстня, украшенные скульптурными фигурками верблюдов, инкрустированных бирюзовыми вставками [Самашев и др., 2005, с. 118]. Образ, описываемого животного сопровождает и такие предметы культового назначения как курьильницы, которые использовались в процессе проведения обрядовых действий, во время ритуальных церемоний. Шествующие, друг за другом, верблюды изображе-

Қазақстан жартас өнерінде түйе суреті гибадатханалардың барлығында дерлік кездеседі, әрі ғалымдардың пайымдауынша, түйе бейнесі бірнеше ғасырлар бойы сиыну нысандарының бірі болған. Суреттелген жануарлар пішіндері мен петроглифтердің басым көпшілігі Орталық Қазақстан аймағында жартас суреттерінен белгілі [Новоженков, 2002, 49 б., сурет. 14, кесте 19, 22-24 б.]. Сарыарқа жартас өнер туындыларында ұзақ жылдар бойы екі өркенші түйе бейнесі салынып келген. Жануардың бейнесін берудегі шапшаңдыққа толы «орындалу шеберлігі мен гравюраның сюжеттік байлығына» назар аударған Ә.Х. Марғұлан: «көне шеберлер түйенің паңдығын, жылқының сымбаттылығын және бұғының әсемдігін беруге тырысқан болуы мүмкін ...» дейді [Марғұлан, 2003, 14 б.].

Қаратау өңірінің жартастағы суреттерін зерттеу нәтижесінде «қола және ерте темір дәуірі петроглифтерінде түйе жан жағында оқиғалар өрбіп жатқан көптеген суреттердің орталық кейіпкері» ретінде бейнеленген. Авторлардың жазуынша, «түйе қатыстырылған көптеген көріністердің культтік сипаты осы жануардың үлкен көлемі мен басқа бейнелердің үйлесімсіз ұсақ болуына» баса назар аударған [Қадырбаев, Марьяшев, 1977, 177-178 б.].

Аталмыш жануардың бейнесін қолдану Орталық Азия халықтарының культтік қолданбалы өнерінде тамыры тереңнен бастау алады. Түйе суреті салынған заттар Сібір, Орал маңы, Батыс Қазақстан металл тоғаларында кездеседі. [Акишев А., 1976, 188 б, II кесте]. Б.з.д. I мыңжылдықтың ортасында түйе суреті бар металл тоғалар қоғам элитасын жерлеу белгілерінің бірі еді [Қадырбаев, 1984, 89-90 б., сурет 5, 1-2].

Қарғалыдан табылған үйсін абызының жерлеу орынындағы культтік заттар құрамынан көгілдір ақық таспен әсемделген түйе мүсіндері салынған екі алтын жүзік табылған еді [Самашев және т.б., 2005, 118 б.]. Сонымен қатар, аталмыш жануар бейнесі ғұрыптық рәсімдер кезінде қолданылған шырағданға да салынған. Конусты тұғырдың үстіне орнатылған екі дөңгелек табақ тәрізді осындай екі аспаптың шеті мен ортасында бірінен соң бірі сап түзеген түйе суреттері бейнеленген (кесте 1, 6) [Самашев және т.б., 2005, 77-78 б.]. Екі бұйым да Алматы облы-

ны по бортикам и в центре двух курильниц, представляющих собой круглые блюда, установленные на конической подставке (таблица 1, 6). Оба предмета происходят с территории Алматинской области и являются случайными находками. На территории Алматы и его округи были найдены отдельные фигурки верблюдов, изготовленные из бронзы [Самашев и др., 2005, с. 79].

В тюркский период верблюд, по-прежнему является одним из излюбленных персонажей наскального искусства и его изображения встречаются на территории Казахстана, повсеместно в горах Улытау, Каратау, Хантау [Марғұлан, 2003, с. 16]. К эпохе раннего средневековья относятся новые скопления рисунков, открытые в Минусинской котловине, среди которых «довольно большое количество изображений верблюдов с всадниками и без них, бегущие свободно или ведомые всадниками на конях» [Леонтьев и др., 2005, с. 132]. Авторы отмечают, что «образ верблюда неизвестен в наскальном искусстве Минусинской котловины предыдущих эпох». На одной из сцен, зафиксированной в местности Улазы, рядом с рисунками всадников на верблюде и лошади, изображены тамги (таблица 1, 3) [Леонтьев и др., 2005, с. 131, рис. XVII]. Ромбовидная по форме тамга, высеченная на одной плоскости с изображениями всадников на верблюде и лошади, на сцене из Улазы имеет сходство с тамгами, которые зафиксированы на скалах святилища Жайсан. Описываемый вид тамги, напоминающий по форме ромб, свисающий на овальной подвеске, близок ромбовидным подвескам, которые изображались на груди тюркских каменных статуй. Особенностью тамги из Улазы в отличие от тех, которые изображались на изваяниях и скалах святилища Жайсан, является сплошная, дополнительная черточка, изображенная между ромбом и подвеской. Среди тамг Жайсана зафиксированы парные изображения тамг на подвесках. Форма одной из них показана в виде округлой тамги на подвеске, а вторая - в форме ромба. На подвесках ромбовидной тамги с обеих сторон нанесены две отходящие от нее черточки.

Несомненный интерес представляет и факт функционального применения образа верблюда, изображение которого

сынан кездейсоқ табылған заттар. Алматы өңірінен қоладан жасалған түйелердің басқада да мүсіндері табылған [Самашев және т.б., 2005, 79 б.].

Түрк дәуірінде жартаc өнер туындыларында түйе әлі де ең ұнамды кейіптердің бірі және оның бейнелері Қазақстан жеріндегі Ұлытау, Қаратау, Хантау тауларында кездеседі [Марғұлан, 2003, 16 б.]. Минусинск алқабында табылған суреттердің жаңа топтамасы ерте орта ғасыр дәуіріне жатады, олардың ішінде «үстінде шабандозы бар және салт атты, еркін шауып және ат үстіндегі шабандозымен жетектеліп келе жатқан көптеген түйелердің суреттері» кездеседі [Леонтьев және т.б., 2005, 132 б.]. Авторлардың белгілеуінше, «Минусинск алқабында табылған түйе бейнесі бұдан бұрынғы дәуірдегі жартаc өнерінде белгісіз еді» [Леонтьев және т.б., 2005, 132 б.]. Улазы аймағынан табылған көріністердің бірінде салт атты суреттерімен қатар, түйе мен атқа да таңбалар салынған (кесте 1, 3) [Леонтьев және т.б., 2005, 131 б, XVII сурет]. Ат және түйе үстіндегі шабандоз суретімен бір деңгейде қашалған ромб түріндегі таңба Жайсан ғибадатханасы жартастарында табылған таңбаларға ұқсас. Сипатталған ромб пішініне ұқсас, сопақ алқада салбырап тұрған таңба түрі түрк тас мүсіндерінің кеуделеріндегі ромб тәрізді алқаларға ұқсас болып келеді. Бірақ, Жайсан ғибадатханасы жартастары мен тас мүсіндерінде суреттелгендерден Улазы таңбасының ерекшелігі ромб мен алқа арасында кескінделген қосымша сызықшаның болуында. Жайсан таңбалары ішінде алқалардағы таңбалардың қос суреттері белгіленген. Бірінің пішіні алқада дөңгелек таңба ретінде көрсетілсе, екіншісі — ромб түрінде. Ромб түріндегі алқаларда екі жағынан да екі сызықша салынған. Жайсан таңбаларының арасынан салпыншақтағы жұптасқан бейнелер тіркелді. Олардың бірі дөңгелек таңба секілді болса, екіншісі ромб тәрізді жасалынған. Салпыншақтағы ромб тәрізді таңбаның екі жағынан да екі сызықша салынған.

Түйе мүсіні ромб тәрізді таңбалармен бірге VII-VIII ғғ. монеталарда соғылып, түрк мемлекетінің ақша өлшегіші ретінде қызмет атқарды (рисунок 1, 4). Сипатталып отырған таңбалар Батыс түрк қағанатының оқшаулы территориясындағы монеталардың арасы-

совместно с ромбовидной тамгой чеканилось на монетах VII-VIII вв и имело хождение, в качестве эталонного денежного мерила тюркского государства (рисунок 1, 4). В связи с описываемым видом тамги важно отметить, что они известны и среди нумизматического материала с территории локализации Западного Тюркского каганата. Заслуживает внимания тот факт, что сочетание изображений двугорбого верблюда на аверсе монеты и ромбовидной тамги на ее реверсе, сопровождаемое надписью на согдийском языке: «Благодатный божественный каган» было характерно и для монетного чекана, периода VII-VIII вв. [Бабаяров, 2007, с. 20]. С середины 30-х гг. VIII в, в Отрарском оазисе имели хождение монеты с тамговым знаком тюркешей на реверсах монет, в форме ромба на подвеске [Бурнашева, 1999, с. 121].

Анализ сюжетов памятников наскального и прикладного искусства, свидетельствует, что повсеместное присутствие образа верблюда говорит о почитании этого животного и его тесной связи с мировоззрением населения. В государстве караханидов составной частью официального титула соправителя кагана было слово «богра» (на казахском языке верблюда называли бура), в значении двугорбий верблюд, полный титул звучал – Бограхан. Почитание верблюда длительное время сохраняется в казахской традиции. Территориальное распространение культа верблюда связано с регионом его доместикации, т.е. с территорией Средней Азии и Казахстана, которое хронологически, может быть отнесено к началу III тысячелетия до н.э.. Выводы авторов о территории одомашнивания описываемого животного, подтверждаются наблюдениями о том, что несмотря на то, что «верблюды – исконный обитатель монгольских пустынь и гор... его изображения редко встречаются и в древних петроглифах Монголии» [Кубарев и др., 2005, с. 69].

В традиционной, культовой практике населения казахской степи поклонение образу верблюда сохраняется на протяжении нескольких тысячелетий и продолжает свое существование в этнографической среде казахов. Прекрасный знаток этнографии академик А.Х. Маргулан, описывая сюжеты

нан белгілі. Екі өркешті түйенің бейнесі монетаның беткі жағында (аверс) және ромбы тәрізді таңбаның сыртқы жағында (реверс) бейнеленуінің үйлесуі және соғды тілінде «Қасиетті киелі қаған» жазуымен қатар тұруы VII-VIII ғғ. монеталарына тән [Бабаяров, 2007, 20 б.]. VIII ғ. 30-шы жылдарының ортасында Отырар алқабында түргештердің ромб тәрізді таңбасы бар монеталар айналымда болды [Бурнашева, 1999, 121 б.].

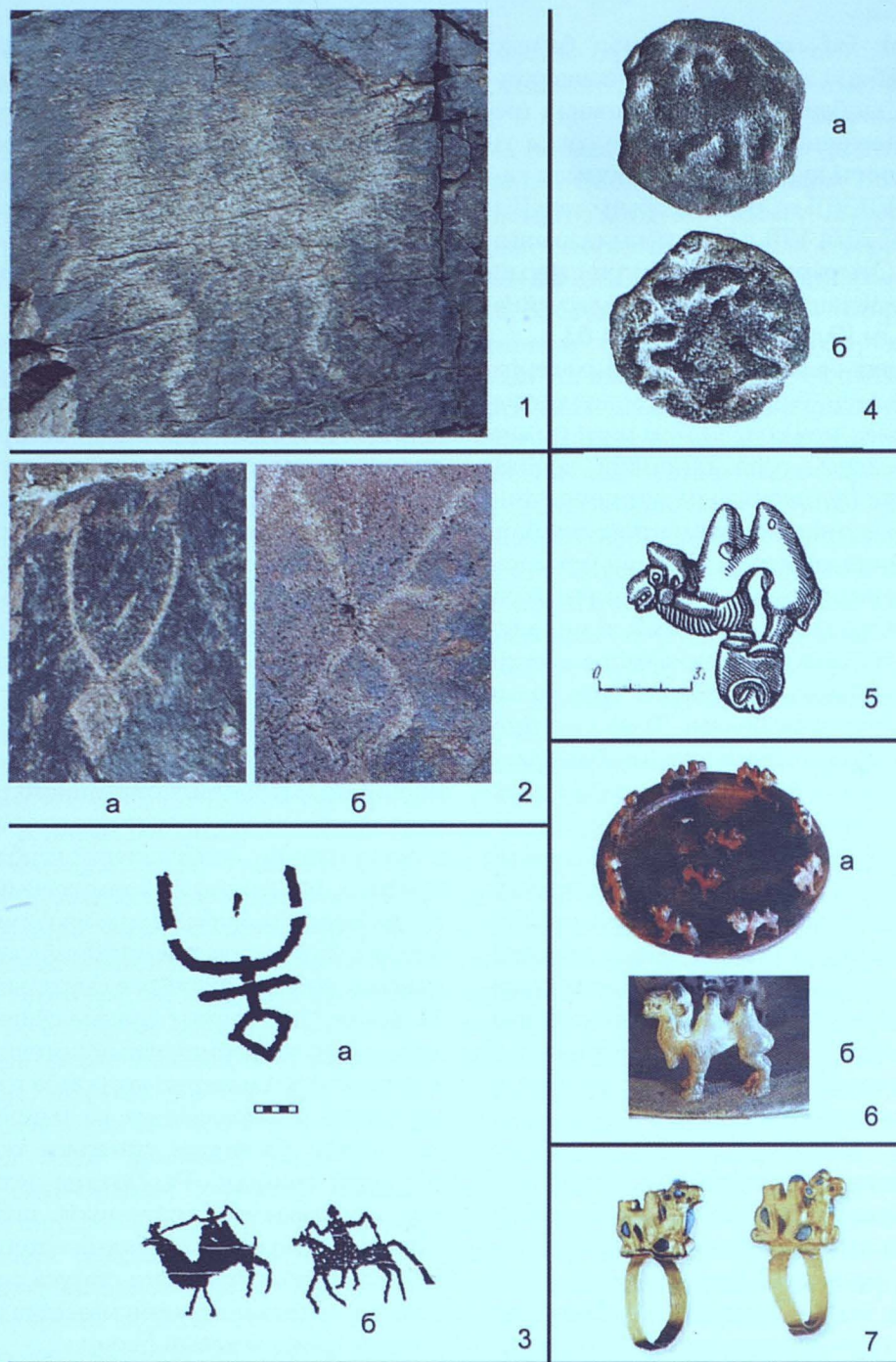
Ертедегі адамдардың наным-сенімдерімен тікелей байланысты монументалды туындылар мен қолданбалы өнер сюжеттерінің талдауы, түйе пішінінің кеңінен қолданылуы, бұл жануарды құрмет-теуінің және халық дүниетанымымен тікелей байланыстылығын көрсетеді. Қарахан мемлекетінде қағанның ресми титулымен бірге «боғра» сөзі қолданылған (қазақ тілінде бұра сөзінің мағынасы түйенің басты еркегін білдіреді), мағынасы екі өркешті түйе, толық титулы — Боғрахан болған. Түйе культінің аймақтық таралуы ғалымдардың бақылауы бойынша, бәлкім аймақтың доместикациясымен, яғни хронологиялық түрде б.з.д. III мыңжылдықтың басына жатқызуға болатын Қазақстан және Орта Азия аймақтарымен байланысты. Расымен де, авторлардың айтуынша, Орталық Азияның басқа аймақтарында «түйе — монғол шөлдері мен тауларының байырғы тұрғындары...» болғандарына қарамастан, оның суреті Моңғолияның ежелгі петроглифтерінде сирек кездеседі» [Кубарев және тб., 2005, 69 б.].

Қазақ даласы тұрғындарының дәстүрлі дүниетаным тәжірибесінде түйе бейнесіне табыну бірнеше мыңжылдықтар бойы сақталып, қазақтың этнографиялық ортасында тіршілігін сақтап келеді. Этнографияның білгір маманы Ә.Х. Марғұлан арасында түйе образы ең көп кездесетін Орталық Азияның ежелгі өрнектерінің сюжетін суреттей отырып, «олар қазақтардың ежелгі Желмая аңызымен байланысады» деп жазады. Ғалымның ойынша, түйенің үлкен суреттерін салу дәстүрі бәлкім «түйелердің басшысы Ойсылқара» туралы мифінің көрінісі шығар дейді [Марғұлан 2003, 14, 16 б., сурет 352]. Жайсан ғибадатханасында жартастарында түйе бейнелерінің ромб тәрізді белгілермен қатар жүруі, бұл бейненің басқа жердегі петроглифтермен үйлесім табуы сипатталған бейненің өзара байланысы

древних гравюр Центрального Казахстана, среди которых большое количество рисунков с фигурами верблюдов пишет, что они «перекликаются с древними легендами казахов о Жел-Мая». Традиция изображения больших фигур верблюдов, по мнению ученого, является отражением мифа о «покровителе верблюдов Ойсыл-кара» [Марғұлан, 2003, с. 14, 16, рис. 352]. Присутствие ромбовидных знаков, совместно с изображениями верблюдов, на скалах святилища Жайсан, сочетание этих изображений на скалах в других местонахождениях петроглифов свидетельствуют о взаимной связи и широком распространении идей, связанных с ними. парном сочетании фигуры верблюда, с ромбовидной по форме тамгой изображались на древнетюркских монетах из Шаша. Факт функционального использования тамги, в виде ромба совместно с изображением верблюда, позволяют судить о том, что сфера использования описываемого образа распространялась и на область идеологии. В пользу использования описанного образа в ритуальных целях служат предметы культа с присутствием изображений верблюда на пряжках, на перстнях из захоронения жрицы из Каргалы, курильнице из Алматы (таблица 1, 7), культовых и мемориальных комплексов, расположенных в сакральной зоне Жайсана. Полученные данные существенно дополняют информативный потенциал, содержащийся в материалах ромба и фигуры верблюда, изображенных на одной и той же монете в качестве символов тюркской государственности. Результаты исследования, описываемых источников, также указывают, на характер экономического, социального и политического статуса тюркских племен, населявших описываемые земли в ранний средневековый период.

Малочисленность образов верблюда, в регионах локализации восточных тюркских племен, на землях Алтая, Тувы, Монголии, преимущественная локализация рисунков и предметов культового искусства на территории казахской степи, совместно с монетными материалами, с этим персонажем и сопровождающими их тамгами, позволяют очертить ареал развития культуры тюрков, родовым тотемом которых являлся образ описываемого животного.

Кесте 1. 1 - жартастағы түйе бейнесі. Жайсан гибадатханасы; 2 а, б – түргештер таңбалары. Жайсан гибадатханасы; 3 - түйе және атты адам бейнелері мен түргештер таңбасы. Улазы, Минуса алқабы; 4 – түргеш таңбасы мен түйе бейнесі көрсетілген теңге; 5 – металды қыстырма. Батыс Қазақстан; 6 – түйелер бейнелерімен әшекейленген табақ. Алматы; 7 - алтын сақиналар. Қарғалы, Алматы облысы.

Таблица 1. 1 – изображение верблюда на скале. святилище Жайсан; 2 а, б – тюркешские тамги. святилище Жайсан; 3 – тамга и рисунки верблюдов. Улазы Минусинская котловина; 4 – монета с изображением верблюда и тюркешской тамгой; 5 – металлическая пряжка. Западный Казахстан; 6 – блюдо с фигурами верблюдов. Алматы; 7 – золотые перстни из клада в Қарғалы. Алматинская область.

мен кеңінен таралғандығын куәландырады. Көне түрктік Шаш монеталарында түйе бейнесі мен ромб тәрізді белгі жұптаса үйлесім. Түйе суретімен қатар бейнеленген ромб тәрізді таңбаның қызметі идеология тұрғысында қолданылған. Алматы маңынан табылған шырағдандағы, Қарғалыда табылған абыздың жүзігіндегі және Жайсан даласының киелі аймағындағы культтік және мемориалды кешендерінде түйе бейнелерінің болуы ғұрыптық мақсатқа қызмет еткендігін көрсетеді (кесте 1. 5-7), Ромб және түйе бейнелерінің түрк монеталарында суреттелуі түрк мемлекеттігінің символы ретінде бейнеленуі алынған мәліметтерге қосымша әлеуетті ақпараты болып табылады (кесте 1, 4). Сипатталып отырған дереккөздерді зерттеудің нәтижесі, сонымен бірге ерте ортағасырлық кезеңдегі сипатталған территорияны мекен еткен түрк тайпаларының әлеуметтік, саяси және экономика-

Изображения оленей с вертикальными, ветвистыми рогами на скалах святилища показаны среди всех скоплений петроглифов в долинах Унгурли, Каскырсай и Жидели сай. Основная часть изображений оленей показаны по одному и складывается впечатление, что они даны только в общем контексте святилища, в целом. Особенностью изображений оленей является стиль изображения рогов, которые во всех зафиксированных случаях, показаны в форме параллельных, вертикально направленных, ветвистых отростков (рисунок 2).

В прикладном и монументальном искусстве традиция изображать оленей имеет глубокие корни и «олень – один из главнейших персонажей индоиранских и тюрко-монгольских мифологий – часто воплощен в петроглифах в виде солнечного фантастического животного» [Кубарев и др, 2005, с. 59].

Сурет 2. Бұғы бейнесінің графикалық сызбасы. Үңгүрлі.

Рисунок 2. Графическое изображение оленя. Урочище Унгурли

*Бугының жартастагы фотобейнесі. Үңгүрлі.
Фотография наскального изображения оленя. Уңгурли*

лық статусын көрсетеді. Түйе образының Алтай, Тува және Моңғолия жерлеріндегі шығыс түркілердің оқшауланған аймақтарында аз ұшырасуы және рулық тотемі түйе болған қазақ даласындағы культтік туындыларда, таңбалармен бірге суреттелуі түркі мәдениетінің даму ареалын белгілеуге мүмкіндік береді.

Жайсан ғибадатханасындағы жартасқа қашалған түйенің бейнесімен қатар, мүйіздері тік тармақталған бұғылар да көрініс тапқан. Ғибадатхана жартастарындағы аталмыш аңдардың бейнесі Үңгірлі, Қасқырсай және Жиделісай аңғарларындағы петроглифтердің шоғырында көптеп кездеседі. Бұғы бейнелерінің негізгі бөлігі жеке көрсетілген. Барлық белгілеулер көрсеткеніндей, олардың негізгі ерекшелігі – бұғы мүйіздерінің пішіндерінде, яғни параллельді, тік бағыттала тармақталған бұтақшаларында (сурет 2).

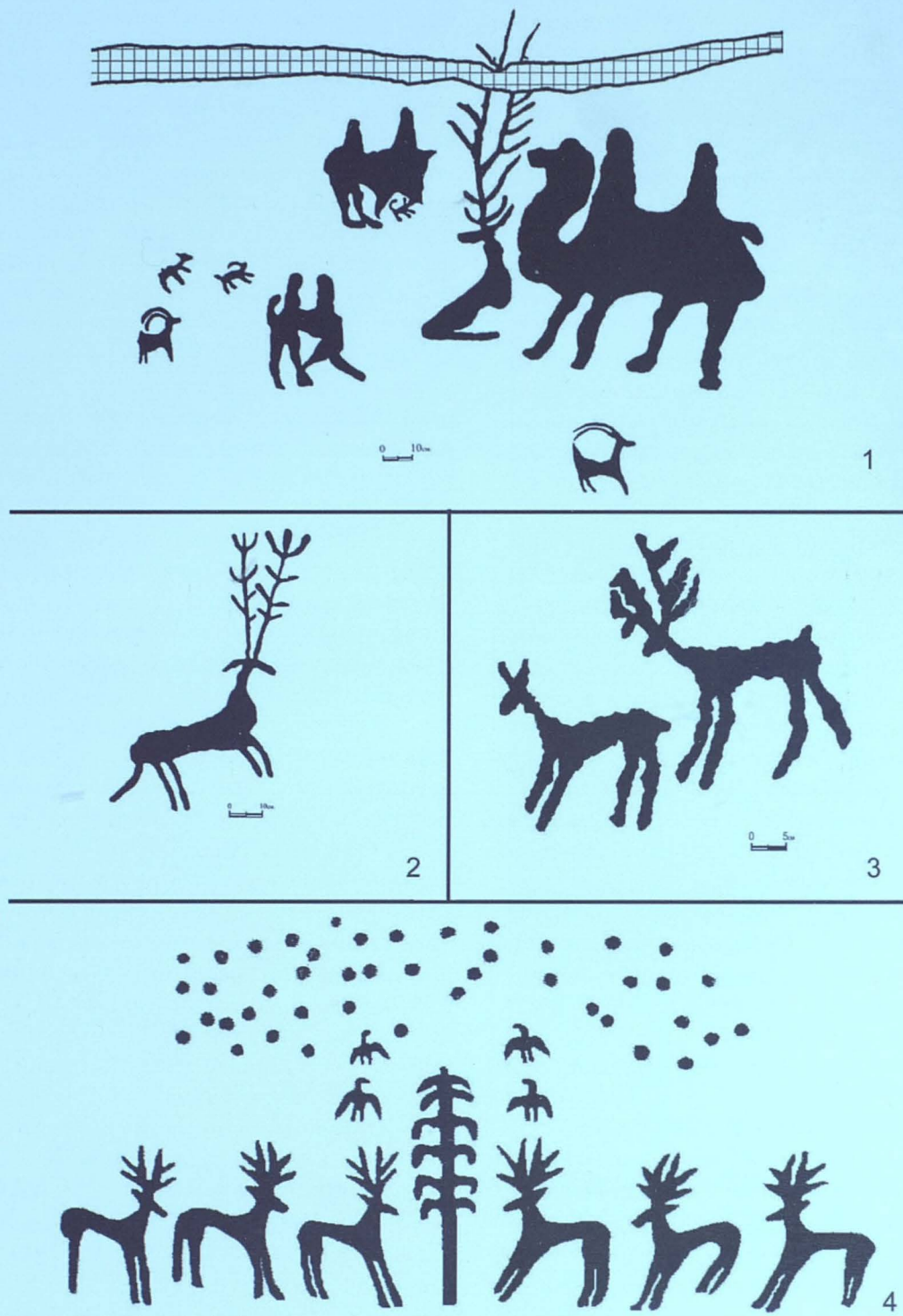
Орталық Азия мен Қазақстанның ежелгі халықтарының қолданбалы және монументальді өнерлерінде бұғыларды бейнелеудің тамыры тереңде және ғалымдардың пайымдауынша, «петроглифтерде фантастикалық күн жануары ретінде бейнеленетін бұғы – үнді-иран және түркі-моңғол мифологиясының басты кейіп-керлерінің бірі [Кубарев және т. б., 2005, 59 б.].

Көптеген ғалымдардың пікірінше, әйгілі Кобяково қорымының 10 қорғанынан табылған абыз диадемасында бейнеленген әлем ағашының аясындағы мифтік құстар мен бұғылардың бейнесі – тіршіліктің үнемі қайта жандану кезеңі мен ежелгі Еуразия халықтарының әлем моделін сипаттайды [Гугуев, 1992, 119 б.]. Қарғалы диадемасында мүйіздері жоғары қарай тармақталған бұғы үлгісі түркі ғаламының тірі табиғатын сомдайтын басқа да жануарлармен суреттелген. Айта кететін бір жәйт, диадемада көрсетілген бұғы бейнесі басқа аңдар секілді алға қарай ұмтылған қалпында, басы болса артқа бұрылған күйінде бейнеленген [Самашев және т. б., 2005, 115 б.]. Қарғалы диадемасындағы бұғының бейнесін бейнелеуде ежелгі суретшілер, Үңгірлі жартасындағы мойыны артқа қарай қайырылған бұғы мен түйенің бейнелері бір нәрсені күтіп, немесе қандай да бір іс-қимылды бағып тұрған күту эффектін қайталайды (кесте 2, 1).

Известный сюжет, воплощенный на диадеме жрицы из кургана 10 Кобяковского могильника, с мифическими птицами и оленями у мирового дерева «символизирует идею постоянного возобновления жизненного цикла и связан с моделью мира древнего населения Евразии» (таблица 2, 4) [Гугуев, 1992, с. 119]. На каргалинской диадеме олень, изображенный с ветвистыми, поднятыми вверх рогами присутствует наряду с другими животными, олицетворяющими части живой природы тюркского мироздания. Примечательно, что фигура оленя на диадеме изображена идущей вперед в том же направлении, что и другие животные, а голова оленя повернута назад [Самашев и др., 2005, с. 115]. На каргалинской диадеме, древним художником достигнут тот же эффект ожидания, что и на сцене, высеченной на скале, в урочище Унгури, на которой изображены верблюд и олень, голова которого обращена в противоположную сторону (таблица 2, 1).

В генеалогических преданиях тюркских народов образу оленя отводится особая роль [Sinor, 1982, с. 230]. Повсеместное распространение изображений оленя, отражает его связь с идеологическими представлениями тюрков о родовом тотеме. Отношение к оленю, как к священному родовому предку могло послужить поводом для декларации факта его почитания на государственном, законодательном уровне. Истории известен Указ Тон ябгу кагана (618-630 гг) о запрете убивать оленей. Согласно указанию кагана, в законодательной форме, в документе предписывалось, чтобы все олени были пересчитаны и каждому из них на шею повесили колокольчики. Формой наказания, за намеренное и ненамеренное убийство оленя являлась смертная казнь [Зуев, 1960, с. 91]. На другой сцене, расположенной в ущелье Касқырсай, изображение оленя находится рядом с изображением всадника и других рисунков. В урочище Жидели сай зафиксированы изображения скачущих всадников и всадника, расположенного рядом с оленем. Фигура оленя на этой сцене направлена в противоположную от всадников сторону.

Кесте 2. 1 – түйе мен бұғының графикалық суреттері. Ұңғурлі;
 2, 3 – бұғылар бейнелерінің графикалық көріністері;
 4 – абыз әйел диадемасында көрсетілген бұғылар бейнелерінің графикалық көріністері.
 Кобяково, қорған 10. Ростов-на-Дону.

Таблица 2. 1 – сцена с изображениями верблюдов и оленя. Унгури;
 2, 3 – рисунки изображений оленей. Унгури, Каскырсай;
 4 – изображение на диадеме жрицы. Кобяково, курган 10. Ростов-на-Дону.

Сурет 3. Аң аулау әдістерінің жартастағы көрінісінің сызбасы. Жиделісай.
Рисунок 3. Графическое изображение сцены охоты в урочище Жиделисай

Аң аулау әдістерінің жартастағы фотокөрінісі. Жиделісай.
Фотография сцены с изображением сцены охоты в урочище Жиделисай

Түркердің генеалогиялық аңыздарында бұғылардың алатын орны ерекше [Sinor, 1982, 230 б.]. Бұғы образының жаппай таралуы түрк тайпаларының идеологиялық ұстанымындағы рулық тотеммен байланыса керек. Бұғыларды өздерінің арғы тегі, қасиетті ата-бабалары деп түсінуі мемлекеттік деңгейде құрмет көрсетіп, декларация қабылдауға итермеледі. Тон ябғу қағанның заңы бойынша бұғылар саналып, әрқайсысының мойнына қоңырау тағылды, ал бұғыны өлтіруге тырысқандарға өлім жазасы берілді [Зуев, 1960, 91 б.]. Қасқырсай шатқалындағы бұғы бейнесі салт атты және басқа суреттермен қатар бейнеленген.

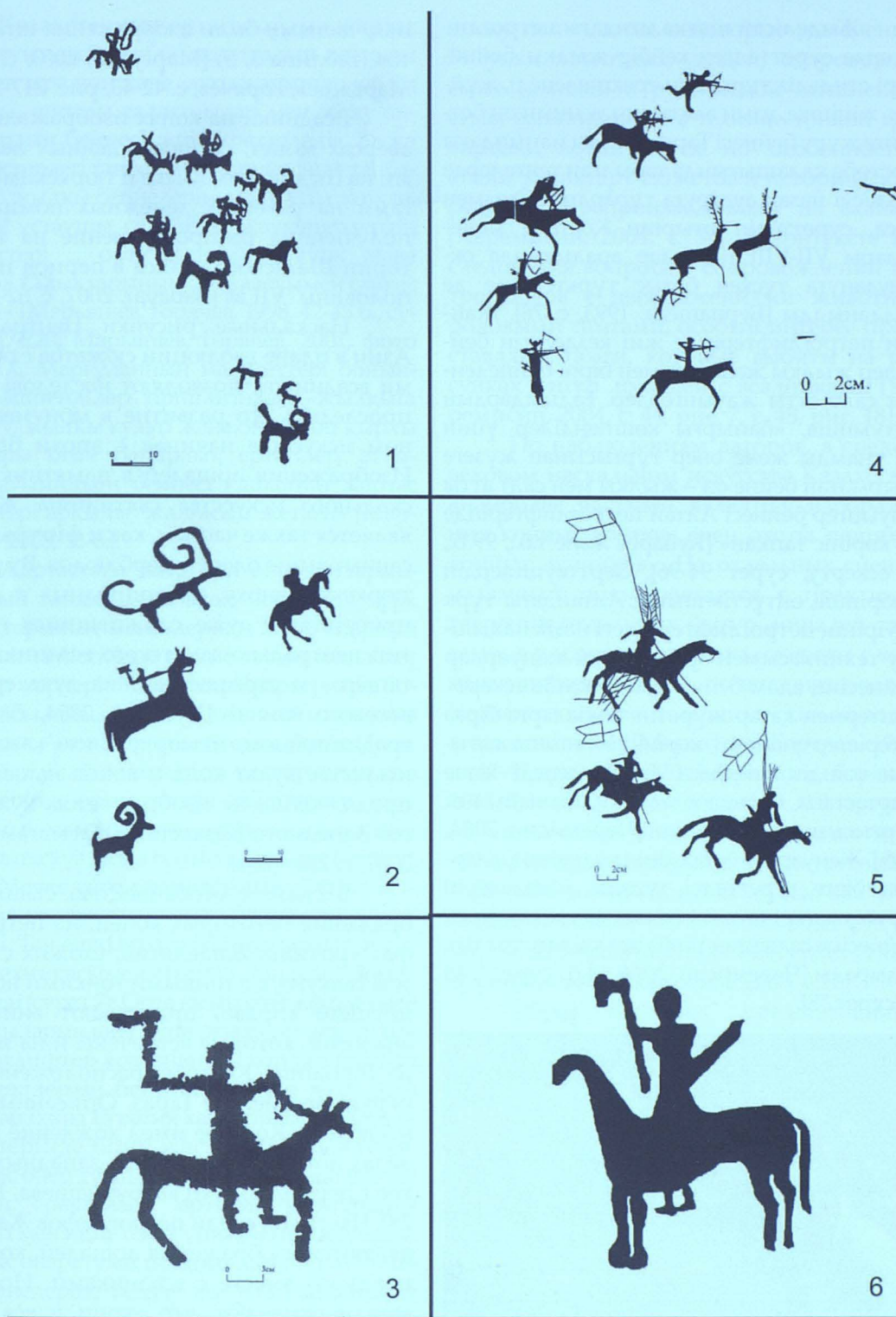
Жиделісай жартасындағы
бұғы бейнесі

Наскальное изображение оленя

Орталық Азия кеңістігінде жартастарда суреттелген көптеген бейнелер салт атты жауынгерлеріне арналған және зерттеу барысында ғалымдар олардың даму үдерісін қола дәуірінен бері келе жатқан тасқа салынған суреттер екендігіне көз жеткізді. Түрк дәуірі кезеңінде табиғи галереяларда «қалықтап тұрған» және жебе тартып тұрған ортағасырлық әскердің орталық-азиялық арғы түрі қалыптасып қойған» [Кубарев, 2004, 78 б.]. Дәстүрлі қазақ мемориалды өнерінде жылқы культі, салт атты әскер жауынгерлер Батыс Қазақстандағы құлпытастарда айқын көрініс тапқан [Тасмағамбетов, 2001, 275 – 284 б.].

На скалах святилища Жайсан частыми являются сюжетные композиции, посвященные теме ритуальной охоты на козлов. На одной из сцен показана охота двух пеших лучников, а на другой - охоту ведут пять всадников с собаками (рисунок 3).

На сцене охоты отчетливо переданы формы луков, изображенные в руках пеших охотников и всадников. И если первые, пешие охотники вооружены простыми, дугообразными по форме луками, то изогнутость тетивы луков у всадников, позволяет судить о вторых, как изображениях средневековой эпохи. Исследователи памятников наскального искусства отмечали, что рисунки со сценами охоты являются одним из наиболее распространенных сюжетов памятников наскального искусства на территории Центральной Азии и Казахстана. Такие сюжеты встречаются в материалах известных скоплений рисунков, на территории Жетысу (таблица 3, 4). На скалах святилища Жайсан, на двух сценах, всадники изображены с предметами, похожими на боевые топоры (таблица 3 – 2, 3). Боевой топор или чекан, который изображен в руках одного из всадников в группе петроглифов в местности Касқырсай, действительно «редко встречается в петроглифах Алтайских гор» и неизвестен в монументальном искусстве Казахстана [Кубарев и др., 2005, с. 85; Кубарев, 2004, с. 65-81]. Предметы, сходные по форме с боевыми топориками изображались на тюркских монетах VII-VIII вв, из Отрарского оазиса [Бурнашева, Юсупова, 1993, с. 121]. Изображения конного всадника, с боевым топором и колчаном со стрелами высечены на кулпытасе Сейсем Аты (таблица 3, 6) [Тасмағамбетов, 2001, с.275]. Боевые топоры являются одним из типов оружия, которые часто изображались на кулпытасах Западного Казахстана [Тасмағамбетов, 2001, с. 278- 279, 281, 283-287, 290-291, 293-300, 302-303, 305-307, 309-315]. В казахской этнографической традиции обладателями и держателями тамги, в форме топорика является род балталы/владеющие топором (перевод с каз. яз.), племени найман [Востров, Муканов, 1968, с. 59]. На рисунках, изображающих средневековых воинов, подчеркнуто, выделялись формы сложных луков, удлиненной формы ко-

Кесте 3. 1-3 – атты адамдар бейнеленген петроглифтер. Жайсан гибадатханасы, Жамбыл облысы; 4,5 – атты адамдар бейнелері. Таңбалы, Алматы облысы; 6 – атты адам. Сейсем ата құлытасы, Батыс Қазақстан.

Таблица 3. 1-3 – петроглифы с рисунками всадников. Святилище Жайсан. Жамбылская область; 4, 5 – изображения всадников. Тамгалы, Алматинская область; 6 – рисунок всадника. Кулытас Сейсем ата, Западный Казахстан

Жиделисай шатқалындағы петроглифтерде суреттелген кейбір жылқы бейнелері стильдік тұрғыдан ерекшеленеді, жүйрік, жіңішке, ұзын аяқты жылқының оң беткейге жүру бейнесі Тараз қаласы маңындағы Қостөбе қалашығында табылған теңгелерде кездесуі назар аударуға тұрарлық. Онымен қоса, суреттеліп отырған Қостөбе монеталары VII-VIII ғасырлар аралығында оқшаулануға түскен батыс түрктерінде де қолданылды [Бурнашева, 1993, с. 78]. Жайсан петроглифтерінде жиі кездесетін бейнелер жылқы және онымен бірге бейнеленген салт атты жауынгерлер. Ғалымдардың айтуынша, «байырғы көшпенділер үшін ең ұнамды және өнер тұрғысынан жүзеге асырылған бейне ол – жылқы мен салт атты жауынгер бейнесі Алтай петроглифтерінде де көрініс тапқан» [Кубарев және т.б., 99 б., II ескерту, сурет 94-96]. Зерттеушілердің пікірінше, оңтүстік-шығыс Алтайдағы түрк дәуірінің петроглифтеріндегі нәзік нақыштау техникасымен орындалған жануарлар бейнесіне, адам бейнелеріне, жазба ескерткіштермен қатар жүретін таңбаларға біраз өзгерістер енгендігі, көріністік сипаты жағынан өзіндік стилімен ерекшеленеді және жартастағы бейнелер тарихи шынайылық тұрғысында орындалған [Черемисин, 2004, 39 б.]. Жануарлар бейнесінің рулық таңбалармен бірге суреттелуі туралы мәселелерін зерттеу аясында салт аттылы мен жылқының бейнесіне салынған таңба аса қызығушылық тудырады [Черемисин, 2004, 44 б., сурет 7, 48 с., сурет 18].

Жетібасев Жұмалин петроглифтерді
көлімсеруі біртұрғысында
Жетібасев Жұмалин
өз тарихына көзі тірелгендегі петроглифтер

пья, частыми были изображения штандартов (таблица 3, 5) [Маргулан, 2003, с. 16-17; Марьяшев, Горячев, с. 42-43, рис. 217-220].

Всадники на конях изображались на аверсах монет, сопровождаемых легендами на согдийском языке и тюркскими тамгами на реверсах денежных номиналов, получивших распространение на территории Шашского оазиса в период первой половины VII вв [Babayar, 2007, с. 62-64].

Наскальные рисунки Центральной Азии в плане эволюции сюжетов с образами всадников, позволяют исследователям проследить его развитие в монументальном искусстве начиная с эпохи бронзы. Изображения лошадей в памятниках наскального искусства святилища Жайсан является также частым, как и фигуры, описанных выше оленей, верблюдов. В древнетюркскую эпоху, на природных галереях присутствует «уже сложившийся прототип центрально-азиатского всадника, «летящего» и стреляющего из лука средневекового воина» [Кубарев, 2004, с. 78]. В традиционном, мемориальном казахском искусстве культ коня и воина нашел свое продолжение на изображениях кулпытасов Западного Казахстана [Тасмагамбетов, 2001, с. 275 - 284].

В связи с особенностью стиля изображения некоторых коней, на петроглифах урочища Жиделисай, схожих с образом скакуна, с длинными тонкими ногами, идущего вправо, привлекают внимание аналогии, которые встречены и на монете из городища Костобе, расположенного в округе древнего г. Тараз. Описанный тип монеты из Костобе имел хождение в пределах локализации земель западных тюрков в период VII-VIII вв [Бурнашева, 1993, с. 78]. Частыми, среди петроглифов Жайсана являются изображения лошадей, которые показаны вместе с всадниками. Исследователи отмечают, что «кони и всадники в эпоху ранних кочевников – самый любимый сюжет, воплощенный как в предметах искусства, так и на алтайских петроглифах» [Кубарев и др., с. 99, Прил. II, рис. 94-96]. По результатам новейших исследований петроглифов, на юго-востоке Алтая, установлено, что в тюркскую

Қазақстанның ортағасырлық жартас өнер туындыларында сипатталып отырған кеңінен таралған және «атты жауынгерлердің бейнесі, аттылы садақшылар мен жаяу аңшылардың бейнесі жиі суреттеледі». Басқа көріністердегі таңбалау тәжірибесінде таңбасы бар жылқы бейнелерімен үйлесім тапқан, ал «ту ұстаушы салт атты жауынгерлердің сюжеттері ... орта ғасырдағы түрк және монғол халықтарының орналасуымен сәйкес келеді» [Марьяшев, Горячев, 1998, 42-43 б., сурет 217-220; Марьяшев, Горячев, 2001, фото 37]. Ә.Х. Марғұланның мәліметтері бойынша, көшпенділер тіршілігіндегі «жылқыға табыну, жылқы культі және оның көп қырлы жақтары бізге батырлық ертегілер, аттылы жауынгердің бейнесі қашалған жартас суреттері арқылы жалғасып жеткен» [Марғулан, 2003, 16 б.].

Жартастағы және қол өнер заттарында орын тапқан атты адам бейнелері түрк халықтарының мекендерінің және олардың Еуразия кеңістігінде қоныс тауып мемлекет құрған жерлерінің белгілері/маркерлары болып табылады. Айта кететін жайт, тек қана Орталық Азия мұрасында емес, бүтін Иран, Қытай, Дунай өлкелері халықтарының қол өнерлерінде орын тапқан жәдігерлер ортағасырлық халықтардың мәдени қарым қатынастарына күә дәлел болып табылады (кесте 4).

Мерке гибадатханасының жартас беттерінде көптеген тау ешкі бейнелері суреттелген. Тау ешкілердің бейнесі ұсақ нүктелі соғу техникасымен орындалған және әсем көрінеді (сурет 7). Орта ғасырдағы жартас өнер туындыларындағы ерте және ортағасырлық петроглифтер арасынан ең көп кездесетіні тау ешкілердің бейнелері. Олар мыңдаған жылдар бойы Еуразия халықтарының культтік өнерінде бірге жасасып келе жатыр. Жартас өнер туындыларындағы ешкі бейнелерінің ерекшелігі, әртүрлі мазмұндағы сюжеті мен оқта-текте ұшырасып қалуында. Жартас өнері туындыларындағы түрлі таутеке бейнелеріне талдау жасауға байланысты суреттеліп отырған жануарлар бейнесінің түсіндірмелері сюжеттегі мазмұнмен сәйкес келуін есте ұсатуды қажет етеді. Тау ешкілерін бейнелеу стилінің ерекшелігі, олардың көлемді денелері мен артқа қарай қатты иірілген мүйіздерінде. Тау ешкілер өздерінің төлдерімен бірге сап түзеген қалпы шынайы бейнеленген және олар ра-

эпоху появляются некоторые изменения. Рисунки животных, людей, сопровождаемые тамгами и рунической письменностью, выполненные в технике тонкой гравировки «отличаются по особенностям стиля, характеру сюжетов и историческим реалиям, воспроизведенным на скалах» [Черемисин, 2004, с. 39]. В контексте исследования вопроса о сопровождении петроглифов с изображениями животных родовыми тамгами, особый интерес представляют тамги, которые выбиты на рисунках фигур лошадей с всадниками [Черемисин, 2004, с. 44, рис. 7, с. 48, рис. 18].

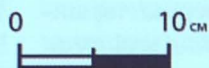
По наблюдениям авторов, в средневековом наскальном искусстве Казахстана «наиболее частыми являются изображения конных воинов, сцен охоты пеших и конных лучников». На отдельных сценах, названная тема сочетается с практикой таврения отдельных фигур лошадей тамгами, а распространенные «сюжеты с конными знаменосцами ... совпадают с расселением тюркских и монгольских народов в средние века» [Марьяшев, Горячев, 1998, с. 42-43, рис. 217-220; Марьяшев, Горячев, 2001, фото 37]. По сведениям А.Х. Марғулана, «почитание коня, культ коня, его многостороннюю включенность в жизненный цикл кочевников доносят до нас как эпические сказания, так и наскальные рисунки, где на передний план выступает связь всадник-конь» [Марғулан, 2003, с.16].

Образ всадника, представленный в наскальном и прикладном искусстве тюркских народов, маркирует также пути миграции и географию их расселения на территории современных государств Евразии. Кроме стран Центральной Азии, наличие таких сюжетов повсеместно в прикладном искусстве Ирана, Китая, странах Подунавья позволяет судить о культурных контактах населения эпохи средневековья (таблица 4).

Горные козлы изображены реалистично, они шествуют вместе с детенышами и, как правило, являются объектами ритуальной охоты (рисунок 8).

Авторы исследований полагают, что на многих мемориальных памятниках тюркской элиты из Монголии изобра-

Сурет 4. Итімен бірге бейнеленген атты адамның сызба көрінісі. Теректі
Рисунок 4. Графическое изображение конного всадника с собакой. Теректы

Жартаста итімен бірге бейнеленген атты адамның фотосуреттегі көрінісі. Теректі.
Фотография наскального изображения всадника с собакой. Теректы

Сурет 5. Итімен бірге бейнеленген атты адамның сызба көрінісі. Теректі.
Рисунок 5. Графическое изображение всадника с собакой в урочище Теректы

Жартаста итімен бірге бейнеленген атты адамның фотосуреттегі көрінісі. Теректі
Фотография наскального изображения всадника с собакой. Теректы

*Ай- балталы атты адамның жартастагы бейне көрінісі. Қасқырсай
Фотография наскального изображения всадника с боевым топором. Касқырсай*

*Атты адамдардың жартастағы бейнелерінің фотокөрінісі. Жиделісай
Фотография петроглифа с изображениями всадников. Жиделисай*

Сурет 6. Атты адамдардың графикалық көрінісі. Жиделісай.

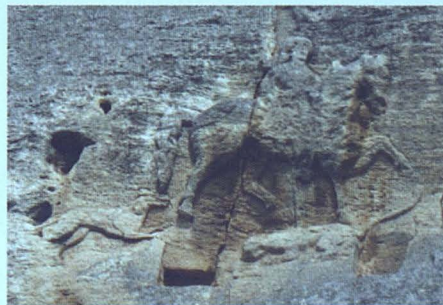
Рисунок 6. Графическое изображение всадников. Жиделисай

1

3

4

5

6

7

Кесте 4. Еуразия ғұрыптық өнеріндегі атты адам бейнелері
 1, 2 – Жайсан гибадатханасы, Қазақстан; 3 – Мадара жартасындағы атты адам;
 Плиска, Болгария; 4 – Преславль, Болгария; 5 – петроглифтер. Қазақстан;
 8 – атты адам және он оқ халқының таңбасы. Кочкор, Қырғызстан.

Таблица 4. Образ всадника в культовом искусстве Евразии
 1, 2 – Святилище Жайсан, Казахстан; 3 – Мадарский конник. Плиска, Болгария;
 4 – Преславль, Болгария; 5-7 – петроглифы Казахстана;
 8 – всадник и тамга народа он ок. Долина Кочкор, Кыргызстан

Сурет 7. Тау текелер, ат және ит бейнелерінің графикалық сызба көріністері. Үңгүрлі
Рисунок 7. Графическое изображение сцены с тау теке, лошадью и собакой. Унгурли

*Жартастагы тау текелер мен ат және ит бейнелерінің фотокөрінісі. Үңгүрлі
Фотография с изображениями тау теке, лошади и собаки. Унгурли*

Сурет 8. Тау текелерге ритуалды аулау түрінің сызба көрінісі. Жиделістай
Рисунок 8. Графическое изображение сцены ритуальной охоты на тау теке. Жиделістай

Тау текелерге ритуалды аулау түрінің, фотосурет көрінісі. Жиделістай
Фотография сцены ритуальной охоты на тау теке. Жиделістай

сында да ғұрыптық аңшылық нысаны болып табылады (сурет 8).

Авторлардың зерттеуінше, Монғолиядағы көптеген түрк элиталарының мемориалды ескерткіштеріндегі тауешкі бейнесі оның белгілі бір руға тиесілі екендігін білдіреді. Мамандардың айтуынша, руна жазуы бар стеладағы схематикалық тау ешкілердің бейнелері Қаған руының белгісі болғанға ұқсайды [Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006, 107 б., илл. 78, 87]. Белгі ретіндегі стилдендірілген тау ешкінің бейнесі, таңба ретінде Батыс Түрк қағанатының «Түн жабғу қаған теңгесі» деп соғды тілінде жазылған алғашқы монетасында болған деген пікір бар. Мамандардың айтуынша, схематикалық тау ешкі бейнесі салынған шекілген (чекан) монеталар түрк қағанатының саяси орталығы болған Жетісу өңірінде өндірілген [Исхаков және тб., 2007, 51 б.].

Тау ешкі бейнелері бар көптеген суреттер орындалуы жағынан қаған таңбасымен ұқсас болып келеді. Екінші жағынан ұқсас белгінің символикалық бейнесі түрк қоғамындағы түрлі оқиғаларда ғұрыптық құрбандықтың көрінісін беруі де мүмкін. Тау ешкі бейнелері бар жартас суреттері мен тас мүсінді құрылыстар, алтарьлар мен руникалық жазулары бар киелі кеңістікте өткізілетін культтік іс-шараларды реконструкциялауда аталған ескерткіштердің өзара құрылымдары айқындала түседі.

Дәстүрлі көкпар/көк бөрі ойынын сырттай көзбен тамашалау өте әсерлі. Көкпар ойынының тәртібі бойынша екі қарсылас жақтың шабандоздары жекпе-жекте бірінші болып серкені алып қашып, белгіленген мәреге апарып (салым салу) салады. Жеңімпаз топқа немесе жеке шабандозға салым салғаны үшін сыйлықтар беріліп, марапатталады. Көкпар ойынының маңызды тұсы, тартылған серкені (көкпарды) кезекті бір үйге (әдетте ол үйде жақын арада той болуға тиісті) әкеліп салуында. Көкпар түскен үйді иесі келесі жолы осы үрдісті жалғастырып, көкпаршылардың тақымына бір серкені салып жібереді. Осылайша түрк дәуірінен бері көкпар ойыны үзілмей жалғасып келеді. Ойын идеясының өзектілігін құрайтын, мыңдаған жылдар бойы мызғымай келе жатқан негізгі элементтер жиынтығы рухани мәдениет аясында,

жения горных козлов символизировали принадлежность определенному роду. По мнению специалистов, схематическое изображение горного козла на стелах с рунической письменностью являлось тамгой каганского рода [Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006, с. 107, илл. 78, 87]. Существует мнение, что стилизованные изображения горных козлов, в качестве тамг присутствуют на первых монетах Западного Тюркского каганата с надписями на согдийском языке «деньга Тун джабгу кагана». Чеканка монет со схематическими изображениями козлов, по мнению специалистов, произведена на территории Жетысу/Семиречья, являвшегося политическим центром тюркского государства [Исхаков и др., 2007, с. 51].

Вероятно, многочисленные рисунки с изображениями горных козлов, фигуры которых выполнены в стиле, сходном со стилем каганских тамг, в форме описываемых животных являлись символами принадлежности к каганскому роду. С другой стороны, возможно, символическое содержание подобных знаков действительно отражает единицы ритуала жертвоприношения, которые могли быть приурочены к различным событиям жизни тюркского социума. В связи с вопросами реконструкции культовых действий, проходивших на одном и том же сакральном пространстве, где сосредоточены наскальные рисунки с изображениями горных козлов и большое количество культовых сооружений с каменными скульптурами, алтари и руническая надпись, становится очевидным структурная взаимосвязь названных памятников между собой.

Визуальные наблюдения за традиционной игрой кокпар/көк бөрі с ее захватывающей зрелищностью, указывает на соревновательность двух противостоящих сторон, которые стремятся захватить первенство в единоборстве. Основу игры кокпар составляет соревнование между двумя командами за тушу козла. Победившей считается сторона, ставшая обладателем предмета соревнований. Немаловажным в игре является и тот факт, что тушу животного отвозят к юрте/дому человека, который в следующий раз должен стать зачинщиком новой игры меж-

өткеннің мифтендірілген тарихи оқиғасында көрініс тапты.

Есіктен табылып, қазіргі таңда Қазақстан Республикасының символына айналған «алтын адамның» бас киіміне тау теке­нің шағын мүсіні жапсырылған. Таутеке бейнесінің патша киімінің ең жоғарғы жағына бейнеленуінде үлкен мағына жатыр. Түрк халықтарының қалыптасу дәуірінің барлық кезеңіндегі жартас өнер туындыларында таутеке бейнелері бар мыңдаған композициялар ұшырасады. Алматы маңынан табылған культтік алтарьдың ортасында құрбандық таутеке бейнеленсе, екі жағына ауыздары арандай ашылған екі бөрі мен құрбандықты бағып отырған екі қарға және шеңберді айнала басқа жануарлар бейнеленген. Композицияны талдау жұмыстары көрсеткендей, ғұрыптық алтарьда ешкі бейнесі мен Тәңірінің елшісі қарға бейнеленген байырғы аңыз көрініс тапқан. Үйсіндер мен ашина түркітерінің тотемі бөрімен қатар, биік көк аспан­ның елшісі қарға болған еді. Орта ғасырлардағы мәдениеттің дамуы сатысында таутеке бейнесі Түрк қағанаты ақсүйектерінің Тәңірінің жарылқауына, күннің құтына ие болғандығын білдіретін таңба ретінде қолданылған.

Түрк қоғамының идеологиясының тұтас концепциясын реконструкциялау мәселелері, шығу генезисі мыңдаған жылдарға созылған және өзінің түп­тамы-рының түрк халықтары мен қазақтардың дәстүрлі мәдениетінде сақталғандығын, сонымен қатар рухани даму аясындағы культ пен ғұрыптың рөлінің жоғарылығын айқындады. Культ - түркәлемінің жаратылыстуралы түсініктерді өзіне жинақтаған идеологиялық ұғымы. Культ туралы көзқарастың қалыптасуының тарихи жағдайлары адамның қоршаған ортамен және оның ондағы орнымен тікелей байланысты. Қоршаған ортаны, ғарышты тану үдерісі адам мен табиғат әлемінің тығыз байланысын түйсінуге жетелейді. Түркітердің дүниетанымдық түсінігінің өзіндік ерекшелігі – табиғат күштеріне, ғарыштық құбылыстарға бас июлері және оның тұтастығы мен адамзат әлемімен өзара байланысын түсіндіруге ұмтылулары болды. Ғұрып – адамдардың қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған әрекеттері.

ду противоборствующими командами/сторонами. Устойчивый, на протяжении тысячелетий набор основных элементов, составляющих стержневую идею игры отражает сферу духовной культуры, события мифологизированного исторического прошлого.

Главной убор «золотого» человека из кургана Иссык, ставшего сегодня символом Республики Казахстан венчает миниатюрная фигурка горного козла/тау теке, явно символизирующая своим местоположением в костюме царствующей особы самое высокое значение. Тысячи композиций с фигурками тау теке присутствуют в наскальном искусстве во все периоды формирования тюркских народов. В центре композиции культового алтаря, найденного вблизи Алматы изображена лежащая фигурка козла, с двух сторон которой находятся скульптуры воронов, а по краю круглого бордюра расположены фигурки других животных. Анализ композиции показывает, что на ритуальном алтаре нашёл отражение древний миф с присутствием в нём фигуры козла и посланников Тенгри – воронов. Одним из родовых тотемов усуней и ашина/кок тюрков, наряду с волком/бөрі был ворон – посланник высокого синего неба, символ Тенгри. В средневековый период развития культуры образ горного козла используется социальной элитой Тюркского каганата в качестве тамги – демонстрируя факт обладания солнечным фарном, т.е. благословением Тенгри.

В вопросе реконструкции целостной концепции основ идеологии тюркского социума, генезис которой длился на протяжении тысячелетий и сохранил свои корни в идеологии современных тюркских народов и в традиционной культуре казахов, важно также обозначить место культа и ритуала в контексте развития духовной культуры. Культ – идеологическое понятие, вбирающее в себя основные представления об устройстве мироздания тюркского мира. Исторические условия формирования представлений о культе непосредственно связаны со средой обитания человека и определением его места в нём. Процесс познания окружающего мира, космоса привел к осознанию тесной связи мира природы и человека. Характер-

Марқұм болған ұлы тұлғалардың құрметіне өткізілетін қоғамдық іс-шаралар барысында дәстүрлі ойындар да ұйымдастырылатын болған. Көкпар ойынына қатысушылар екі аттылы топтардан тұрды. Яғни дүниетанымдық тұрғысынан алғанда топтар (команда) аталық және аналық екі рулық әулеттердің өкілдерінен құралды. Екі әулеттің арасындағы тартыс нысаны күн құдайын сомдаушы – ешкі болды. Жеңімпаз болған топ басқаларға жетекші етуші және қоғамдағы билікті үлестіруші құқығына ие болады. Сосын жеңімпаз топ көкпарда тартылған ешкінің денесін рулық тотемді иеленген көсемнің үйіне апарды. Тау ешкі бейнесі қаған таңбасының белгісі болған. Мұндай қаған таңбалары көптеген жартас өнері туындыларында, культтік алтарьларда және түрк ақсүйектерінің мемориалды ескерткіштерінде (Күлтегін мүсіні) қашалып салынған. Түркілердің дәстүрлі қоғамында қалыптасқан түсінік бойынша, «құтты» (фарн) Тәңірдің өзі үлестіреді деп түсінген. Құт түсінігі басқа емес, ғарыш (аспан) энергиясы ұғымында болған, оны ұстаушылар өзінің халқына қамқорлық жасауға міндетті болды. Деректерде жаппай ашаршылық, соғыс кезіндегі сәтсіздіктер, жаппай аурудың таралуы, жануарлардың жаппай қырылуы секілді алапат жылдарда қаған өлтірілетін болған, себебі ол құтынан айырылды деп есептелінген.

Жиделісай петроглифтері

Жиделісай. Петроглифы

Аспанға құрбандық шалу ғұрпын қайта қалпына келтіруде Тоғансай өзенінің оң жағасындағы террасада шұңқырлары бар

ной особенностью миропонимания тюрок стало обожествление сил природы, космических явлений и стремление объяснить его целостность и взаимную связь с миром людей. Ритуал – действия людей, направленные на обеспечение стабильности в обществе.

В процессе проведения общественных мероприятий, связанных с погребальным обрядом в честь великих личностей социума проводились и традиционные игры. Участники игры кокпар, состоящие их двух команд всадников, в мировоззренческом контексте являли собой два родовых клана, представителей отцовского и материнского клана. Объект борьбы между кланами – туша козла, в идеальном понимании символизировала собой солнечный фарн/кут, обладание которым означало верховенство лидера над другими и могло наделять правом правления обществом. Потому, победившая команда отвозила тушу козла к одному из лидеров, наделенного правом обладания родовым тотемом. Образ горного козла, являющийся солярным символом, тамгой кагана, о чем свидетельствуют его наличие на мемориальных памятниках тюрокской элиты (стела Культегина), на культовых алтарях, наскальном искусстве, в идеологическом восприятии традиционного общества тюрок указывал на обладателя фарна, держателя благословения, которым его наделил Тенгри. Понятие «кут» не что иное, как небесная энергия, держатель которого обязан был проявлять заботу о своем народе. В источниках упоминается что в случае тотальных бедствий, к которым могли относиться неудачи во время войн, массовые эпидемии, эпизотий кагана могли убить, потому что он потерял «кут».

В контексте реконструкции ритуала жертвоприношения, следует вспомнить, что одним из особенностей культовых храмов святилища Мерке является концентрация на одной площади, на террасе горной речки родникового происхождения Тоғансай, большого количества курганов с изваяниями, алтарей с лунками и наскальных рисунков с множественными изображениями горных козлов. Алтари с лунками на отдельных камнях, сопровождаются родовыми тамгами и рунической пись-

құрбан шалу орындарының, алтарьлардың, жартастарында көптеген тау ешкілерінің суреттері бар Мерке ғибадатханасының культтік храмының ерекшеліктерін еске түсіруге болады. Шұңқырлары бар тас алтарьлармен қатар, бөлек қойтастарда да рулық таңбалар мен руникалық жазулар сақталған. Қысқа руникалық жазу қойтастың беткі жағына ұзынынан қашалған. Шұңқырдың дәл ортасында дөңгелек формадағы балауыз тәрізді сұйық зат құюға арналған қара түсті ойық орналасқан. Профессор А.С. Аманжолов ұсынған оқу нұсқасы құрбандық шалу ғұрыпының мағынасына жақын, себебі жазу «уан», яғни «қанағаттан/тыныштал» деген мағынаны білдіреді (ғұрып мағынасында) [Аманжолов, 2006, 184 б.]. Ғұрыптық құрбан шалу мен оған байланысты іс-әрекеттер Мерке ғибадатханасындағы культтік ескерткіштерде көрініс тапқан. Мұнда шұңқырдың ортасындағы көне жазу үлгісімен дөңгелек формада берілген «ant/and» жазуының семантикасы ерекше қызығушылық тудырады [Аманжолов, 2003, 299 б.]. Шұңқыры бар алтарьдағы «ант» сөзінің семантикалық шығу ұқсастығы қолына бейнелі су ұстаған тас мүсіндермен үйлеседі және олар көк аспанға сиыну мен ата-баба аруақтарына ант беру рәсімін реконструкциялауға мүмкіндік береді.

менностью. Краткая руническая надпись, высеченная в верхней части удлиненного валуна содержит чашевидные углубления, организованные по кругу в несколько рядов. В центре круга из лунок расположена центральная, большая, округлая по форме выемка темного цвета, возможно залитая жидкостью, сходной по составу с воском. Содержание тюркской надписи, прочитанной профессором А.С. Аманжоловым, соответствует контексту ритуала поминования, и сопутствующих им жертвенных приношений и переводится как “abüju” – “утешение” [Аманжолов, 2006, с. 184]. В связи с реконструкцией ритуала жертвоприношений, и связанных с ними действий и их отражении в типах культовых памятников святилища Мерке, небезынтересными являются семантика знака «ant/and» – «клятва, присяга», которая в древней письменной традиции передавалась в форме круга, в центре которого изображены лунки [Аманжолов, 2003, с. 299]. Семантическое сходство знака «клятвы» с алтарями с лунками, в сочетании с символикой сосудов в руках статуй способствует реконструкции ритуала принесения клятвы в процессе церемонии поклонения высшим силам Космоса и духам обожествленных предков.

*Руникалық жазу және дөңгелеген шұңқырлы алтарьдың фотокөрінісі. Тогансай
Фотография алтаря с рунической надписью и лунками. Тогансай*

Қазақстандағы түрк петроглифтері
Тюркские петроглифы в Казахстане

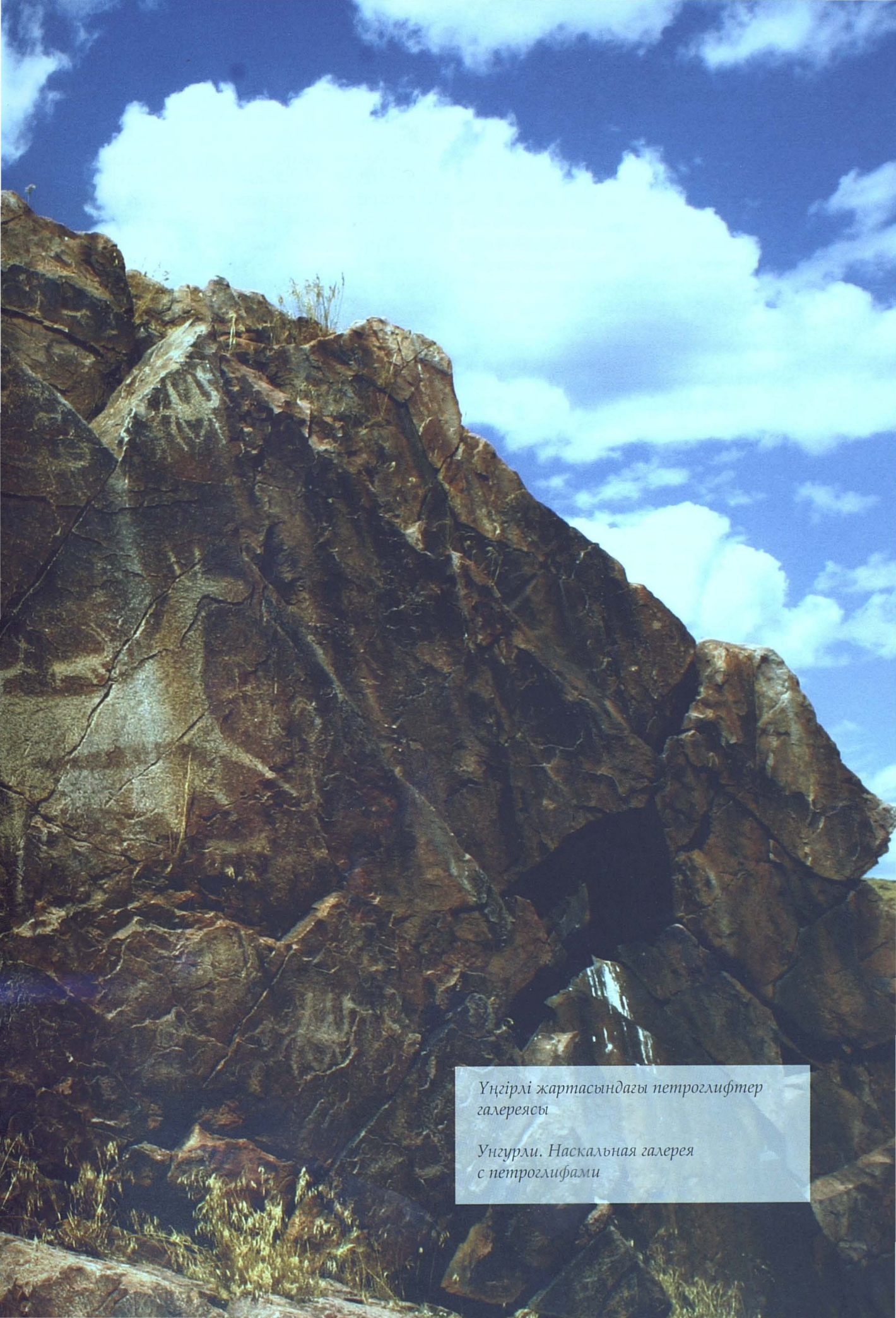
- 1 – п-ов Жигылған. 2 – Масат-ата. 3 – Тамгалытас (Мангыстау). 4 – Сауыскандықсай. 5 – Тамгалытас (Бетпақдала). 6 – Арнаузен. 7 – Таутары.
- 8 – Боралдай. 9 – Ақсу-Жабағлы, государственньй природньй заповедник. 10 – Кемер. 11 – Доланысай (Габаевка). 12 – Кумарық (ущ. Саз). 13 – Мерке. 14 – Теректы (горы Киндықтас). 15 – Жидели. 16 – Жайсан. 17 – Ушқызыл. 18 – Тышқанбай. 19 – Шокпар. 20 – Котыр. 21 – Желдебе.
- 22 – Ой-Джайлыу. 23 – Ақколь. 24 – Кульджабасы. 25 – Копалы. 26 – Анрахай. 27 – Қоғалы. 28 – Тырнақты. 29 – Қоғалы-бастау. 30 – Аққайнар.
- 31 – Қаракыр. 32 – Ақтерек. 33 – Асық. 34 – Қолшенгель. 35 – Тамгалы. 36 – Серектас. 37 – Қалмақ-Эмель. 38 – Бесоба. 39 – Тамгалытас (у горы Жалгыстау). 40 – Тайгақ. 41 – Ешқиольмес. 42 – Теректы (Джунгарский Алатау). 43 – Ақсай. 44 – Баянжүрек. 45 – Джансүгуров.
- 46 – Усек. 47 – Терексай. 48 – Нураджи. 49 – Тамгалытас (Кетмень). 50 – Қызылтас. 51 – Молдажар. 52 – Текебай. 53 – Доланқара.
- 54 – Никитинка. 55 – Камысты. 56 – Қойтубек.

Условные обозначения:

0 миль 250
0 км 500

56 Места находок

*Үңгірлі жартасындағы петроглифтер
галереясы*

*Уңгурли. Наскальная галерея
с петроглифами*

*Қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі
түрк таңбаларының мазмұны*

*Смысловое содержание тюркских тамг и их отражение
в традиционной культуре казахов*

Салыстырмалы талдаулар нәтижесі көрсеткеніндей, Мерке ғибадатханасындағы ер және әйел мүсіндері бар қорғанды құрылымдар, шұңқыры бар алтарьлар, руникалық жазулар, дәл сондай Жайсан ғибадатханасындағы жартас өнер туындыларынан өзіндік мазмұнымен ерекшеленеді. Сондықтан да, Мерке ғибадатханасындағы храмдарда ғұрыпты өткізуші байырғы халықтардың дүниетанымы, Жайсан ғибадатханасын құрған халықтардың идеологиясынан ерекше болды.

Жайсан ғибадатханасындағы ескерткіштер құрамындағы таңбалар стелаларда, тас мүсіндер мен петроглифтермен бірге тіркелді. Жайсан ғибадатханасындағы таңбалар стелаларда, тас мүсіндерде және жартастағы петроглифтермен бірге суреттелген. Рулық таңбалардың түрлі ескерткіштермен бірге кезігуі Шу өзені аңғарындағы мемориалды кешендерге этномәдени интерпретация жасау мәселелерін шешуде аса пайдалы болды. Жайсан ғибадатханасының жартастарындағы рулық таңбалар «белгілі бір әулеттің, малмүлік пен жер-су аймақтарының меншікті белгісі ретінде...», сондайақ жеке адамдардың немесе бір топ руластардың әр түрлі келісімшарттарында, ант беруде, діни рәсімдерде арнайы шараларға қатысы бар екендігінде де қолданылған. Таңбалар сыртқа көрсету, ұсыну үшін қолданылған [Яценко, 2001, 22-23 б.]. Таңбалар: «культтік нысандар мен эпитафиялық компоненттерді» белгілеу қызметін атқаруымен бірге, адам есімін алмастырушы (екінші лақап аты) немесе қол таңбасы ретінде қолданылған болуы керек. Егер солай болған жағдайда түрк теңгелерінде жиі кездесетін ұқсас таңбалардың мағынасы түсінікті болады [Васильев, 1976, 11 б.]. Жайсан жартастарына салынған таңбалардың ұқсас үлгілері көне түрк монеталарында кездесуі «таңбаның билік түсінігімен байланыстылығын» куәландырады [Бутанаев, 2004, 100 б.].

Жартастарға ромб тәрізді салпыншақтар үш жерде бедерленген, бір тас плитадағы ромб тәрізді таңбаның жа-

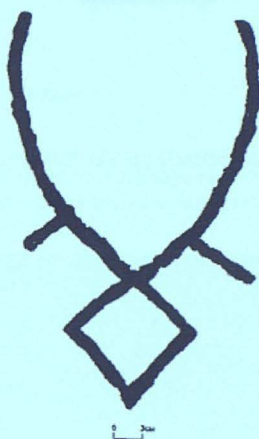
Результаты сравнительного анализа показывают, что курганным конструкциям с множеством мужских и женских скульптур, иногда установленных на курганах святилища Мерке попарно и сопровождаемых множеством алтарей с лунками, тамгами, руническими надписями, соответствует иная тема петроглифов, отличающаяся по своему содержанию от наскального искусства святилища Жайсан. Следовательно, мировоззренческие представления населения, проводивших ритуалы в храмах святилища Мерке, коренным образом отличались от идеологии тех людей, которые создали святилище Жайсан.

Тамги, в составе памятников святилища Жайсан, зафиксированы на стеле, изваяниях и на скалах, совместно с петроглифами. Взаимная встречаемость родовых тамг на разных типах памятников оказывается весьма полезной для решения вопросов этнокультурной интерпретации, мемориальных комплексов долины реки Шу/Чу. Родовые тамги, отображенные на скалах, памятниках святилища Жайсан, служили и в качестве «знаков собственности определенного клана на отдельные ценные вещи, скот и уголья...», «причастности человека или группы родственников к определенной акции: в процессе проведения обрядов при заключении разного рода договоров, связанных с произнесением клятв, религиозных церемониях». Тамги предназначались и для внешнего предъявления [Яценко, 2001, с. 22-23]. К области функционального назначения тамги относились и традиция маркировать ими «культурные объекты и она же являлась эпитафийным компонентом», а также выступала в качестве заместителя имени носителя или его подписи [Васильев, 1976, с. 11]. Тамги, высеченные на скалах Жайсана и имеющие, сходные по типу аналоги на тюркских монетах свидетельствуют о правомерности вывода, что «тамга была связана с понятием власти» [Бутанаев, 2004, с. 100].

нында дөңгелек пішінді таңба қашалып жазылған және екі таңба да салпыншақта бейнеленген. Жайсан ғибадатханасы аумағындағы Үңгірлі, Қасқырсай, Жиде-лісай шатқалдарында онға жуық таңба анықталды. Әдеттегідей, таңбалар шығысқа, оңтүстік-шығыс пен оңтүстікке бағытталған күннің қызуымен қақталған бос алаңқайларға қашалған. Жартастарға қашалған ромб тәрізді салпыншақтар үш түрлі жағдайда тіркелді (сурет 9). Қасқырсай жеріндегі жартас суреттері шоғырындағы бір плитада ромб тәрізді таңбаның жанына

В пределах выделенных групп святилища Жайсан, на скалах урочищ Унгузли, Касқырсай, Жидели сай выявлено более десятка тамг. Как правило, тамги выбиты на скалах, которые имеют пустынный нагар, и обращены на восток, юго-восток и юг. Тамги, в форме ромбовидных подвесок, выбитых на скалах зафиксированы в трех случаях (рисунок 9). Среди скоплений наскальных рисунков в местности Касқырсай, на одной плите, рядом с ромбовидной тамгой, высечена тамга округлой формы (рисунок 10). Обе тамги, ромбовидная

Сурет 9. Түргеш таңбасының сызбасы

Рисунок 9. Графическое изображение тамги тюргешей

Түргеш таңбасының жартастағы көрінісі. Қасқырсай

Фотография тамги тюргешей. Касқырсай

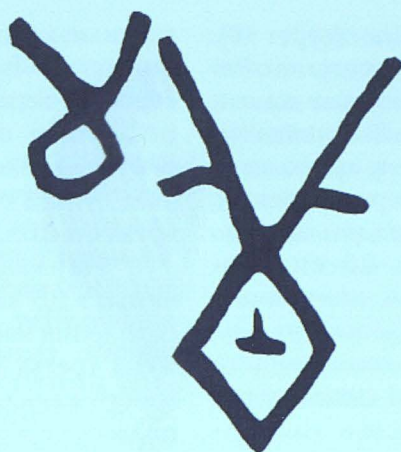

Сурет 10. Таңбаның сызба көрінісі. Теректі
Рисунок 10. Графическое изображение тамги. Теректы

Таңбаның фотокөрінісі. Теректі
Фотография изображения тамги. Теректы

Сурет 11. Қатар қашалған таңбалардың сызба көрінісі. Қасқырсай
Рисунок 11. Графическое изображение парных рисунков тамг. Каскырсай

Таңбалардың фотокөрінісі. Теректі
Фотография изображения тамг. Теректы

шеңбер тәрізді таңба қашалған (сурет 10). Екі таңба да салпыншақта көрсетілген. Екі таңба да бір жазықтықта бір-біріне жақын қашалған. Таңбалардың бірдей күннің сәулесінен өзгеру деңгейі, жасалу хронологиясын мерзімдеуге мүмкіндік береді (сурет 11).

Осы сайдың аумағындағы жартаста оңтүстік-батысқа қарай 0,5 км жерде орналасқан таңбалардың шоғырында үшінші ромб тәрізді таңба қашалған. Сипатталып отырған таңбалы салпыншақта дөңгелек көлденең қысқа екі сызықшалар салынған.

Тұмар секілді салпыншақтардың ұқсас үлгілері Жайсан ғибадатханасындағы Аламан 3 ғұрыптық құрылымдық ескерткішіндегі 3 мүсінде және Теректі 1 және 2 ескерткіштер тобындағы мүсіндерде бейнеленген. Сонымен қатар, мұндай салпыншақтардың ұқсас үлгілері ғибадатхана мүсіндерінде бейнеленген және бұл Жетісу түркітері туралы ғылыми әдебиеттерден белгілі [Шер, 1966, II кесте, 9; XIX, 83; XXI, 97]. Бұдан басқа әшекей түріндегі бұл белгі бойтұмар ретінде қызмет атқаратын киелі сипатқа да ие болуы мүмкін. Шу өзені аңғарының Кегеті жеріндегі үш мүйізді тас мүсіннің кеуде тұсында бейнеленген ромб тәрізді белгі, түрк мүсіндері мен жартастарда қашалған ромб тәрізді таңбалар мен амулеттердің киелі белгісі болуы мүмкін деген болжамды қуаттай түседі. VII – VIII ғасырларда Шаш оазисінен табылған монеталарда салпыншақтағы ромб тәрізді белгілер түйе бейнесімен және «Құтты, қасиетті қаған» деген жазумен қоса берілген [Бабаяров, 2007, 20, 99 бб.].

Негізі міндетті түрде үшбұрыш, ромб не қосымша сызықшалы дөңгелек болып келетін салпыншақты бейнелері бар сипатталып отырған, жиегі әшекейлік түріндегі салпыншақ таңбаларды талдау культтік ескерткіштердегі, жартасқа салынған суреттердегі және монеталардағы мұндай белгілердің мазмұнында үлкен мағына жатқандығын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл таңбалардың жекелеген Жайсан тас мүсіндері мен басқада тас мүсін үлгілерінде және Қырғызстан территориясындағы үш мүйізді тас мүсіндердің кеуде тұсында бейнеленген белгілермен ұқсас екендігін ескере отырып, олардың тұмар ретінде қызмет атқарғандығын айқындауға болады. Алайда, теңделерде таңбалардың ұқсас белгілері-

тамга и круглая по форме показаны на подвесках. Тамги выбиты на одной плоскости, в непосредственной близости друг от друга и степень патинизированности рисунков обеих тамг одинакова, что позволяет судить о хронологической близости, времени создания рисунков (рисунок 11).

На скальном участке этого же урочища, в 0,5 км к юго-западу от основного скопления наскальных рисунков, расположена третья тамга ромбовидной формы, изображенная, также, на овальных линиях подвески с отходящими от них короткими горизонтальными черточками (рисунок 9).

Аналогичные по форме подвески, в качестве амулетов изображены на изваяниях святилища Жайсан, в группе памятников Теректы 1 и 2, на изваянии 3, ритуальной конструкции памятника Аламан 3. Ромбовидные амулеты, известны в литературе по тюркским статуям Семиречья [Шер, 1966, табл. II, 9; XIX, 83; XXI, 97]. Помимо функции украшения, он мог выражать и сакральный характер знака, служившего в качестве оберега. Ромбовидной формы амулет, изображенный на груди скульптуры, показанной в «трехрогом» головном уборе, из местности Кегеты (Кыргызстан), в долине реки Шу позволяет подтвердить предположение о сакральном характере знаков, в форме ромбов, которые в виде тамг и амулетов изображались тюрками на статуях и скалах. На денежном чекане VII – VIII вв., в Шашском оазисе, ромбовидные знаки на подвесках сопровождают монеты с изображениями верблюда на аверсе номинала и надписью на согдийском языке «Благодатный божественный каған» на реверсе [Бабаяров, 2007, с. 20, 99].

Анализ описываемого вида тамг, изображаемых непременно в сопровождении с подвесками, основу которых составляют треугольники, ромбы или кружочки с дополнительными черточками, которые показаны на линиях подвесок, позволяет понять, что в содержании таких знаков, высекаемых на культовых памятниках, наскальном искусстве заложен глубокий смысл. Учитывая, что такие знаки высечены и изображены на груди отдельных каменных статуй святилища Жайсан и других образцах каменной скульптуры, среди которых и изваяние в «трехрогом» голов-

нің кездесуі сипатталып отырған салпыншақтардағы таңбалардың түрктік тұрыптың культтік жоралғы шеңберінен шыққандығын көрсетеді.

Ұсынылған жұмыстың мазмұны аясында сипатталып отырған әртүрлі заттарда белгіленген белгінің кеңінен таралуы қызығушылық тудырады. Екінші жағынан, бұл факті түрк көшпелілерінің дәстүрлі қоғамының дүниетанымдық негіздерінде және монета материалдарында көрініс тапқан әдеттегі құқықты реттейтін ережелерімен тығыз қарым-қатынасының дәлелі болып табылады. Анықталған байланыстар түрк көшпелілерінің дәстүрлі қоғамының ажырамас және біртұтас құндылықтары туралы ойды тағы бір нақтылауға мүмкіндік береді.

Жартастарда, ескерткіштер мен монеталарда бейнеленген тұмар тәрізді таңба-

ном уборе с территории Кыргызстана, можно судить о сакральном содержании знака, в виде ромба и его функциональном назначении. В описываемом контексте становится понятным символическое назначение знаков и вероятное использование их в качестве подвесок-оберегов или амулетов. Присутствие аналогичных тамг на денежном чекане из Шаша позволяет заметить, что сфера использования описываемых знаков, изображаемых непременно на линиях подвесок, выходила за рамки обычных представлений о культовой обрядности тюркского ритуала.

В контексте содержания, представленной работы, представляет интерес факт широкого распространения знаков описываемых форм на предметах различного назначения. С другой стороны, пра-

Кесте 5. 1-3 – түрк таңбалары. Жайсан зибадатханасы. Қазақстан;
4-6 – түрк теңгелеріндегі таңбалар. Узбекистон; 7,8 – шехир сарайындағы тас
кірпіштеріндегі түрк таңбалары. Плиска, Болгария; 9 – атты адам, таңба. Кыргызстан;
10-12 – қамал дуалдарындағы таңбалар. Ақсарай, Түркия.

Таблица 5. 1-3 – тюркские тамги святылища Жайсан. Казахстан;
4-6 – тамги на тюркских монетах. Узбекистон; 7-8 – тамги на блоках парадного дворца. Плиска,
Болгария; 9 – всадник, тамга. Кыргызстан; 10-12 – тамги на стенах крепости. Ақсарай, Турция.

лардың мазмұнын талдау барысында түркерде сиқырлы тастардың болғандығы жайлы болжамды сюжетті көреміз. Оғыздардың шығу тегі туралы аңыздардың бір нұсқасында Табари былай деп жазады: «тас мойнында тағулы болды» және «түркертер мен Яфес балалары арасындағы дұшпандыққа сол тас және тасты айлакерлікпен иемденген Гуздың (Яфестің немересі Оғыз) әділетсіздігі себеп болды». Түрк тайпаларының арасындағы алауыздыққа жады тастың таласы себеп болған деген бір нұсқа жазба деректерде де жазылды [Короглы, 1976, 88-89 б.]. Көптеген жазба деректерде кездесіп отыратын сиқырлы тас туралы деректер ата мекенді сипаттайтын тас, қасиетті тау үңгірі және тау культтерінің көрінісі болуы мүмкін. Демек, сиқырлы қасиеті бар тасты иемдену түрк тайпалары арасындағы дұшпандыққа себеп болатындай, түркертердің қасиетті жеріне иелік ету құқығын көрсетеді.

Олай болған жағдайда, магиялық күші бар тасты иемдену (түрк тайпаларының арасындағы соғыстар себебінен) түркертердің киелі жеріне ие болатын құқыққа ие болуын көрсетеді. Салпыншақтарда бейнеленген ромб тәрізді таңба дәстүрлі дүниетанымда түрк жерінің бейнесін сомдайды және мұндай белгілердің түргеш монеталарында кездесуі сипатталып отырған символдың мазмұнымен сәйкес келеді. Түрк мемлекетінің ақша номиналындағы таңба ретінде қабылданған салпыншақ формасындағы сурет мазмұнының мағынасы түрк жеріне иелік етушілерге тиесілі деген шынайы ақпаратты жоққа шығаруға болмайды. Қазақ этнографиясында бүгінгі күнге дейін ромб тәрізді таңбаны еске түсіретін тұмар тағу дәстүрі сақталған. Жартастарға қашалған ромб тәрізді тұмар таңбалардың функционалдық мағынада киелі Жайсан ғибадатханасының шекарасын белгілеу үшін қызмет еткен болуы мүмкін. Екіншіден, аталған пішінді таңбалардың VII-VIII ғғ. Оңтүстік Қазақстан монеталарында кездесуі билік орталығы Шу өзені бассейнімен шектескен түрк халықтары дамуының белгілі бір кезеңінің этномәдени эталондарының тобын анықтауға мүмкіндік береді.

Жиделісай шатқалындағы жартас суреттері шоғырының екінші тобынан оң жақ ұшынанекітік жартас доға шығатын, көлденең

вила регламентации обычного права nomadov, выраженные в маркировке сакральных земель святилища, описываемыми формами тамг, непосредственно связаны с присутствием таких же символов на каменных статуях и тюркских монетах. Выявленная связь еще раз позволяет подтвердить мысль о неразрывности и единстве основных, ценностных эталонов традиционного общества тюркских кочевников.

В свете анализа содержания ромбовидных и округлых тамг с подвесками, в форме амулетов, изображенных на скалах, статуях, монетах, одним из вероятных объяснений может послужить известный сюжет о чудодейственных камнях, которыми обладали тюрки. В одном из вариантов легенд о происхождении огузов, Табари пишет, что «камень висел на шее...» и «причиной вражды между тюрками и детьми Яфеса ... был тот камушек и нечестность Гуза (Огуза, правнука Яфеса), который обманным путем завладел камнем». По одной из версии, описанной в письменных источниках, поводом для вражды между тюркскими племенами явился спор за обладание чудодейственным камнем [Короглы, 1976, с. 88-89]. Внимание, уделенное описанию чудного камня, присутствующее во многих письменных текстах вероятно, является отражением культа камня, гор, священной горной пещеры, ассоциируемой с родной землей. В таком контексте, обладание камнем, с магическими свойствами, могло отражать право на обладание священной землей тюрков, что и явилось причиной вражды между тюркскими племенами. Тамга в виде ромба, которую непременно изображали на подвеске, в традиционном мировосприятии могла олицетворять обозначение земли тюрков и присутствие такого знака на монетах тюркешей, вероятно соответствует содержанию описываемого символа. Также нельзя исключать, что в смысловое содержание изображений, в форме подвесок, применявшихся и в качестве тамг, на денежных номиналах тюркского государства могла быть заложена информация, указывающая на реального, действующего обладателя земли тюркской.

В казахской этнографии, до современности, сохранилась традиция ношения тумара - оберега, напоминающего ромбовидную или треугольную по форме тамгу.

баған пішіндес таңба анықталды. Сол жаққа керілген жебелі садақты еске түсіретін таңба түгелдей соғу техникасымен орындалған. Үшінші топтың оңтүстік экспозициясындағы жартасқа түгелдей соғу техникасымен орындалған латын алфавитіндегі «L» әрпіне ұқсас таңба соғылған. Сипатталып отырған таңба екі жағдайда кездеседі (сурет 18). Төртінші топта оң жақ ұшынан екі тік жарты доға шығатын көлденең баған пішіндес таңба табылды. Мұндай таңбалар оң жаққа керілген жебелі садақ пішінін еске түсіреді. 3-топта жартастағы петроглифтер арасына шеңбер формалы оралған және ұшы аздап жоғары көтерілген тік баған пішіндес таңба қашалған.

Келесі көрініс Жайсан 6 кешенінің қоршауындағы стелада және Жайсан 14 кешенінің қоршауындағы ер адамның тас мүсінінде бейнеленген таңбалармен байланысты. Бұл типологиялық белгілері бірдей – шеңбер пішінді таңбалар. Бірінші жағдайда таңба Жайсан 14 кешеніндегі 1-мүсіннің басының артқы оң жақ бөлігіне түсірілген және Жайсан 6 мемориалының 2-қоршауындағы стеланың солтүстік қапталының жиегіне түсірілген (сурет 12). Бірінші жағдайда таңба Жайсан 14-тегі 1-мүсіннің басының артқы оң жақ бөлігіне салынған). Бұл белгінің семантикасы сөз жоқ күн культімен байланысты. Суреттелген таңбаны Ұлы Жүздің – Дулат руының рулық белгісімен салыстыру жақсы нәтиже беруді мүмкін [Востров, Муканов, 1968, 39-40 бб.]. Дулаттардың өздері өз таңбаларын екі нұсқада береді. Бірі - дөңгелек, бірақ халық дәстүрінде «Күн таңбалы Дулат» деген қалыптасқан ұғым бар және осы күнге дейін Дулат руынан тарайтын – Ботбайлар Шу өзені алқабында, Жайсан ғибадатханасының территориясындағы рулық жерді мекендеп отыр. Сондайақ, олар қазіргі заманғы этнографияға дейін негізін Жайсан ғибадатханасындағы жартастардағы дөңгелек бейнелер құрайтын таңбаларды қашап салған (сурет 14, 15). Талас өзені аңғарының Қаратау бөктеріндегі жартас беттерінде рулық таңба үлгілерінің тұтастай сериясы 2000 жылғы далалық экспедиция барысында тіркелді. Олар, әртүрлі нұсқадағы шеңбер немесе сап тәрізді қосымша сызықтармен суреттелген.

Негізін дөңгелек егіп бейнеленген таңбаны үйсіндердің рулық белгісімен теңестіруге болады. Ұлы жүз қазақтары ауыз әдебиеті

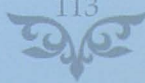
В смысле функционального назначения, ромбовидные тамги - обереги, высеченные на скалах, могли служить для маркировки границы сакральной зоны святилища Жайсан. С другой стороны, присутствие описываемой формы тамги, на тюркских монетах Южного Казахстана, Шашско-го оазиса VII-VIII вв, позволяет выделить такие знаки в разряд этнокультурных эталонов определенной эпохи развития тюркских народов, центральные владения которых локализовались на землях, расположенных в бассейне долины реки Шу.

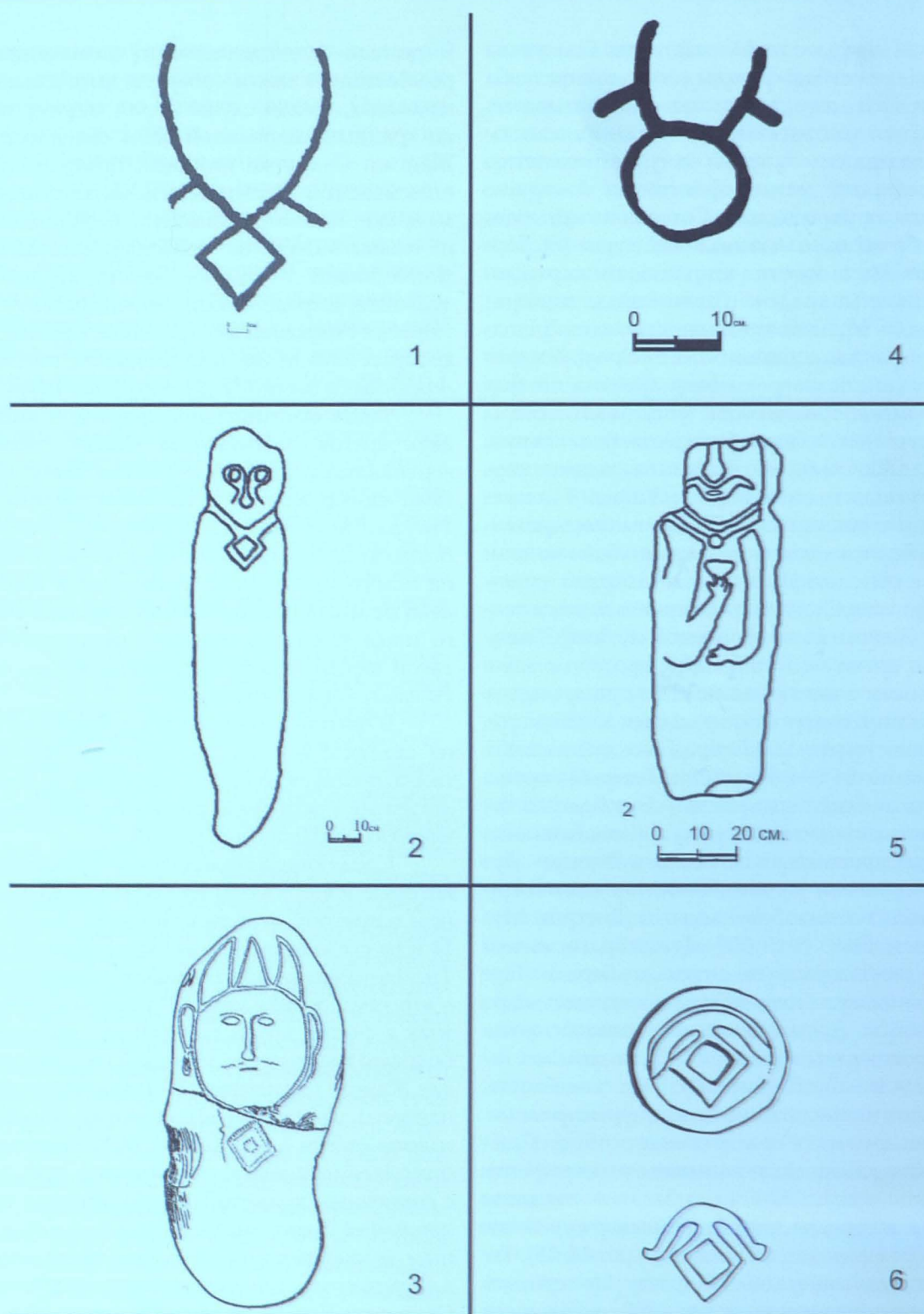
Тамга оригинальной формы, в виде двух кругов соединенных между собой вертикальной линией и с двумя полу дугами на верхнем круге на скале урочища Унгурли, высечена рядом с петроглифами. Возможно, не случайно, что статуя кагана на памятнике Жайсан 14 находится недалеко от места расположения описываемого знака. Согласно мнению специалистов такой формы знаки сопровождают монеты самаркандского кагана.

В группе изображений в Жиделисай на скалах с южной экспозицией выбита тамга, похожая на латинскую букву L. Аналогичные тамги изображены на тюркских монетах из Шаша (таблица 8)

Следующий сюжет связан с тамгами, которые изображены на мужском каменном изваянии, ограды комплекса Жайсан 14 и на стеле ограды, комплекса Жайсан 6. Типологически формы знаков идентичны – это тамга в виде круга. В первом случае, знак в форме круга, нанесен на северную боковую грань стелы, ограды 2 на мемориале Жайсан 6 (рисунок 12). Такая же тамга, нанесена на правую затылочную сторону головы статуи 1, на Жайсан 14. Семантика описываемого знака, несомненно, связана с солнечным культом. Для понимания содержания такого знака, весьма плодотворным, может оказаться сопоставление тамг, в форме круга, с родовым знаком племени Старшего Жуза – Дулатов [Востров, Муканов, 1968, с. 39-40]. Сами дулаты называют свою тамгу, в двух вариантах:

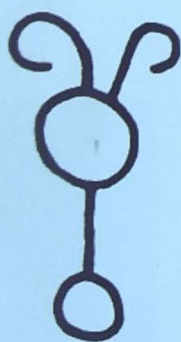
Дөңгелек – круг (на каз. яз.). Но, в народной традиции есть выражение “Күн таңбалы Дулат”, означающее “дулаты с солнечной тамгой”. И по сегодняшний день, подразделение племени Дулат – Бот-

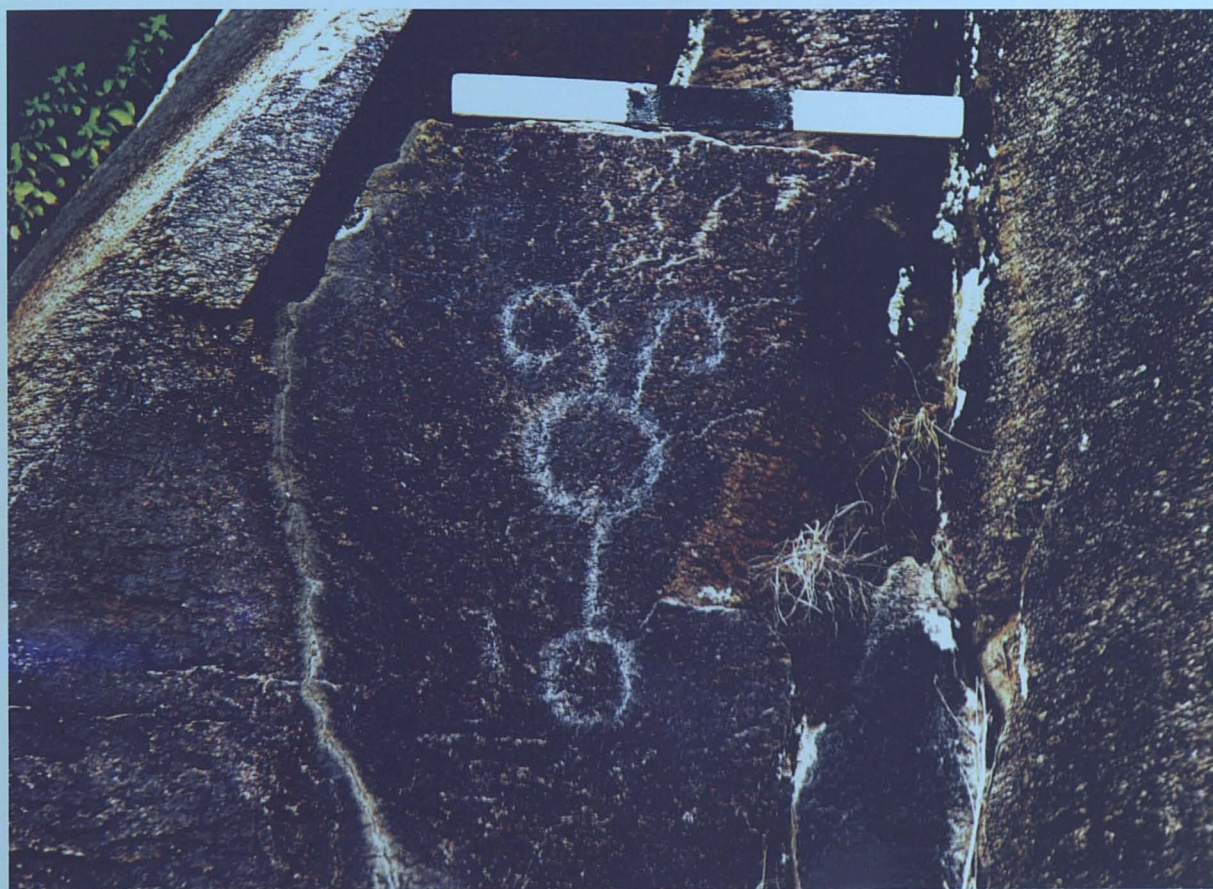

Кесте 6. 1, 4 – таңбалар. Жайсан гибадатханасы; 2, 5 – мүсіндер төсінде көрсетілген таңбалар. Жайсан гибадатханасы; 3 – мүсіндегі тумар тәрізді таңба. Кегеті, Қырғызстан; 6 – түргештер таңбасы көрсетілген түрк теңгесі. Шығыс Түркістан.

Таблица 6. 1, 4 – тамги. Святылище Жайсан; 2, 5 – изваяния с тамговыми подвесками на груди статуи. Святылище Жайсан; 3 – ромбовидная тамга на изваянии. Кегеты, Кыргызстан; 6 – монета с тамгой тюргешей. Восточный Туркестан

Сурет 17. Түрк қаған таңбасының сызба көрінісі. Үңгүрлі
Рисунок 17. Графическое изображение тамги тюркского кагана. Уңгурли

Жартастағы түрк қаған таңбасының фотокөрінісі. Үңгүрлі
Фотография с изображением тамги тюркского кагана. Уңгурли

Сурет 18. Түрк таңбаларының сызба көрінісі. Жиделісай
Рисунок 18. Графическое изображение тамг. Жиделисай

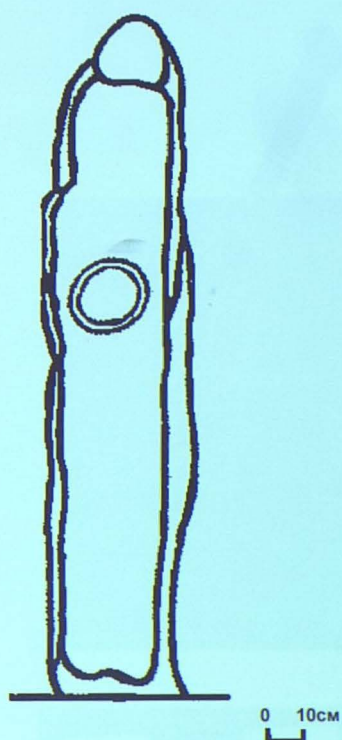

Түрк таңбаларының жартастағы фото көрінісі. Жиделісай
Фотография с изображением тюркских тамг. Жиделисай

Кесте 7. Түрк таңбаларының этномәдени түсініктемелері
 1 – “үш мүйзді” қалпақты абыздың мүсіндегі бейнесі. Жайсан гибадатханасы;
 2 – жартастағы түрк таңбасы. Жайсан гибадатханасы;
 3 – екі билеуші: қаған мен “үш мүйзді” қалпақты қатынның түрк теңгелеріндегі бейнелері;
 4 – қаған бейнесі. Жайсан 14; 5 – жартастағы түрк таңба. Жайсан, Үңгүрлі;
 6 – билеушілердің түрк теңгелеріндегі таңбалары. Самарқанд, Узбекистон

Таблица 7. Этнокультурная интерпретация тюркских тамг
 1 – статуя жреца в “трехрогом” головном уборе. Святилище Жайсан;
 2 – тюркская тамга. Святилище Жайсан;
 3 – портреты пары правителей кагана и катын в “трехрогом” головном уборе;
 4 – облик кагана. Жайсан 14; 5 – тюркская тамга выбитая на скале.
 Святилище Жайсан, Унгузли; 6 – тамги правителей на тюркских монетах.
 Самарканд, Узбекистон

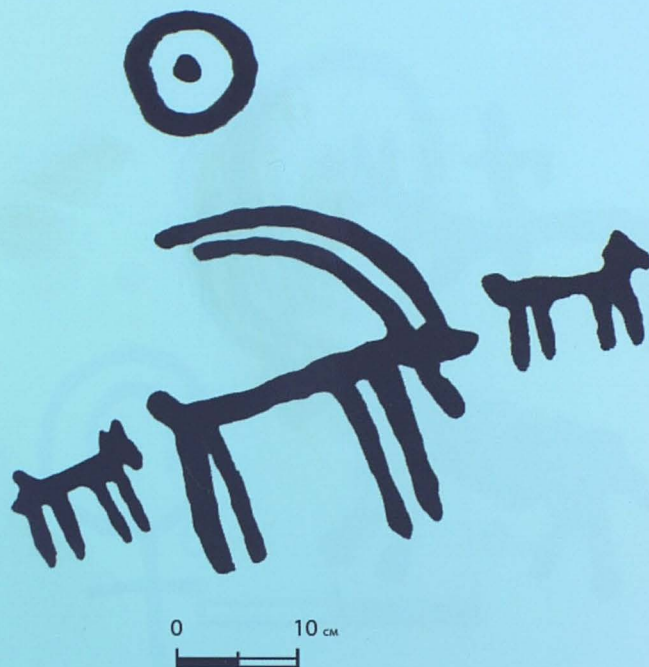
Сурет 12. Таңбалы стеланың сызбасы. Жайсан 6.

Рисунок 12. Графическое изображение стелы с тамгой. Жайсан 6

Ритуалды құрылымдағы таңбалы стеланың фотокөрінісі. Жайсан 6

Фотография ритуальной ограды со стелой с тамгой. Жайсан 6

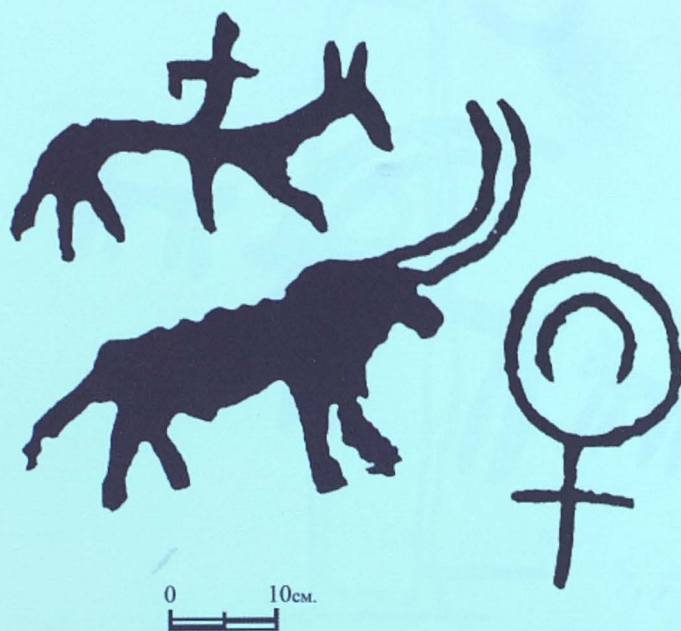
Сурет 13. Таңба және аңдардың сызба көріністері

Рисунок 13. Композиция с тамгой и изображениями животных. Жайсан, Кызылсай

Таңба және аңдардың жартастағы фотокөрінісі. Кызылсай

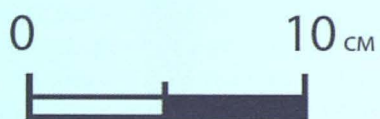
Наскальное изображение тамги и животных. Кызылсай

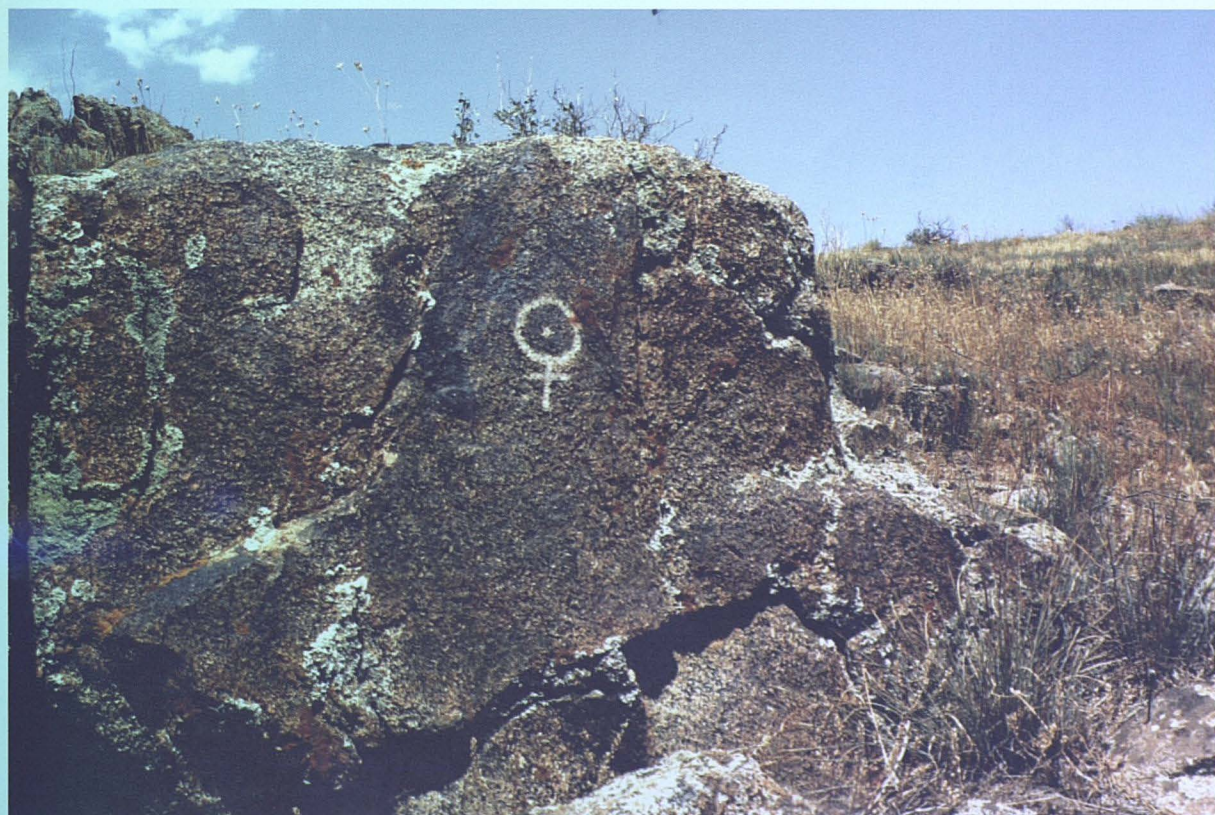
Сурет 14. Таңба, атты адам және бұқаның сызба көрінісі
Рисунок 14. Графическое изображение тамги, всадника и быка

Жартастағы таңба, атты адам және аңның фокөрінісі
Фотография изображения тамги, всадника и быка

Сурет 15. Таңбаның сызба көрінісі. Теректі
Рисунок 15. Графическое изображение тамги. Теректы

Таңбаның фотокөрінісі. Теректі
Фотография с изображением тамги. Теректы

*Таңбаның суреті және фото көрінісі. Теректі
Рисунок и фотография тамги. Теректы*

үлгілерінде өздерін ежелгі үйсіндердің ұрпақтарымыз деп санайды, ал кейбір деректерде Ұлы орданың да олардың ежелден бүгінге дейін мекен еткен аймағы деп көрсетіледі. Ұлы жүз тайпаларының таңбаларына талдау жасау барысында, олардың таңбаларының күн культінің мағынасын білдіретін шеңбер тәрізді негізде жасалғандығын байқауға болады. Әртүрлі нұсқадағы шеңбер тәрізді таңбалар, Албан (күн таңба), Суан (күн таңба), Сары үйсін (Абақ, Шөміш), Дулат (Абақ, Дөңгелек) — Сиқым (күн таңба), Жаныс (күн таңба), Ботпай (күн таңба) руларында да кездеседі. Шеңбер формалы үлгілері Кіші жүз руларының ішінде шежірелік жағынан тамыры тереңде тоғысатын кердері, рамадан және табын руларының таңбасында бейнеленген. Зерттеушілердің пікірінше, рамадандардың әскери ұрандарының «дулат» аталуы және рулық таңбаларының да ұқсас болып келуі, бұл рудың Ұлы жүздерден тарайтындығына тағы бір дәлел бола алады [Востров, Муканов, 1968, 84, 96, 97 бб.].

Жайсан ғибадатханасы материалдарында жоғары жағы бүгілген доға пішіндес болып келетін басқа да таңба түрлері кездеседі (кесте 8, 5; фотосурет). Мұндай таңбалар Қырғызстан территориясының бірнеше жерінде, ортағасырлық жартастардағы суреттер мен көне түрк руникалық жазуларының бір бөлігінде табылды (кесте 8, 6, 7). Зерттеушілердің пікірінше, руникалық жазба мәтіндерінде үнемі қайталанып отыратын он оқ будун/ он оқ халқы сөзінің аудармасы және сол тайпа өкілдері қалдырған бірегей таңбалар типі, аталмыш белгінің этномәдени тегін белгілеуге мүмкіндік береді [Табалдиев, Алимов, 2004, с. 293, кесте 3].

Сипатталып отырған таңбаның тек айна қалпындағы және қосымша сызықшалы немесе ішкі жағы дөңес доға пішіндес формалары жазуы бар монеталарда бірнеше рет кездеседі. Шаш оазисінің нумизматикалық коллекцияларынан табылған монеталардың көпшілігінде «қаған», «тегі», «елтебер» деген титульдар жазылған (кесте 8, 8) [Бабаяров, 2007, 36-45 б.]. Шаштан табылған нумизматикалық материалдарды талдау негізінде зерттеуші Г. Бабаяров «VII-VIII ғасырларда Шаш оазисінде шығу тегі Ашина руымен байланысты түрк қағанатын негізін салушы немесе батыс түркілердің

бай, занимают родовые земли, в описываемых местах и до этнографической современности, они выбивали тамги, основу которой составляет изображение круга, на тех же скалах, на территории локализации святилища Жайсан.

Целая серия близких по форме родовых тамг, с различными вариациями дополнительных черточек, в круге или на древке, получили распространение на территории долины реки Талас, в предгорьях Каратау и были зафиксированы в полевых сезонах 2000-х гг.

Тамгу, в основе которой изображен круг, можно идентифицировать с родовым знаком усуней. В устной традиции казахи Старшего Жуза считают себя потомками усуней, а старшая орда, в некоторых источниках называется как усуньская, причем в том же ареале обитания, что и сейчас. В контексте анализа тамг племен Старшего Жуза обращает внимание, что основу знака составляет круг, символизирующий собой солнечный культ.

Круг, с различными вариациями, как основа тамги, присутствует у племени Албан (Күн таңба), Қанғлы (Күн таңба), Суан (Күн таңба), Сары үйсін (Абақ, Шөміш), Дулат (Абақ, Дөңгелек) - Сиқым (Күн таңба), Жаныс (Күн таңба), Ботпай (Күн таңба) (слово «күн» с каз. яз. значит солнце). Среди племен младшего жуза, круг составляют основу тамги рода кердери, генеалогия которого имеет очень древние корни, рода ромадан и представителей рода табын. Исследователи отмечают, что уран, боевой клич у ромаданов - «дулат» и сходство родовых знаков свидетельствуют, что все названные выше рода происходили из Старшего жуза [Востров, Муканов, 1968, с. 84, 96, 97].

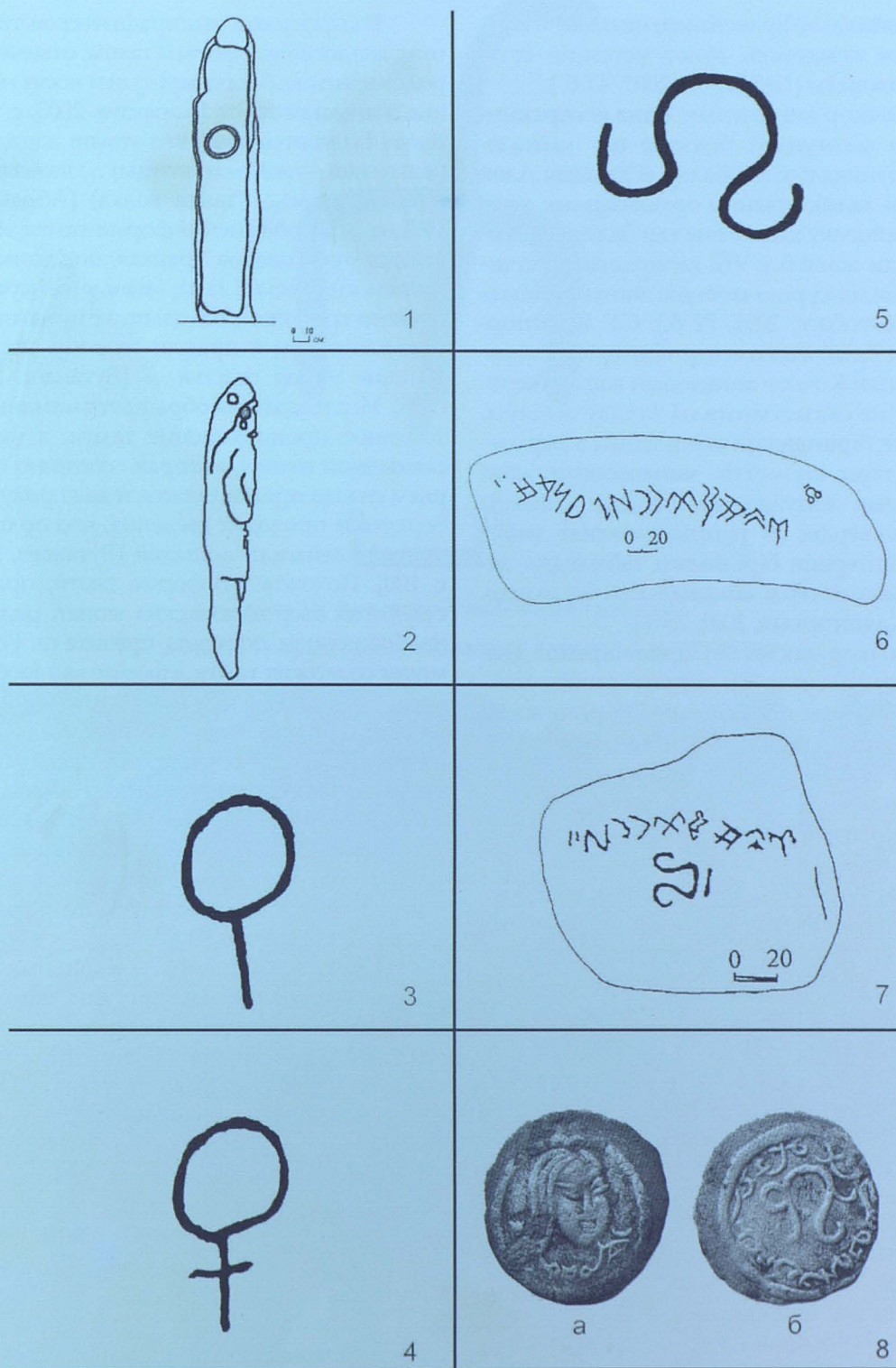
Другой тип тамги, в материалах святилища Жайсан, представляет собой дуговидный по форме знак, с загнутыми вверх краями.

В единичном экземпляре зафиксирована тамга, изображенная в форме креста, но с изогнутыми концами перекрещивающихся линий (рисунок 16). Изображение тамги напоминает схематический рисунок птицы на различных предметах традиционного прикладного искусства, на монетах и многих других артефактах.

Оң оқ елі таңбасының фото көрінісі. Үңгірлі
Фотография тағамы пайрада оң оқ. Үңгірлі

Кесте 8. 1 - стеладагы таңба. Жайсан 6; 2 - мүсін басында көрсетілген таңба. Жайсан 14; 3-5 – жартастагы таңбалар. Жайсан гивадатханасы; 6 - 7 – таңбалар және руналық жазулар. Иккі Тянь-Шань; 8 – түрк теңгесіндегі таңба. Ташкент.

Таблица 8. 1- тамга на стеле. Жайсан 6; 2 – тамга, изображенная на голове статуи. Жайсан 14; 3 - 5 – тамги на скалах. Святилище Жайсан ; 6 - 7 – тамги, руника. Внутренний Тянь-Шань; 8 – тамга на тюркской монете. Ташкент.

Он оқ тайпалық бірлестігінен шыққан «тегін» титулын иемденген әулет үстемдік етті» деп болжайды [Бабаяров, 2007, 47 б.].

Кочкор аңғарының жаңа ескерткіштерімен мазмұндас, бірнеше рет қайталанып руникалық жазбалар «Орталық Азия көшпелі халықтарының ортағасырлық жартасқа бейнелеу қызметіне тән белгілерін сипаттайды және б.з. VIII ғасырдағы түргештердің билік құрған кезеңіне жатады [Табалдиев, Солтобаев, 2001, 72 б.]. С.Г. Кляшторныйдың Талас жазба ескерткіштерімен танымал болған Кочкор аңғарының жаңа ескерткіштеріне салыстырмалы талдау жасауы, олардың біріншісінің екіншісінен айырмашылықтары қызметтік мағынасында және руникалық жазулардың жаңадан ашылуы «көшпелілердің өз руының әдеттегі заңды ескерткіштерінің бірі болып табылады» деген ерекшеліктерді айқындауына мүмкіндік берді [Кляшторный, 2001, 75 б.].

Кочкорлық жазбаларда «Ярыш» деп аталынған белгілі бір территорияны пайдалану құқығы сипатталып отырған жазулармен, таңбалармен бекітілген. Бұл таңбалардың ұқсас үлгілері Жайсан ғибадатханасындағы жартастарда доғал формада бейнеленген. Зерттеуші, «Ярыш жазығына түргештерден он түмен әскер жиналады» деген жазбаға ескерткіштерден белгілі болған әскери одақтасу қарсаңында Тоныкөктің барлаушы енгізгендігі туралы мәтінді келтіреді [Кляшторный, 2001, 75 б.]. Көшпелі түркілердің дәстүрлі құқығында қорғалатын жердің жазба, таңба, жартастардағы суреттермен белгіленуі жер меншіктеу нормаларының бір формасын білдіреді және Жайсан жартастарындағы таңбалар мұны кұәландырады.

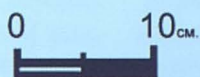
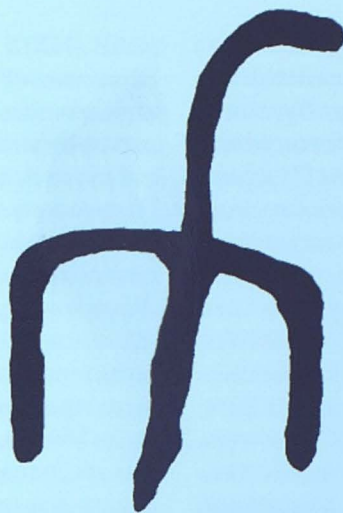
Қазақтардың дәстүрлі этнографиясындағы осыған ұқсас таңбалар қара-кесек руларының өкілдерінде сақталған [Востров, Муканов, 1968, с. 92].

Айшық формасында кездесетін таңбаның бір нұсқасы ғана тіркелді, бірақ иілген ұштары сызықтармен қиылысады. Қырғыздардың дәстүрлі этнографиясында осы таңбалардың ұқсас үлгілері адигине, барғы, мунгуш руларында жағалмай деген атаумен белгілі [Каратаев, 2003, 111 б.]. Жоғарыда сипатталып отырған «жағалмай таңбасы (жағалмай – құс атауы) «бөрі таңбасы» деп аталынған» [Абрамзон, 1971, 31 б.]. Үлгісі жағы-

В киргизской этнографической традиции, аналогичной формы тамги, отмечены у родов адигине, барғы, мунгуш и носят название жагалмай тамга [Каратаев, 2003, с. 111]. Выше было отмечено, что «тамга жагалмай (жагалмай – название птицы) ... называлась «борю тамгасы» (тамга волка) [Абрамзон, 1971, с. 31]. Сходные по форме тамги встречаются у скотоводов Урянхая, под наименованием княжеских тамг, «в виде четырехконечного крестика с концами, загнутыми под прямым углом в правую сторону, изображавшие птицу счастья...» [Бутанаев, 2004, с. 98]. Исследователь обращает внимание на тотемное происхождение тамги, в форме священной птицы, которая, согласно поверьям спасла предка хакасов и дала роду имя беркута и приводит сведения, что орлиной тамгой клеймили лошадей [Бутанаев, 2004, с. 100]. Похожие по форме тамги, присутствуют на аверсе тюркских монет, рядом с изображением портрета правителя. Реверс монет содержит тамгу, в форме «виллообразного» знака и легенды на согдийском языке «Желтая монета Чачского правителя» [Бабаяров, 2007, с. 64-65]. Следует подчеркнуть, что стиль передачи портретного образа правителей, на монетах идентичен со стилем, в котором изображены тюрки на каменных скульптурах тюркской эпохи Центральной Азии и на статуях, исследуемого в работе, святилища Жайсан.

Среди скопленных на скальных рисунков в урочище Жидели сай, в группе 2, выявлена тамга, в виде горизонтального столба, с правого конца которого, в сторону, отходят две вертикальные полудуги, напоминающие форму натянутого, в левую сторону, лука со стрелой. В группе 4 обнаружена тамга, в виде горизонтального столба, на правой стороне которого, в сторону, отходят две вертикальные полудуги. Такие тамги напоминают форму, натянутого в правую сторону, лука.

Тамги “в виде натянутого лука, символа нарождающейся луны, изображены на монетах и такой же формы тамги были у киргизских племен азык и бугу (“бык”) - жаа-тамга /“лук-тамга” [Зуев, 2002, с. 22]. По сведениям В. Бутанаева, «тамга в виде лука и стрелы, ведущая свое начало от енисейских кыргызов ... относится к княжеским тамгам, сохранившимся на территории Хакасии на официальных документах

Сурет 16. Құс тәрізді таңбаның сызбасы.

Рисунок 16. Графическое изображение тамги в форме птицы

Жартастагы құс тәрізді таңбаның фотокөрінісі

Фотография наскального изображения тамги в форме птицы

нан ұқсас мұндай таңбалар Уранхай мал шаруашылығында «төре таңбасы» деген атаумен белгілі. Таңбаның үлгісі «төрт бұрышты крест тәрізді, бұрыштары оң жаққа иілген бақыт құсы үлгісінде» бейнеленген [Бутанаев, 2004, 98 б.]. Зерттеуші қасиетті құс бейнесіндегі таңбаның тотемдік шығу тегіне назар аударады. Хакастардың дүниетанымы бойынша, бұл қасиетті құс хакастардың арғы бабаларын аман сақтап қалған, сөйтіп сол руға бүркіт атауы беріліп, бүркіт таңбасымен жылқыларына таңбаланған [Бутанаев, 2004, 100 б.]. Осыған ұқсас таңбалар көне түрк монеталарының беткі жағында, қаған бейнесінің жанында орналасқан. Монетаның екінші бетінде «айыр тәрізді» белгі мен соғды тіліндегі «Шаш билеушісінің сары монетасы» деген жазуы бар [Бабаяров, 2007, 64-65 б.]. Монеталарда қаған бейнесінің суреттелуі тұрғысынан, Орталық Азиядағы түрк дәуірінің тас мүсіндері мен біз қарастырып отырған Жайсан пинадатханасындағы тас мүсіндердің стильдік ұқсастығын атап өткен жөн.

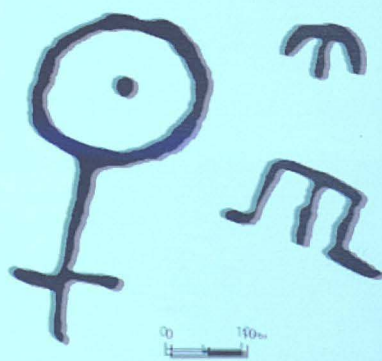
Төртінші топта оң жақ ұшынан екі тік жарты доға шығатын көлденең баған пішінінде таңба табылды. Мұндай таңбалар оң жаққа керілген жебелі садақ пішінін еске түсіреді. З-топта жартастағы петроглифтер арасына шенбер формалы оралған және ұшты аздап жоғары көтерілген тік баған пішінінде таңба қашалған.

Керілген садақ пішінді таңбалар (туған ай тәрізді) монеталарда бейнеленген және дәл осындай таңба қырғыздардың азық және бұты («бұты») - жақ-таңба) тайпаларында да болған [10, 22 б.]. В.Я. Бутанаевтың пікірінше, «садақ және жебе түріндегі таңбалардың бастауы енесейлік қырғыздардан шыққан, кейіннен төре таңбасы деген атаумен XVIII – XIX ғғ. Хакасия территориясында сақталған және кейінгі кездердегі арнайы құжаттарда сақталған» [Бутанаев, 2004, 98 – 99 бб.].

Жебе түріндегі таңба үлгісі Батыс Қазақстанның стелалары мен құлпытастарында кездеседі [Тасмағамбетов, 2001, 28-29 бб., 37, 108 б.]. Қазақ руларының таңбалық тәжірибесінде сипатталып отырған таңба үлгісі адай руында сақталған [Востров, Муқанов, 1968, 87 б.]. В. Востров пен С. Муқановтардың зерттеулері бойынша, адай руының тарихи проекциясы Меотиданы мекендеген дайлармен жүзеге асырылған

XVIII – XIX ғғ, вплоть до современности [Бутанаев, 2004, с. 98 - 99]. Тамги, в форме стрел являются одним из распространенных типов тамги, которые встречаются на стелах и кулпытасах Западного Казахстана [Тасмағамбетов, 2001, с. 28-29, 37, 108]. В тамговой практике казахских родов, тамга описываемой формы, сохранилась у рода адай [Востров, Муқанов, 1968, с. 87]. По данным исследований В. Вострова и М. Муқанова, историческая проекция рода адай может быть проведена «от тех даев которые обитают за Меотидою» [Толстов, 1948, с. 124]. Под тем же наименованием, они впоследствии входят в племенное объединение Западного Тюркского каганата и в союз огузских племен, а с IX-X веков обитают на Мангышлаке [Востров, Муқанов, 1968, с. 85-87].

Анализ источников показывает, что комплекс памятников наскального искусства святылища Жайсан, совместно с тамгами, которые сопровождают их и выбиты на каменных статуях, представляют разные части, единого по содержанию культурного комплекса тюрков, населявших пространство долины реки Шу в эпоху раннего средневековья. Несмотря на единые истоки и образительной традиции наскального искусства, анализ содержания средневековых петроглифов, отдельных сюжетов и сцен, свидетельствуют об их отличиях, с наскальными рисунками более ранних эпох. На скалах, в районах локализации святылища Жайсан обнаружены изображения колесниц, различных антропоморфных, фантасматических персонажей и многих дружных сюжетов, которые характерны для святылищ более ранних эпох.

Қазақ тайпаларының таңбаларының графикалық сөзбеасы

Графический рисунок тамг казахских племен

болуы мүмкін [Толстов, 1948, с. 124]. Олар дәл сондай атаумен Батыс Түрк қағанатының тайпалық бірлестігінде, кейіннен оғыз тайпаларының құрамында болған, Маңғыш-лақты IX-X ғасырларда мекендеген еді [Востров, Муканов, 1968, 85-87 бб.].

Мерке және Жайсан ғибадатханаларындағы тас мүсіндерге қашалған таңбалармен бірге жүретін жартас өнер туындыларының орта ғасыр кезеңіндегі Шу өзені аңғарының кеңістігін қоныстанған түркілердің мазмұны бір мәдени кешендерінің әртүрлі бөліктерін көрсететіндігі дереккөздерді талдау барысында анықталды. Жартас өнер туындыларындағы мүсіндеу дәстүрінің бастауы бір болғанымен, талдау қорытындысы ортағасырлық петроглифтердегі, жекелеген сахналар мен сюжеттердегі жартас суреттерінің ерте дәуірге жататындығымен ерекшеленетіндігін куәландырады. Мерке және Жайсан ғибадатханаларының оқшауланған аймақтарындағы жартастарда дөңгелек бейнесі кездеспейді, әртүрлі антропоморфты және фантастикалық жануарлар, құдайлар бейнесі мен көптеген басқа да сюжеттер ерте дәуірлерге жатады.

Жартас өнерінің тақырыбы мен көрінісінің өзгеріске ұшырауы, түрк халықтарының этномәдени ортасындағы дәстүрлі дүниетанымының өзгеріске ұшырауымен байланысты болуы мүмкін. Ортағасырлық түркілердің дәстүрлі культтік кешенінде ерте дәуірлік жартастарда бейнеленген антропоморфты кейіпкерлердің культтік қызметін атқарушы орнын «үш мүйізді» бас киім үлгісі бар ескерткіштер алмастырады. Жартас суреттері бар ғұрыптық алаңдарға жақын жерде ата-бабалардың кие тұтқан көптеген мүсіндерінде адамдарды мінсіз бейнелеу үшін түрлі ғұрыптарды өткізу үдерісіне әлемнің жоғары күш өкілдері, аталар аруағы және күнтізбелік мерекелер мен қоғам өмірінің басқа да іс-шараларымен байланысты жиындар (мысалы соғыс пен бейбітшілік мәселесі) белсенді қатыстырылған.

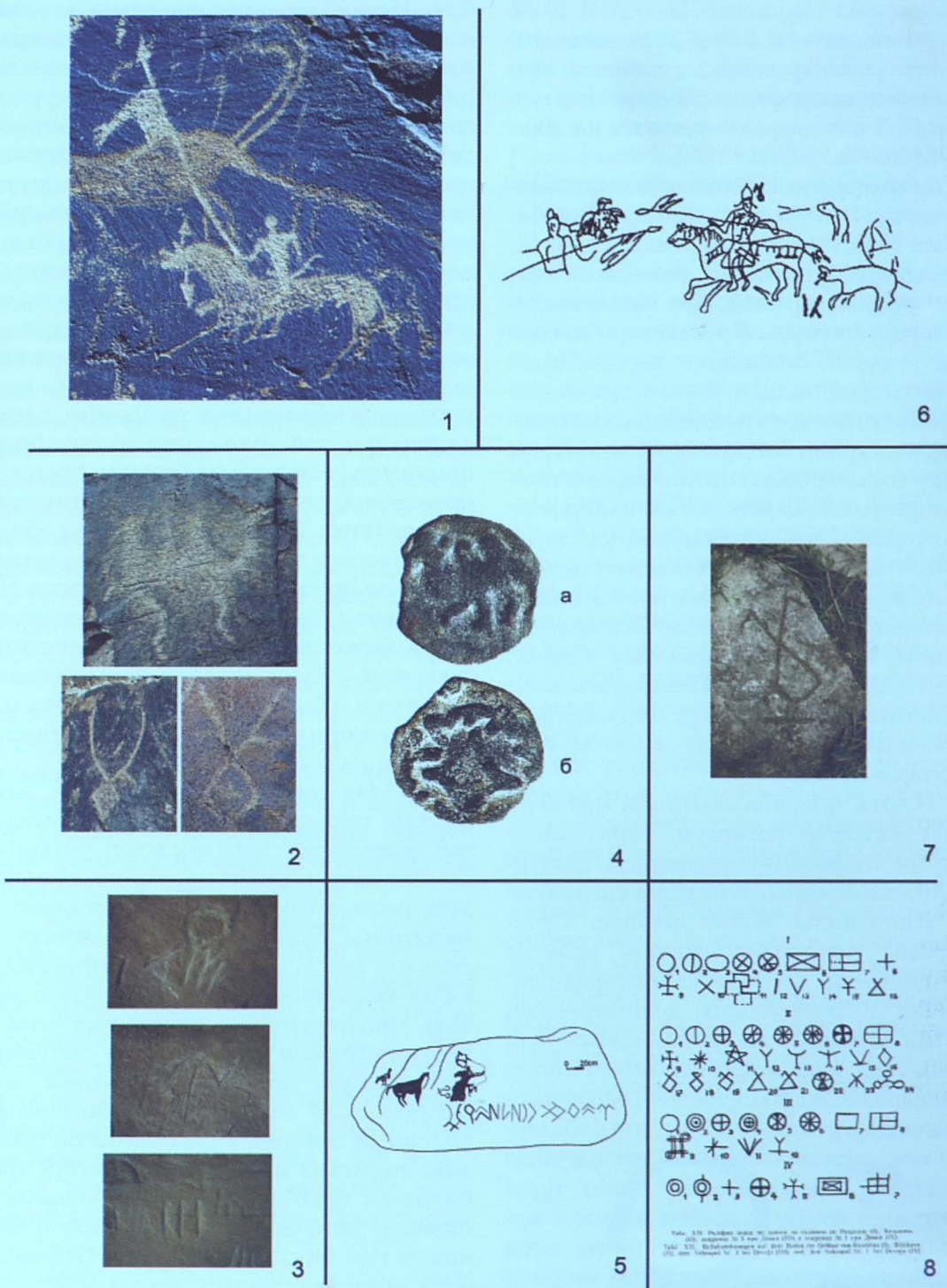
Түркілердің киелі территориясындағы қорықтық аймақтарының құрылымдық элементтерін құраушы тас мүсінді құрылыстар, жерлеу құрылыстары, руникалық жазба ескерткіштер мен рулық таңбалар салынған жартас өнер туындылары барлық

Изменения, произошедшие в темах и сюжетах наскального искусства, связаны с изменениями, произошедшими в традиционном мировоззрении этнокультурной среды тюркского населения. В традиционном наборе культурного комплекса тюрков средневековья, эпического и культового по своему содержанию, место антропоморфных персонажей, изображаемых на скалах, в более ранние эпохи, отводится статуям в «трехрогих» головных уборах, символизовавшим служителей культа. Многочисленные статуи обожествленных личностей, установленные рядом с ритуальными площадками с наскальными рисунками, в идеальном представлении людей, должны были принимать активное участие в процессе проведения, различного вида общественных мероприятий. К важным для жизни общества событиям могли относиться социально значимые процедуры проведения ритуалов поклонения высшим силам мироздания, духам обожествленных предков, и действий, связанных с календарными празднествами и другими событиями жизни общества, одним из которых, могли быть и события, связанные с вопросами войны и мира.

Характерным, составляющим элементом тюркских заповедных, сакральных территорий, наряду с конструкциями со статуями, погребальными сооружениями, наскальными рисунками, становятся памятники рунической письменности и родовые тамги, повсеместно, сопровождающие культовые объекты. Нельзя не отметить, что маркировка сакральных земель культовыми конструкциями со статуями, наскальными рисунками, тамгами, дублирующихся монетами с идентичными родовыми тамгами, в традиционной практике тюркских племен, соответствуя требованиям традиционного мировоззрения, означала действенность акта нормирования на государственном уровне. Описываемая практика соответствовала обычному праву кочевников и выставлялась на вид для внешнего предъявления (таблица 9).

Опыт исследования показывает, что разные части традиционного ритуала, в культурном комплексе святилища Жайсан, представлены в различных единицах. Но, в целом и в деталях, содержание каждого из них, подчинены единой мировоззренческой концепции тюркского

Кесте 9. Түрктердің дәстүрлі дүние танымындағы мағыналы бейнелер мен таңбалардың Еуразия кеңістігінде таралуы және мазмұны: 1-3 - Қазақстан; 4 - Узбекистон; 5 - Қырғызстан; 6-8 - Болгария.

Таблица 9. Распространение и значение традиционных маркеров культуры тюркских народов на территории Евразии: 1-3 – Казахстан; 4 – Узбекистон; 5 – Кыргыстан; 6-8 - Болгария

жерде культтік нысандармен қатарласа жүреді. Қасиетті мекендерді, киелі мүсіндерді және монеталарды ру-тайпалық таңбалармен белгілеу түркілердің дәстүрлі тәжірибесінде мемлекеттік деңгейдегі норма-лау актісінің әрекеттілігін білдіргенін, көшпелілердің әдеттегі құқығына сәйкес келгенін және сыртқа ұсыну үшін көрсетілгенін айтпаса болмайды.

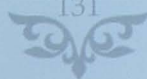
Зерттеу тәжірибесі көрсеткендей, ғибадатхананың мәдени кешендеріндегі дәстүрлі ғұрыптардың түрлі бөліктері әртүрлі бірліктерде ұсынылған, алайда тұтасымен барлығы түрк қоғамының бірыңғай дүниетанымдық концепциясына бағынған. Айтылған тезистің ақиқаттық деңгейін бағалау зерттеу процесі барысында мүмкін болды.

Жайсан ғибадатханасының культтік құрылымын шығыс түркілердің мәдени форматтарына сәйкес қабылданған ғұрыптық қоршауларды шығыс жағына орнатылған тас мүсіндер құрайды. Алайда, көсем орналасқан қоршаудың жанындағы көршілес жебе табылған қоршауда әйел тас мүсіні орналасқан. Мұндай ескерткіштер жеке-леген түрде кездеседі. Әйел тас мүсіндері түркілердің құрметіне орнатылған Алтайдағы және Тувадағы құрылыстардан кездеспейді. Бұл ескерткіштер, сонымен бірге, көршілес Қырғыз жерінде аз кездеседі. Жайсан даласындағы тас мүсінді ғұрыптық құрылыстардың ерекшелігі, шығыс түркілер мекендеген аралдары бойынша бірде-бір ескерткіштерде бағана/балбалдардың кездеспеуінде. Жайсан 26-дағы материалдарынан белгілі болған, жоғары дәрежелі культтік қызмет атқаратын кейіпкерлерді бейнелейтін «үш мүйізді» бас киім үлгісі бар мүсіндер Алтайдағы Күдірге қорымын қоспағанда, тек қазақ даласы мен Қырғызстан территориясындағы батыс түркілердің оқшауланған аумағында кең таралды. Жайсан жартастары салпыншақта көрсетілген ромб тәрізді таңбалармен белгіленген. Зерттеушілер осы таңбалардың ұқсас үлгілері салынған VII-VIII ғғ. монеталарды түргештерге тиесілі дейді. Дәл осы формадағы белгі-таңбалар Жетісу мен Қырғызстан территориясындағы тас мүсіндерінің кеуделерінде бейнеленген.

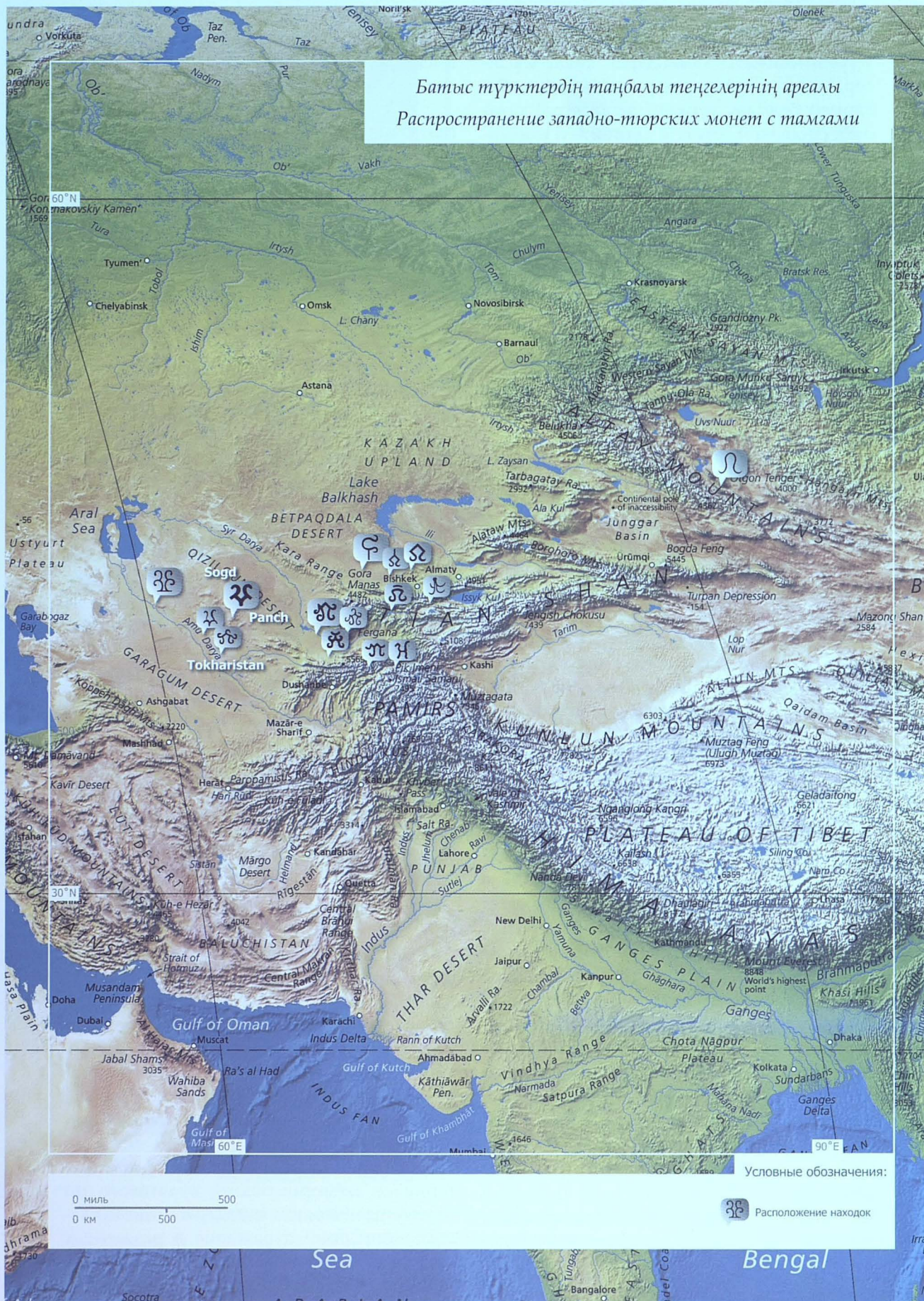
общества. Оценить степень правдивости высказанного тезиса, возможно в процессе следующих наблюдений.

Основу культовой конструкции на святилище Жайсан составляет ритуальная ограда со статуей, которая установлена с восточной стороны сооружения, как это было принято в соответствии с требованиями культурного формата восточных тюрок. Но, рядом с оградой со статуей вождя, на соседней, примыкающей к ней оgrade стоит женская скульптура, а в оgrade с женской статуей найден наконечник стрелы. В составе святилища Жайсан такие памятники не единичны. Женские скульптуры не устанавливали на оградах, сооруженных в честь тюрок, ни на Алтае, ни в Туве. Таких памятников немного и на территории соседней Киргизии. Ритуальные сооружения с каменными изваяниями в пространстве долины Жайсан, в отличие от тех, которые получили распространение в ареале обитания восточных тюрок, ни на одном памятнике не сопровождаются вереницей коновязных столбиков/балбалов. Балбалы не сопровождают ритуальные конструкции, ограды с изваяниями и на территории Кыргызстана. Тюркские скульптуры в «трехрогих» головных уборах, изображающие служителей культа высшей категории, известные в материалах памятника Жайсан 26, за исключением могильника Кудыргэ (Алтай), получили распространение преимущественно на территории локализации западных тюрок, в казахской степи и на территории Кыргызстана. Скалы Жайсана маркированы ромбовидными и округлыми по форме тамгами, которые показаны на подвесках. Аналогичной формы тамги, на тюркских монетах VII-VIII вв., исследователи называют тамгами тюргешей. Такие же по форме знаки-тамги изображены на груди скульптур из Жетысу/Семиречья и Кыргызстана. Другие типы тамг, интерпретируемые как тамги представителей народа он ок будун/народа десяти стрел, также, не встречаются за пределами территории Западного Тюркского каганата.

В целом, анализ многочисленных материалов мемориального, культового по своему назначению и содержанию искусства, нашедшие отражение в различных по типу памятниках, многоуровневого

Батыс түрктердің таңбалы теңгелерінің аралы
 Распространение западно-тюркских монет с тамгами

Жайсан ғибадатханасының көп деңгейлі мәдени кешеніндегі әртүрлі ескерткіштерде өзінің мән мағынасы көрініс тапқан көптеген культтік және мемориалдық материалдарға жасалған талдау жұмыстары түрк қоғамының саяси, экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан даму деңгейін бағамдауға мүмкіндік береді.

Жайсан ғибадатханасы ескерткіштеріндегі культтік туындылар ұсынған дереккөздерді кешенді талдаудың нәтижесінде, түрк тайпаларының мәдениетін жалғастырушы қазақ, қырғыз және басқа да түрк халықтары Түркістан жерін мекендеген байырғы тұрғындары деген маңызды тұжырым жасай аламыз.

культурного комплекса святилища Жайсан, позволяют сделать выводы об уровне социального, экономического, политического развития тюркского общества. Исследуемые источники позволяют произвести частичную реконструкцию, мировоззрения традиционного общества тюркских племен эпохи средневековья.

Одним из важных выводов, полученных в результате комплексного анализа источников, представленных в культовом искусстве, памятников святилища Жайсан, является заключение о том, что в культуре тюркских племен, прослежены истоки развития культуры казахского, кыргызского и других тюркских народов, исконно населяющих земли Туркестана.

Фотокөрініс.
Садақшы және таңба

Изображение лучника и тамги

Батыс Түрк қағанаты мекенінде және бағынысты жерлерде орын тапқан теңгелер

Монеты Западного Тюркского каганата и его подвластных владений

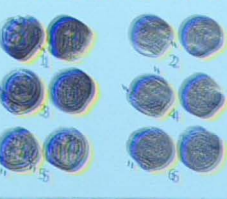
Собственные монеты Западно-Тюркского каганата (Чач/Ташкент)

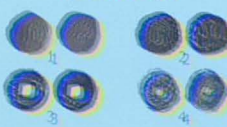
Сожетные параллельно собственным монетам Западно-Тюркского каганата (Чач) и древнетюркским монетам Солда и Тохаристана

Подражания Сасанидским монетам с древнетюркскими титулами "каган" (1-2), "тегин" (3-5) и "тархан" (4-6)

Древнетюркские монеты Фарана с титулами "каган" (1, 2, 3) и "Ахш каган тугук" (4)

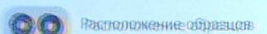
Древнетюркские монеты Тохаристана с титулами "каган" (6), тюркскими титулами (6, 7) и изображениями (5)

Древнетюркские монеты Самаркандского Солда с титулами "каган" (9) и "каган" (10)

Условные обозначения:

0 100 250 500
Q миль
Q км

RUB "AL" (Empty Quarter)

ТАРАУ 3 ГЛАВА 3

Қазақ хандығы және қазақтардың тарихындағы түркілер мұрасы — Жайсан

Жайсан - тюркское наследие в контексте истории казахов и Казахского ханства

Қазақ жерінде қалыптасқан мемлекеттілік тарихы тек Қазақстан Республикасы үшін ғана емес, қазіргі тарих аясында да өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Халықтар тарихы контексіндегі кез келген қоғамның қазіргі реалитеттері өзіндік сананың оянуына және Еуразия территориясындағы қазіргі мемлекеттердің барлық этностарының өзіндік ерекшеліктерін анықтауға әкелді. Халықтар тарихын бір сарынға салу және жасанды тосқауыл бола отырып, «кенестік» ұлтты қалыптастыру әрекетімен сипатталатын КСРО шеңберіндегі тарихи ойдың ұзақ мерзімге тоқырауы ТМД шеңберінде де меңгерілмеді. Қазақстандық тарихшылармен көзге түскен, танылған, зерттелген, мыңдаған ғасырлармен өлшенетін, этнографиялық және археологиялық құжаттамалармен дәлелденетін, байырғы ата мекені қазақ жеріндегі, халықтың дамуы еліміздің жақын шекаралас көршісі болып табылатын елдер үшін де аксиома болып танылған жоқ, бұл өз тарапынан БАҚ-та көрініс тауып жатқан негізсіз әңгімелердің таралуына негіз болды.

Бірін-бірі дәлелдейтін және өзара қиысатын деректер көзі қатарынан тұратын

История государственности на казахской земле одна из актуальных проблем современной истории не только Республики Казахстан. Современные реалии любого общества в контексте современной истории народов привели к пробуждению самосознания и стремлению определения самоидентичности всех этносов современных государств на территории Евразии. Длительный период застоя исторической мысли в рамках СССР, с характерными чертами нивелировки истории народов и попыткой создания «советской» нации, являясь искусственным барьером, не была преодолена и в рамках СНГ. Видимое, осязаемое, узнаваемое казахстанскими историками, измеряемое тысячелетиями, подтверждаемое документальными этнографическими и археологическими источниками, развитие народа на исконной территории, казахской земле, не стало аксиомой даже для ближайших пограничных с нашей страной соседей, что служит основанием для всякого рода инсинуаций, озвучиваемых периодически в СМИ.

Исторические закономерности, складывающиеся из серии подтверждающих

тарихи заңдылықтар, олар негіздеген маңызды критерийлер қатарына назар аудартады. Мемлекеттің этногеографиялық шекарасы қалай қалыптасады? Этникалық ұқсастық қандай критерийлерге негізделеді? Нақты бір қоғам идеологиясының негізінде не жатыр?

Жоғарыдағы ойлар аталынып өтілетін Шу/Су өзендерінің бойында Жәнібек пен Керей хандар құрған Қазақ хандығының 550 жылдығымен байланысты өрбіп жатыр. Әлде бұл кездейсоқтық па?

Өр халықтың рухани мәдениетінің тарихи дамуы тілінде, мәдениет тарихында, географиялық кеңістігінде көрініс табады. Ономастикалық атаулардың қалыптасуына, оның этимологиясына халықтың өмірімен, даму жағдайымен және жетістіктерімен байланысты ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлік көріністердің барлық спектрі көрініс табады. Тіл дамуының ерекшеліктеріне халықтың генетикалық жадысы, дүниетанымдық көзқарас ұстанымдарының алмасуына немесе кеңістікте орын ауыстыруына әсер ететін объективті жағдайларға қарамастан, олардың құрылуы туралы тарихи фактілер мен маңызды деректер сақталынатын азаматтық ұстанымы көрініс табады. Қазақстанның географиялық топонимдері мен антропонимдерінің атауларын лексикологиялық және этимологиялық тұрғыдан зерттеу, қазақтардың тек тілінің ғана емес, сонымен қатар байырғы бай тарихының да дамуының куәсі болып табылады. Қазақ топонимдерінің қалыптасу тарихы контекстінде антропонимия мен топонимия мәселелерін зерттеу үшін таптырмас дереккөзі болып табылатын эпикалық шығармалардың материалдары үлкен рөл атқарады.

«Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» лиро-эпикалық дастанындағы антропонимдер мен топонимдер мысалдарына негізделген кешенді жүргізілген зерттеулер өнімділігін көрсетті және қазақ халқының этникалық мәдениетінің, соның ішінде тілдік мәдениетінің даму тарихы бойынша дереккөз ретінде пайдалану мүмкіндігін арттырды. «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» поэмасының пайда болу дәуірі VI-XII ғасырларға жатады және де эпикалық шығарманың ономастикалық атаулары бойынша дерек құрамына 75 географиялық атаулар,

друг друга и переkreщивающихся между собой документальных источников позволяют обратить внимание на ряд основополагающих критериев на которых они основаны. Каким образом формируются этногеографические границы государств? На каких критериях основывается этническая идентичность? Что находится в основе идеологии конкретного общества?

Описываемые мысли приходят в голову в связи с историей, значимого события 550-летия Казахского ханства, созданного ханами Жанибеком и Кереем на территории долины реки Чу/Су. Случайно ли это?

Историческое развитие духовной культуры каждого народа находит свое отражение в языке, истории культуры, географическом пространстве. В формировании ономастикона, его этимологии находит отражение весь спектр, веками сложившихся традиционных представлений, связанных с жизнью, условиями развития и достижений народа. В особенностях развития языка находит отражение генетическая память народа, его гражданская позиция, которая, несмотря на объективные условия, влияющие на смену мировоззренческих устоев или перемещений в пространстве, сохраняются исторические факты и важные свидетельства об их создании. Лексикологические и этимологические исследования наименований географических топонимов и атропонимов Казахстана являются важным свидетельством развития не только языка казахов, но и его богатого исторического прошлого. В контексте истории формирования казахских топонимов большую роль играют материалы эпических произведений, являющиеся бесценным источником для изучения вопросов развития антропонимии и топонимии.

Комплексные исследования, основанные на примере изучения антропонимов и топонимов, зафиксированных в лирико-эпическом дастане «Козы Корпеш – Баян сулу», показывают на продуктивность проведения таких исследований и возможность использования данных поэтического произведения в качестве источников по истории развития этнической культуры казахов и языковой культуры в

соның ішінде 32 гидроним, 22 ороним, 21 ойконим, сонымен қатар 50 антропоним кіріп ерекше тарихи құндылыққа ие, әрі бағалы лексикологиялық материал болып табылады. Поэмада кездесетін көптеген топонимдерді қазіргі кезде де кездестіруге болатынын ескерсек, топонимдердің қалыптасу тамыры Қазақстан аумағында байырғы өз жерінде қалыптасқаны туралы нақты айта аламыз.

Дастанда келесі топонимдер көрсетілген, соның ішінде төмендегідей танымал гидронимдер де бар: Аякөз, Есіл, Нұра, Сарысу, Ұзынбұлақ, Балқаш, Жайылма, Лепсі, Ұржар, Іле, Шу, Талас, Бақалы, Зайсан, Жетісу.

Оронимдер қатары келесі атаулардан тұрады: Алатау, Қаратау, Сауыр, Сойқал, Шыңғыс, Қалба, Мыржық, Ақшатау.

Поэма ойконимдеріне төмендегідей атаулар кіреді: Қызылжар, Қарқаралы, Тәшкент, Қоқан, Ақжар, Өленті, Шідерті, Шолаққорған, Қаракөл, Түркістан.

Енді Шуөзеніңаңғары территориясына қайта ораламыз. Маңызды топонимдердің бірі Кіндіктас тау жотасының атауы болып табылады. Кіндіктас оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа созылса, Хантау жотасы да осы бағытта орналасқан, ал Шу мен Талас өзендерінің батыс жағынан солтүстікке қарай Қаратау тау жотасы орналасқан.

Тарих толқынында жоғарыда аталған мекендер адамзат дамуының барлық кезеңдерін қамтитын көптеген ескерткіштерге бай, мәселен, тас ғасырынан бастап, Түрк қағанаттары одан кейін Қарахан мемлекеті дәуірімен жалғасып, Қазақ хандығының қалыптасуына дейінгі кезеңдерді қамтиды.

Тілдердің қыпшақ тобының ажырамас бөлігі болып табылатын қазақ тілінің дамуы және қыпшақтардың жазбаша әдеби тілінің қалыптасуы хакания және қарлұқ-қыпшақ тілдерінің көркеюіне алып келді. Түркістан аумағын мекендеген, басым көпшілігі қазіргі Қазақстан аумағы болып табылатын, Ертістен бастап Сырдарияға дейінгі территорияда тұрған түркітілдес тайпалардың арасында пайдаланылған тілдік материалдарды салыстыру әдісі негізінде зерттелінген Махмұд Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрк» (1072 ж.) еңбегі түрк жазбасының құнды ескерткішіндегі деректер де, жоғарыдағы ойы-

том числе. Эпоха создания поэмы «Козы Корпеш – Баян сулу» относится к периоду VI-XII вв и данные ономастикона эпического произведения, в которых отмечено 75 географических наименований, среди которых 32 гидронима, 22 оронима, 21 ойконим, наряду с которыми названы 50 антропонимов представляют собой особую историческую ценность и являются ценным лексикологическим материалом. Ввиду того, что большинство топонимов, упоминаемых в поэме встречаются и поныне, можно с уверенностью говорить об истоках формирования топонимов именно на исконной территории в пределах Казахстана.

В дастане названы следующие топонимы, среди которых такие известные гидронимы: Аякөз, Есіл, Нура, Сарысу, Ұзынбұлақ, Балқаш, Жайылма, Лепсі, Ұржар, Іле; Шу; Талас, Бақалы, Зайсан, Жетісу.

Оронимический ряд представлен следующими наименованиями: Алатау, Қаратау, Сауыр, Сойқал, Шыңғыс, Қалба, Мыржық, Ақшатау.

Среди ойконимов поэмы упоминаются: Қызылжар, Қарқаралы, Тәшкент, Қоқан, Ақжар, Өленті, Шідерті, Шолаққорған, Қаракөл, Түркістан.

Вернемся к территории долины реки Чу. Одним из важных топонимов является наименование горного хребта Кіндіктас, протянувшего свои гряды с юго-востока на северо-запад, в этом же направлении расположен горный хребет Хантау, а с запада долины рек Чу и Талас на север протянулся хребет Каратау.

В исторической проекции, названные районы насыщены многочисленными памятниками всех эпох развития человека, начиная от каменного века, Тюркских каганатов, караханидского государства и до создания Казахского ханства.

Обратимся к периоду развития казахского языка, являющегося неотъемлемой частью кыпчакской группы языков. Представляет интерес, что формированию письменного литературного языка кыпчаков предшествовал период расцвета языка хакания и карлукско-кыпчакского языков. Согласно данным Махмуда Кашгари «Диуан Лұғат ат Турк» (1072 г) представляющий собой бесценный памятник тюркской

мызды растайды. Сөздікте түрк тайпаларының тілдері бойынша көптеген грамматикалық және диалектологиялық ескертпелер берілген; еңбекте 291 мақал мен мәтел, 300-ге жуық түрлі мазмұндағы өлеңдер үзінділері, сонымен қатар тақпақтар бар. Сөздікте, автормен XI ғасырда қолданылған материал ретінде жиналған 31 түрк диалектісінің лексикасы көрініс тапты. Барлығы 414 белгі бар, олардың ішінде тек 21 белгі ғана бір диалектінің көрсеткіші болып табылады. Сөздікте «үйғыр» белгісімен 10 сөз беріліп тіркелген. Махмұд Қашқаридың пікірі бойынша, үйғырлар түрк тілінде сөйлегенімен, сонымен қатар олардың өзара сөйлесетін өздерінің тілдері болған және 24 белгіден тұратын ерекше жазу түрін қолданғандығын жазған. Махмұд Қашқаридің пікіріне сүйенсек, ең жеңіл тіл оғыз тайпаларының тілі болса, ал ең таза тіл – тохсы және яғма тілі: 12 сөзде «яғма» белгісі, ал бесеуінде «тохсы» белгісі тұр. Бұл аталмыш тайпалардың қалыптасқан тілдері болғандығын дәлелдейді. Билік адамдары, сарай тұлғалары әрқашанда және қай жерде болмасын шет тілінде немесе ауызекі сөйлеуден ерекшелінетін жоғары стильді пайдалана отырып, ана тілдерінде сөйлеуді қалаған еді. Біздің ойымызша, Сондай тілдердің бірі, автор жиі еске алатын «хакания» тілі болып табылады. Бұл аралас тіл қарахан мемлекетінің әдеби тілінің негізіне алынған деп жорамалдай аламыз. Бұл тілде араб және парсы элементтері, күрделі араб-парсы оралымдары мен сөз тіркестері аз болатын, бірақ архаизмдерге өте бай келетін. Олардың көбі тек әдеби тілдің ғана мұрасы ғана болған.

Оғыз тілінің қалыптасу кезеңі қарлық-қарахан дәуіріне жатады. Оғыз жазба тіліне қыпшақтардың, йемектердің, печенегтер мен бұлғарлардың диалектілерінің толыққанды құрамдас бөлшектері енді. Оғыз жазба тілі де аралас болды. Махмұд Қашқаридің түрк сөздеріне жасаған белгілері шігіл, арғу, қыпшақтар мен көршілес орналасқан оғыз тайпалары басым мекендеген жерлерден жиналғанын куәландырады. Қалған белгілердің мәнін аша отырып, яғма, йемек, тохсы, қай секілді ру мен тайпалар мекендеген аумақтарды жүріп өткен Махмұд Қашқари олардың халық

письменности, основан на сравнительном анализе материалов, используемых в среде тюркоязычных племен, населявших территорию Туркестана, большую часть которых составляла территория современного Казахстана от Иртыша до Сырдарьи включительно. В словаре содержится много грамматических и диалектологических замечаний по языкам тюркских племен; в нем приводится 291 пословица и поговорка и около 300 отрывков песен различного содержания, а также четверостишия. В словаре отражена лексика 31 тюркского диалекта, которые были распространены в XI в. в тех районах, где Махмуд Кашгари собирал материалы для словаря. Всего имеется 414 помет, из них лишь 21 помета указывает на один диалект. В словаре зафиксировано 10 слов с пометой «уйгур». По утверждению Махмуда Кашгари, хотя уйгуры и говорили по тюркски, они имели также язык, на котором общались между собой и пользовались особым письмом, состоящим из 24 знаков. По утверждению Махмуда Кашгари самым легким языком является язык огузских племен, а самым правильными – языки тохсы и ягма: лишь при 12 словах стоит помета «ягма» и при пяти – «тохсы». Это свидетельствует, что представители этих племен уже имели сложившийся язык. Правящая верхушка, придворные круги всегда и везде предпочитали разговаривать или на иностранном языке или на родном, но пользуясь высоким стилем, далеким от разговорного языка. Таким нам представляется язык хакания, о котором часто упоминает автор. По всей вероятности этот смешанный язык лег в основу литературного языка государства караханидов. В этом языке было мало арабских и персидских элементов, сложных арабско-персидских оборотов и сочетаний, но он изобиловал архаизмами. Многие из них были достоянием лишь литературного языка.

Период формирования огузского языка произошел в карлукско-караханидскую эпоху. В огузский письменный язык вошли как полноценные компоненты диалекты кыпчаков, йемеков, печенегов и болгар. Огузский письменный язык также был смешанным. Пометы, сделанные Махмудом Кашгари к тюркским словам

санының көп құрамының өкілі болмағанын және негізгі халықпен қатты араласып кеткендігін, сонымен қатар олардың сөйлеуі оғыздардың, қыпшақтардың, шігілдер мен арғулардың диалектілерімен қосылғандығын көрсетеді.

Оғыз тайпалардың негізгі бөлігі Сырдарияның төменгі ағысынан Арал теңізіне дейін аймақты мекен етті. Сонымен қатар Хорезм мен Әмударияның төменгі ағысынан Каспийге дейінгі өңірлер де кірді. Оғыздарға көршілес қыпшақ тайпалары оғыздармен жиі араласып отыратын еді. Ол кездерде қыпшақ тайпалары шығыста Ертістен бастап Сырдарияның төменгі ағысына дейінгі жерлерді қоныстанған. Шігілдер Ыстық көлдің солтүстігінен Іле өзеніне және батыста Шу өзеніне дейін аумағында мекен еткен. Оңтүстікте олардың көршілері қарлық тайпаларының жерлері Тарас – Талас пен солтүстікте Шуға дейін жететін еді. Мысалы, Махмұд Қашқаридің келтіретін сөздерінен көбісі сақталмаған, бірақ сақталғаның ішінде: құм, оң, сіз сияқты сөздер сөздікте «шігіл» деп белгіленген.

Сипатталатын дәуірдің мәдени орталығы Баласағұн арғу, шігіл, қарлық тайпаларының мекен еткен аймағының ортасында орналасқан еді. Бұл тайпалар орналасқан жерінде ескі ұйғыр және жаңа ұйғыр тілінен айрықша аралас әдеби тілі қалыптасқан болатын. Сондықтан бұл әдеби тілге шігіл және қарлықтардың тілдері әсер еткеніне болжамдауға болады. Махмұд Қашқаридегі көптеген «арғу» белгілері оның арғу тайпасының арасында өмір сүруі мен мағлұмат жинауын көрсетеді. Оның айтуы бойынша арғу тайпасы Испиджаб пен Баласағұн арасында Талас және Шу өзендерінің орта ағысында мекен етті. Баласағұн, Мерке, Талас қалаларында белгілі бір дәрежеде арғулар қоныстанған және олар оғыздардың мекен еткен жері Сырдарияның орта ағысына дейін жеткеніне болжамдауға болады.

Оғыздар мен қыпшақтар арасындағы туыстық қатынасы туралы, қыпшақтардың шығуы жайлы сақталған көптеген деректердегі аңыздар мен эпикалық жырларға сүйену қажет. Моңғолдардың тарихшысы лейб дәрігер Фазлаллах Рашид ад-Дин «Джами ат-таварих» еңбегінде айтуы

свидетельствуют, что автор жил и собирал свои материалы там, где преобладали огузские племена, в соседстве с которыми были компактно расселены чигили, аргу, кыпчаки. Истолкование остальных помет показывает, что такие роды и племена как ягма, ябаку, йемек, тохсы, кай, на территории где путешествовал Махмуд Кашгари, не составляли компактной массы населения и были в значительной степени смешаны с основным населением и ... их говоры почти слились с огузскими, кипчакскими, чигильскими, аргу диалектами.

Основная часть огузских племен населяла территории от низовьев Сырдарьи до Аральского моря и далее, охватывая Хорезм, низовья реки Амударьи, вплоть до Каспийского моря. Соседями огузов были кыпчакские племена, которые часто смешивались с огузами. Кыпчакские племена в этот период населяли территорию от реки Иртыш на востоке до низовьев Сырдарьи. Чигили занимали территорию севернее оз. Иссык-Куль до р. Или и далее на запад до реки Чу. Их соседями на юге были карлукские племена, территория которых распространялась до Тараза-Таласа, а на севере до Чу. К примеру, «многие из слов приводимых Махмудом Кашгари не сохранились, но сохранившиеся: кум – песок; оң – правый; сіз – вы, в словаре помечены «чигиль».

Культурный центр описываемого периода – Баласағұн, находился в центре расселения племен аргу, чигиль, карлук. Сам факт обитания этих племен на той территории, где формировался смешанный литературный язык, отличный не только от староуйгурского, но и от новоуйгурского, дает основание предполагать, что языки чигильских и курлукских племен внесли заметный вклад в этот литературный язык. Большое количество помет «арғу» свидетельствует, что Махмуд Кашгари, по видимому, жил и собирал материалы среди племени аргу. По его словам аргу жили на территории между Испиджабом и Баласағұном, по среднему течению р. Талас и р. Чу. Города Баласағұн, Мерке, Талас до некоторой степени были населены аргу и ... можно предполагать, что территория, занятая племенами аргу простиралась

бойынша, қыпшақтардың генеалогиялық тарихы негізі оғыздармен байланысты. Ал «қыпшақ» этнонимі Оғыз ханымен берілген атауы. Сонымен қатар, екі өзеннің ағысымен жасалынған аралда (түрк тілінде "қыпшақ" сөзі - ағаштын атауы) ағаштың қуысында туылған балаға хан тарапынан қыпшақ есім берілгені туралы Хиуалық Абылғазы хан мәлімдейді. Қыпшақтардың Оғыз хан мен оғыздардың тарихына қатысты және қыпшақ атауының ағашпен байланысы жайлы «Оғызнаме» атты ұйғыр жазбасында кездеседі.

Қыпшақтардың идеологиясына қатысты этномнимдер, таңбалар және ұрандар туралы құнды мәліметтерді этнографиялық деректерде кездестіреміз. Қытай деректерінде және көне түрк Онгин руникалық жазбасында сеяньто жеті тайпасы жеті еген "қолбасшы жеті ер" деп аталынған. Бұл тайпаларға Үркер жұлдыз шоғыры қамқорлық етті. Махмұд Қашқаридың және Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағы» еңбектерінде бұндай атауы бар тайпа оғыз тайпаларының тізімі арасында кездеседі. Бұл тайпаның таңбасын зерттеген Г.Н. Потанинның айтуы бойынша суреттің «жоғары жағы тұйықталып, стильдендірілген жұлдыз бейнесі үш бүктеле иілген сызықтың бойында орналасқан. Сол жағында садақ белгіленген. Бұл белгі жартастарға салынған кейбір суреттермен сәйкес келеді». Тайпа атауы Махмұд Қашқаридің айтуынша мағынасы «бұғы» — үркер атауына сәйкес келеді. Қыпшақтардың ұраны — «бәйтерек» сөзі ағаштың белгісі болып табылады. Аңыз бойынша бұл ағашта қыпшақтардың бабасы туылған. Қыпшақтардың таңбасы қазақтарда қос ағаш ретінде сақталған. Оның мағынасы екі ағаштың символы болып саналады. Қазіргі қазақтардың арасында топонимдер сәл өзгерген. Мысалы, Қатон – Қарағай топонимі негізінде Қатын – Қарағай атауы қайын мен қарағай ретінде белгіленетін тарихи символ. Этнографиялық дәстүрдегі қазақтың әйел жағынан туыстары қайын жұрт аналық руының қайын символы болып табылады.

Жошы ханның ұрпақтары өздерінің түрк руластарын құрметтеген. Олар өз бұйрықтарын түрк тілінде шығарып, дәстүрлі қағидаларын сақтаған. Ал өзі шығу тегіне

до среднего течения Сырдарьи, где жили огузские племена.

В связи с темой родства огузов и кыпчаков следует обратиться и к легендарным преданиям, эпическим произведениям о происхождении кыпчаков, сохранившихся в целом ряде источников. По версии, записанной историком монголов лейб-врачом Фазлаллах Рашид ад-Дином в труде «Джами ат-таварих» («Сборник летописей»), генеалогическая история кыпчаков непосредственно связана с огузами и эпоним «кыпчак» явился следствием имянаречения самим легендарным Огуз каганом. Рождение мальчика на острове, образуемом течением двух рек, в дупле дерева, именуемом на тюркском «кыпчак» и послужившее поводом для его имянаречения ханом, описывается и у другого автора, Абульгази хана Хивинского. О связи имени кыпчаков с историей их участия в событиях жизни огузов и Огуз хана, а также самого онима кыпчак с деревом описывается и в уйгурской рукописи «Огузнаме».

Информация об идеологическом комплексе кыпчаков, содержащая ценные сведения об этнонимах, тамгах и уранах кыпчаков содержится в этнографических источниках. В китайских источниках и в древнетюркской рунической Онгинской надписи семь племен се-яньто названы жеті еген "семь мужей предводителей". Этим племенам покровительствовало семизвездное скопление Плеяд. В труде Махмуда Кашгари и в «Сборнике летописей» Рашид ад-Дина племя с тем же названием указано в одном и том же списке огузских племен. Анализируя тамгу этого племени, Г.Н. Потанин отмечал, что ее «рисунок представляет собой три наклонно расположенные линии, оканчивающиеся вверху стилизованным изображением звезд. Слева от них имеется изображение лука. Этот рисунок совпадает с рядом наскальных изображений». Название племени соответствовало, переданному у М. Кашгари уркер, значившего «дось». Ураном кыпчаков было слово «байтерек», являющегося символом дерева, в котором был рожден предок кыпчаков. Тамга кыпчаков сохранившаяся у казахов в форме двух вертикальных линий является обозначением двух симво-

байланысты ол түрк тайпасынан болған. Шығыс Дешті-Қыпшақ даласын өзіне мекен етіп таңдаған Жошы хан әкесі Шыңғыс ханның батысқа бағытталған жорығын жалғастырмай, кейінгі ұрпақтары мен Қазақ хандығын негізін салған әулет болды. Жошының тұлғасын зерттеуде белгілі түркітанушы Питер Голден оның есімінің этимологиясына қатысты деректерге тоқтала келіп, Жошының этникалық тегі мен есімінің мағынасы да түркілік деген қорытындыға келеді. Ол «Туши/Туси» деп дыбысталып, қазақ тілінде «түс»/жарқын түс деген мағынаны білдіреді дейді. Автор Жошы туылғанда Шыңғыс ханның «Мен оның түсін көрдім» деп айқайлағанын және сол сөздің оның есімі болғандығын жазды (PETER B. GOLDEN, 2011, с. 413-424).

Ортағасырлық кезеңде Орталық Азия, Қазақстан мен Шығыс Еуропаны мекен еткен түрк тайпалары туралы жазба деректерде көптеген мәліметтер сақталған. Белгілі бір дәрежеде сенімді мәліметтер арқасында орта ғасыр кезеңіндегі Еуразияның ауқымды территориясындағы этникалық пен мәдени байланыстарды анықтауға болады. Жазба деректер мен археологиялық ескерткіштерді талдау нәтижесінде олардың мәліметтерінің сәйкес келетіні анықталды. Зерттелген кешендерді хронологиясы бойынша түйіндеуге мүмкіндік беретін археологиялық дереккөздерді кешенді талдау және түрк тайпаларының этнографиясы туралы деректермен бірге, мәдени генезисінің ерекшеліктерін анықтау, сипатталып отырған кеңістік аясындағы ортағасырлық түрк халықтарының мәдени және этникалық шоғырлану процесінің жалпы сипаттамасын қайта қалпына келтіруге қызмет етеді. Ерте дәуірлерде Түркістанның шығысын және бірінші ғасырлардан бастап оның батысы мен қазақ даласын, яғни бір территорияда ұзақ жылдар бойы мекендеуі әлемнің құрылымы туралы тұтас идеологиялық түсініктерін қалыптастыруына ықпал етті.

Түркітердің дәстүрлі дүниетанымының түп-тамырлары көптеген жазбаша деректерде сипатталып әртүрлі мәдени өнерлерде көрініс тапты. Олар негізі аңыз-жырлар арқылы жандандырылған. Түркітердің арасында таралған аңыздардың шын мәнінде күнделікті өмірде орын тап-

лов – деревьев. В современной топонимии казахов слегка искаженное Катон - Карагай, в реальности Катун – Карагай и есть исторический символ в форме березы и карагая. А в этнографической традиции казахов прекрасно-лирическое каин журт – родственники со стороны жены/каин ене, не что иное как березовые символы материнского клана. Потомки Жошы хана чтитли свои тюркские корни, издавали указы на тюркском языке и с уважением относились к традиционным устоям, а сам он был тюрком по происхождению. Жошы хан, избравший местом жительства степи Восточного Дешт-и Кыпчака и воспротивившийся воле Чингиз хана, направлявшего его далее в походы на запад, становится родоначальником династии поколения, позднее основавших Казахское ханство. Обращаясь к личности Жошы, этимологии его имени, записанной в источниках, известный тюрколог Питер Голден пришел к выводу о его этнических тюркских корнях и тюркском значении имени. Оно звучало как «Туши/Туси», разъясняемое с казахской основы как «түс»/жарқын түс (светлый лик человека). Автор пишет что Чингисхан после рождения Жошы хана воскликнул: «Я увидел его лик/түсін көрдім» и оно стало нарицательным, стало именем. (PETER B. GOLDEN, 2011, с. 413-424).

В письменных источниках сохранилось огромное количество информации по истории средневековых тюркских племен, населявших в эпоху средневековья степи Центральной Азии, Казахстана и Восточной Европы. В достаточной степени достоверные, информативные, по своему содержанию, сведения письменных источников, позволяют выявить характер этнических и культурных связей в эпоху средневековья, с проекцией на широкие пространства Евразии. Результаты перекрестного анализа данных археологии и этнографии тюркских племен, указывают на совпадение сведений письменных источников с данными по археологическим памятникам. Комплексный анализ археологических источников, позволивший прийти к выводам по хронологии изученных комплексов и выявить особенности генезиса культуры тюркских племен, совместно с данными

қаны секілді қолданбалы өнерде де өз көрінісін тапты.

Он оқ халықтың территориясының орталығы Шу өзенінің бойында болғаны деректерден белгілі. Жазба деректер бойынша, Шу, Талас бойында Шығыс түрк қағанатының Тараз, Суяб, Меркі, Невакет сияқты орталықтары шоғырланған еді. Қағанаттың түрлі даму кезеңдерінде экономикалық және саяси мегаполис болып саналған әрбір орталықтары қала кейпінде қазіргі заманымызға дейін сақталынды және археологтар тәрпынан біраз бөлігі де зерттелді. Аталған қала орталықтары келесі даму кезеңдерінде Баласағұн, Хиам бекінісі және басқа қалалармен бірге Қарахан, Оғыз бірлестігі және Дешті-Қыпшақ мемлекеттерінің қалыптасуында үлкен рөл атқарған қарлықтардың, оғыздардың, қыпшақтардың және басқа да түрк халықтарының экономикалық, әрі саяси орталығы ретіндегі қызметін жалғастырды. Ал қазақ халқының құрамына еңбекте аталған түрк тайпаларының бәріде кіріп қалыптасты.

Орталық Азия кеңістігіндегі ортағасырлық түрк тайпалары мәдениетінің тарихи даму контекстінде жинақталған дереккөздер, қазақ даласы мен Ыстықкөл маңындағы түрк мемлекеттілігінің құрылуы мен даму үдерісін жан-жақты ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге мүмкіндік береді. Тарихи, археологиялық, антропологиялық, этнографиялық, эпикалық, нумизматикалық, сфагистикалық деректерді талдау нәтижесінде ортағасырлық түрк тайпаларының этникалық мәдениетінің дамуының негізгі және өзіндік ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, нәтижелердің арқасында Орталық Азия, Солтүстік Кавказ және Шығыс Еуропада сабақтастық дамуының ерекшеліктері анықтауға болады.

Жоғарыда айтылған мағлұмат аясында Мерке мен Жайсандағы мәдени ескерткіштерді локализациялау мәселесіне және жерлеу ескерткіштерінің құрамына, түрк мүсіндерімен бірге ғұрыптық құрылыстарына, таңбалары бар мекендерге, құрбан шалатын орындар мен петроглифтерге тоқталу қажет. Меркедегі ғибадат аумағының көлемі 97 мың гектар болса, Жайсан ғибадатханасында ескерткіштер тығыз орналасып жалпы көлемі 65 мың

по их этнографии, послужил основой для реконструкции общих характерных черт, процесса культурной и этнической консолидации тюркских народов средневековья на описываемом пространстве.

Длительное проживание на одной территории, в ранний период на востоке и с первых веков на западе Туркестана, на территории казахских степей, способствовало формированию целостных идеологических представлений об устройстве мироздания. Общие истоки традиционного мировоззрения тюрков, восстановленные по данным о легендарных преданиях, описанных в письменных источниках, нашли отражение во многих видах культового искусства. Факты, подтверждающие реальность бытования в тюркской этнической среде мифов, вера в которые пронизывала духовную культуру населения, нашли отражение на многих памятниках прикладного искусства.

Из источников известно, что центром территориальных владений народа десяти стрел, являлась долина реки Чу/Шу, на территории которой письменные источники локализовали политические ставки Западного Тюркского каганата: Тараз, Суяб, Мерке, Невакет. Каждый из центров, представляющие собой экономический и политический мегаполисы, функционировавшие в разные периоды развития каганата, сохранились до современности, в виде развалин городищ и частично изучены археологами. В последующие периоды развития, названные городские центры, совместно уже и с Баласағұном, крепостью Хиам и другими продолжают функционирование как экономические и политические центры карлуков, огузов, кыпчаков и других тюркских народов, сыгравших большую роль в становлении государств Караханидов, Огузских ябгу и Дешт-и Кыпчака. Казахское ханство было создано на землях Дешт-и Кыпчака, а этнический состав казахского населения включал все племена, о которых шла речь в данном исследовании.

В контексте исторического развития культуры средневековых тюркских племен, во времени и в пространстве Центральной Азии, составленная база данных, состоящая из комплекса источников, позволя-

гектар жерді алады. Мәдени және мемориалды құрылыстардың барлық бөлімдері түркердің дүниетанымына бағындырылған. Оның басты ұғымы табиғат пен әлеуметтік аумақтарының мызғымас бірлігінде болып табылады. Түркердің түсінігі бойынша әлемнің моделі Аспан/Тәңір және Жер-Судың тұтастығында жатыр (А. Досымбаева, 2013).

Әлеуметтік контексте барлық нәрсе-нің тұтас идеясы түрк мемлекетін жұптаса басқаратын, ажырамас одақ жұптар қаған мен қатын бірлігімен амалға асты. Екі билеуші де түрк монеталарында бейнеленген, қолданбалы өнерде олардың бейнелерінде - айдахар және бөрі, құстар мен басқа да жануарлар символдары тотем түрінде көрсетілген.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің деректерінде, Моғолстан ханы Есенбұғаның бауыры Жүністі хан етіп сайлау рәсімі түрктік дәстүрге сай өткізілгендігі айтылады. Жүніс хан әйелімен (қатын) бірге ақ киізге отырғызылып, хан сайланады. Қытай дереккөздері бойынша, алғашқы түрк қағаны Бумын да өзін Ел Қаған, ал әйелін қатын деп жариялаған еді. Деректерге сәйкес, қатын сөзінің әуелгі «өзен/ су» мағынасы бүгінгі күндері қолданыстан шығып қалған. Сондықтан да түрк тілінде «ханым, бибі» дегенді білдіретін «Катын/Катунь» топонимнің атауы болып сақталған. Қазақ хандарының тарихымен байланысты М.Х. Дулати анттың су ішумен/ант су ішу рәсімімен берілгендігін сипаттайды, ал көне орыс жылнамаларында «олар өздерінің сенімі бойынша ант суын ішті» деп жазылды (ант мағынасында тек түрк халықтары қолданылады). Ал түрк және қазақ тайпалары бірлік символы болған қасиетті суды ішіп, анттасқан. Қазақ тайпаларындағы бірлік символы қазақтың қасиетті орталығы Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде орнатылған тайқазан болды. Тайқазан бетіне араб әріптерімен – "суға арналған қазан" деп жазылған. Сол кесененің ішінде қасиетті құдық та бар (А. Досымбаева, 2013).

Қытай деректері бойынша, батыс түрк қағандары Тәңірге құлшылық жасаған. Құрбан шалу үшін әр жыл сайын 5 мамыр күні мемлекеттің жоғарғы мәртебелі адамдары бабалардың киелі үңгіріне барған

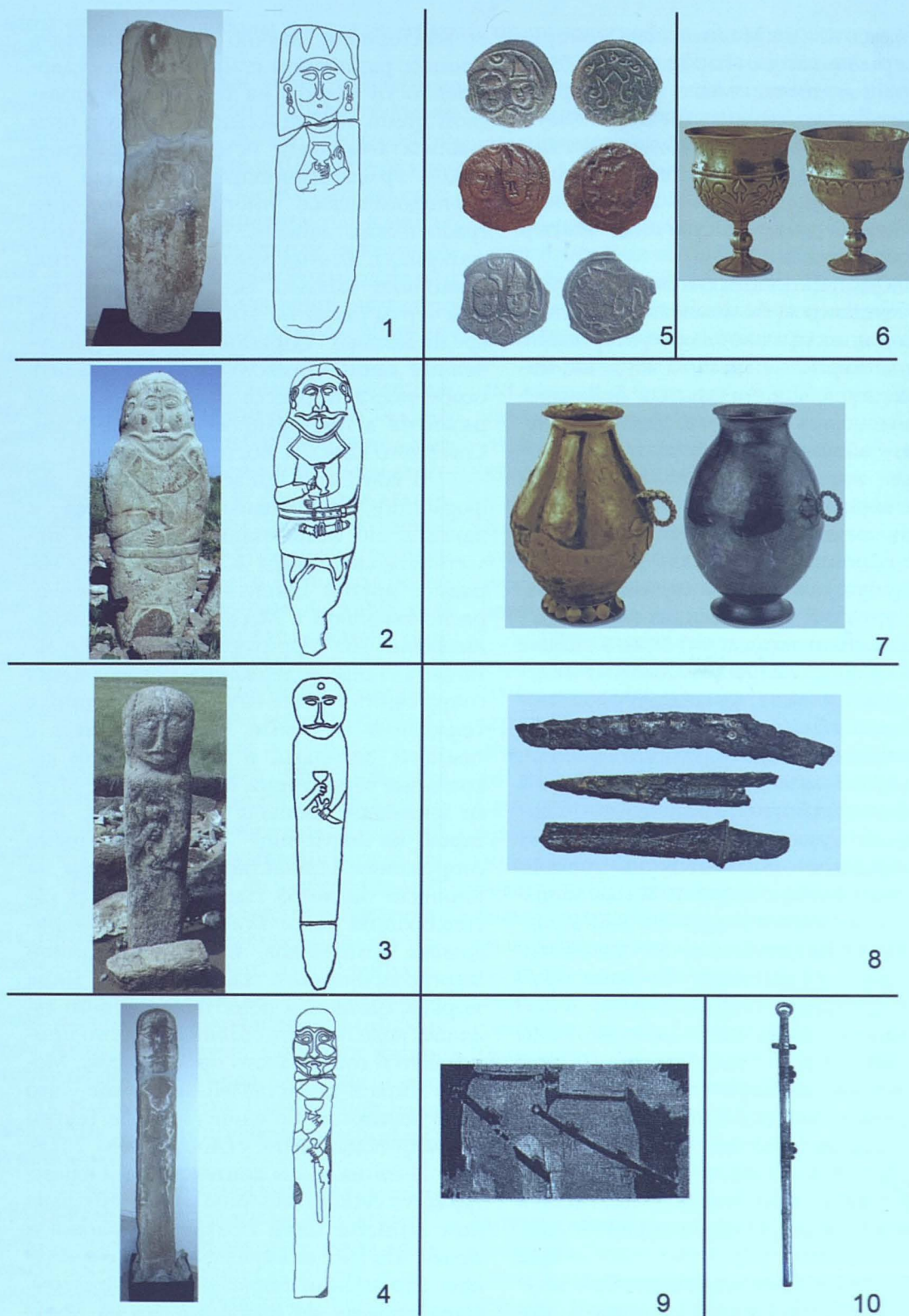
ет всесторонне, научно аргументировать процесс развития и становления государственности тюрков на территории казахской степи и Приыссыкулья. Результаты анализа комплекса исторических источников, археологических материалов, антропологических, этнографических, эпиграфических данных, нумизматического материала, данных сфрагистики и других, позволяют выявить основные, характерные черты развития этнической культуры средневековых тюркских племен. Полученные данные позволяют также выявить особенности процесса последовательного развития в пространстве Средней Азии, Северного Кавказа, Восточной Европы.

В контексте приведенной выше информации, необходимо обратиться к данным, по локализации культовых памятников святилища Жайсан, которое наряду с другой священной территорией, расположенной в Мерке являлись сакрализованными территориями. По результатам анализа содержания погребальных сооружений, ритуальных конструкций с тюркскими статуями, культовых мест с тамгами, алтарями и петроглифами сакральные территории на святилище Мерке занимают площадь более 97 тыс. гектаров, на святилище Жайсан культовые сооружения компактно расположены на площади около 65 тыс. гектаров. Все составляющие части культовых и мемориальных комплексов, подчинены единой мировоззренческой идеи – модели мира тюрков, основным понятием которого являлась неделимость организованного природного и социального пространства. Модель мира в представлении тюрков - это идея неразрывного единства Неба/Тенгри и Земли-Воды/Жер-Су (Досымбаева, 2013).

В социальном контексте идея единства всего сущего воплощалась в неразрывном единстве пары правителей кагана и катын, что нашло выражение в их совместном управлении тюркским государством. Пара правителей изображалась на тюркских монетах, в прикладном искусстве их родовая принадлежность передавалась в образах тотемов — изображениях айдахара и волка, других животных и птиц.

По сведениям Мухаммеда Хайдара Дулати процедура провозглашения хана

Кесте 10. Түрк мұраларының Еуразия кеңістігіндегі орны:
1-4 – Қазақстан; 5, 9 – Үзбекистон; 6-8, 10 – Еуропа

Таблица 10. Тюрское наследие в пространстве Евразии:
1-4 – Казахстан; 5, 9 – Узбекистон; 6-8, 10 – Европа

еді. Профессор Т. Осаваның мәліметі бойынша таулы және тау маңындағы жерлерде қала орталықтарының шоғырлануы жыл сайын тау үңгірінде өткізілетін дәстүрлі құрбан шалу рәсімімен байланысты. Бұл киелі тауларды (Хан Тәңірі жотасы) мекендеген жоғарғы құдай Тәңірге құлшылығының көрінісі болып табылады. Қағанның беделдігінің кепілдігі киелі таулардың (Кіндіктас жотасы) территориясын басқаруда көрініс тапты. Яғни, қағанның тек саяси және әскери қолбасшы ретінде емес, сонымен қатар, бұқара халық арасында культтік-мәдени басшы ретінде де қызмет етті. Бұл құдіреттілік оның билігінің кепілдігі және болашақтағы тәуелсіздігінің белгісі болды. Зерттеушінің пайымдауынша таулы және тау маңындағы жерлерде қорғандардың, тас мүсінді құрылыстардың, руникалық жазулардың, аңшылық көріністері бар жартастардағы суреттер жоғарыда айтылған тұжырымдарға дәлел болады.

Араб, Сирия, Қытай жазба деректерін талдау нәтижесінде батыс түрк тайпаларының сипатталған дәстүрлі сенімдерде жыл сайынғы жасалатын құлшылықтар мен құрбандық рәсімдері рулық ата мекенінде орындалғаны жайлы қорытынды шығаруға болады. Батыс түркердің тұрақты мекені Түркістан аймағы болғандықтан киелі таулары Тянь-Шань/Хан Тәңірі, ал оның айналасындағы далалары Түрк қағанатының рулық атамекені саналды. Сипатталып отырған аймақтарда ортағасырлық түркердің орталықтарының орын тапқан дәлелі, кеңістіктің киелендіру идеясының, яғни қоршаған ортаны құрметтеудің көрінісі болып табылады (Осава, 2013, с. 94-97).

Осындай жағдайда өңірдегі топонимдердің этимологиясы қызығушылық туғызады. Шу өзені атауының этимологиясының түркердің негізгі құдайларының бірі Жер-Судың символы болып табылады. Шу өзенінің бойы түркердің сиыну жерлерінің аймағында Хантау таулары орналасқан. Ортағасырлық жазба деректерінде оғыздардың хантаулық тайпалары Руза өзені бойындағы жерлерді мекен еткені айтылады. С. Г. Агаджановтың пікірінше, Шу өзені Тянь-Шань тауларында басталатын Руза өзенімен бай-

Жуниса, брата хана Моголистана Есенбути проходила в соответствии с тюркской традицией. Хан Жунис был поднят на белой кошме совместно со своей супругой – катын. Согласно китайским источникам первый тюркский каган Бумын взял себе тронное имя Иль каган, а супругу назвал катын. Согласно источникам слово катын это ни что иное как ныне утерянное слово «река/вода». Потому и сохранилось название топонима Катын/Катунь, переводимое с тюркского языка как «госпожа/хозяйка». В связи с историей казахских ханов М.Х. Дулати описывает и факт закрепления клятвенной присяги водой/ант суын ішү, а в древнерусских летописях описывается что «они роту пили по своей вере» (в значении принести клятву, которую употребляют только тюркские народы). И символ единения тюркских и казахских племен закреплялся клятвой на священной воде. Символом единства казахских племен стал тайказан, установленный в центре казахско-йсыятыни в мавзолее Ходжа Ахмета Яссауи в г. Туркестан. На стенке тайказана арбской вязью написано – суға арналған қазан/сосуд предназначенный для воды. Внутри самого мавзолея находится священный колодец (А. Досымбаева, 2013).

По сведениям китайских источников, западные тюркские каганы поклонялись верховному божеству Тенгри и для совершения ежегодного жертвоприношения, 5-го мая направляли верховных сановников к священной пещере предков. По данным профессора Т. Осавы, локализация столичных центров, в предгорной и горной местности, совместно с проведением традиционного ежегодного ритуала жертвоприношения в горной пещере, является отражением обряда поклонения верховному божеству Тенгри, обитающему в сакральных горах. Обладание священной территорией сакральных гор (Тянь-Шань, хребет Кіндіктас) являлось гарантией могущества кагана, «значившего, что он являлся не только политическим и военным лидером, но также, что личность кагана становилась олицетворением культово-культурного лидера среди единоплеменников. И это могущество являлось гарантией его власти и независимости в будущем». Исследователь полагает, что концентрация в

ланысына күмән жоқ. Автор, түрк тіліндегі Шу өзенінің атауы мен көне иран тіліндегі “руза” – “ruz” топонимдердің сәйкестігі туралы жазады. Көне иран тілінде “руза” – “ruz” мағынасы ағу, құйылу мағынасын білдіреді (Агаджанов, 1969, с. 65-67). Хан атауына иеленген тау жотасының аймағында, орталық ретінде Қазақ хандығының құрылуы, заңды болып табылады. Өйткені бұл түркілерден қазақтарға жеткен тарихи сабақтастық еді.

Антропологиялық зерттеулердің нәтижелеріне сүйене отырып, «қазіргі қазақтар өзінің түпкі территориясында тарихи және этномәдени қауым және гомогенді антропологиялық тұтастық ретінде қалыптасқан» деп топшылай аламыз. Бұл Түркістан территориясындағы ортағасырлық түрк тайпаларының этникалық мәдениеті генезисінің автохтонды концепциясына тағы бір дәлел (Исмағұлов, 1970).

Сонау қола, ерте темір дәуірлерінен қарқынды дамыған металлургияның, көне дәстүрі түрк тайпаларының тарих сахнасына шығуы қарсаңында алдыңғы озық үлгідегі қару-жарақ түрлерін иемденуімен жалғасып, қытай деректерінде «темір балқытушы түркілер» деп сақталды. Сириялық дереккөздерде ежелгі Тараз қаласында Византия елшісін қарсы алған түркілер оған, тек тері, металл секілді, зергерлік бұйымдарды ғана ұсынып қана қоймай, елдерінде темір шикізатының молдығы мен металлургия ісінің дамығандығын дәлелдеу және өздерінің күш-қуатын байқату үшін темір кеніші мен аралас металлдардың үлгілерін көрсеткені баяндалады.

Академик Әлкей Марғұланның және кейінгі зерттеушілердің көзқарастары бойынша, қазіргі заманғы Екібастұз, Жезқазған, Балқаш секілді металлургиялық орталықтардың жұмыстары қола дәуірінен басталып, ортағасырларда жалғасып, кейінгі дәуірлерде дами түскен. Темір, мыс, қола өндіретін шикізат территорияларының барлық өңірлеріндегі кеншілер қонысы зерттелді. Олардың бірі Әлкей Марғұланның сипаттауы бойынша, Шу өзенінің оң жағалауындағы, Мойынқұм ауданы, Бірлік ауылының шетінде орналасқан. Бірлік қоныстының тіпті атүсті қарағанның

предгорной и горной степи погребальных курганов и памятников с каменными изваяниями, надписями, наскальными рисунками со сценами охоты, является тому подтверждением. В результате комплексного анализа сведений арабских, китайских, сирийских письменных источников привело исследователя к выводу о том, что описываемые традиционные верования, согласно которым, западные тюркские племена совершали ежегодные ритуалы поклонения и жертвоприношения своим богам, проходили в районах расположения родовых земель. В связи с тем, что по источникам, места постоянного обитания западных тюрков, локализуются в географических пределах Туркестана, очевидно, что их священными, сакральными горами являлись горы Тяньшаня. (Осава, 2013, с. 94-97).

Факт локализации центров средневековых тюрков на описываемой территории, отражает идею сакрализации пространства, выраженного в почитании окружающей природы. Представляющими интерес с этой точки зрения является этимология топонимов местности. Основу этимологии слова в названии реки Шу (Шу – Су/Вода) составляет значение, которое является символом одного из главных божеств тюркского пантеона Жер-Су.

На территории локализации сакральных земель тюрков, в долине реки Шу, расположены горы Хантау. В средневековых письменных источниках сообщается, что племена огузов – хандагов/хантауских населяли земли в долине реки Рузы. Отождествление реки Шу, берущей начало в горах Тянь-Шаня с Рузой, по мнению С.Г. Агаджанова, не вызывает сомнения. Автор пишет и о сходстве значения топонимов, служивших для обозначения реки Чу - Шу (на тюркском языке) и “руза” - “ruz”, в древнеиранском, имевших значение течь, литься, бежать (Агаджанов, 1969, с. 65-67). Следовательно, сохранившаяся преемственность от тюрков к казахам, имевших горный хребет ханским (Хантау) и создание Казахского ханства с центром на указанной территории является закономерным.

Результаты антропологических исследований, позволившие прийти к выво-

өзінде, көптеген темір қалдықтары және жартылай өнімдер мен жартылай металл қалдықтары бар екендігі байқалады.

Моголстан территориясы өңіріне қосылған Жәнібек пен Керей бүкіл Түркістанның оқшауланған аймағын өздерінің стратегиялық түйіні ретінде ұсынды. Жанжағы Тянь-Шань, Қаратау, Хантау жоталарымен қоршалған және суы мол, малға жайлы, егіншілікке қолайлы тау жүйелері арасында орналасқан жазиралы Шу\Су өзені аңғары ең әуелі тіршілік көзі болып саналды. Мемлекет құру кезіндегі тұрақты әскери қарсыластық шарттары мен қару-жарақ өндірісінің қажеттіліктеріне байланысты аталған өңір руданың отаны саналатын Жезқазған-Балқаш аймағына шығуға жағдай туғызды. Қазақ хандығын оқшаулау тұрғысында, Шу алқабы территориясын таңдау, қазақ қоғамының тарихи дамуы кезеңінде ұзақ уақыт бойы қарқынды дамыған металлургиямен байланысты болуы мүмкін. Деректерден белгілі болғандай, түркітер Талас өзенінің жоғарғы ағысында өз күміс кеніштері болған және Мысыр мен Үндістанға күміс тасыған «темір өндірушілер» болды, тіпті ерте ортағасырлық дәуірде темірді тек өз қажеттіліктері үшін өндірумен шектелген жоқ. Араб және парсы деректерінде Демиртаг/Теміртау қаласы кездеседі және бұл топоним бүгінгі күнге дейін сақталған. Кенішті Жезқазғанға, Кіндіктас жотасына Қазақ хандығының оқшаулану аймағының жақындығы, бәлкім, экономикалық факторлардың бірі ретінде маңызды болған болуы керек. Қазақ тайпаларының әскери іс-қимылдарға қатысқаны тарихтан белгілі факті, бірақ қазақ хандығының даму дәуіріндегі металлургияның дамуына қатысты мәселелер қосымша зерделеуді талап етеді.

Ол сондай-ақ, Жібек жолы арқылы байланысып жатқан Қытай, Орталық Азия, Иран, Үндістан, Ауғанстан және Орта Азияның оңтүстік өңірлерімен өзара байланыстары мен халықаралық экономикалық және саяси байланыстарының факторы болып табылады. Деректер куәландырағандай, Жібек Жолы озық ойлардың мәдени алмасулардың, діндер арасындағы диалог жолы және тарихи дәуірдің барлық жетістіктерінің жолы болды.

дам о том, что «современные казахи представляют собой единую историческую и этнокультурную общность и гомогенную антропологическую целостность, сформировавшуюся исключительно на их исконной территории», еще раз подтверждают доказательность концепции автохтонного характера, процесса генезиса этнической культуры средневековых тюркских племен на территории Туркестана (Исмагулов, 1970). Древние традиции металлургии, интенсивно развивавшейся в периоды эпохи бронзы, раннего железного века, ко времени выхода на историческую арену тюркских племен, владевших собственными эталонами передовых образцов вооружения, переданы в лаконичном определении, сохранившихся в китайских письменных источниках, как «плавильщиков железа». Сирийские источники описывают, что во время встречи послов из Византии в г. Тараз, тюрки предлагали не только различные изделия из кожи, металла, ювелирные украшения, но и образцы железистой руды и слитки железа, в качестве доказательства обладания сырьевыми запасами, развитой металлургии в стране и демонстрации своего могущества. По наблюдению академика Алькея Маргулана и последующих исследователей, современные металлургические центры, такие как Экибастузский, Жезказганский, Балхашский разрабатывались начиная с эпохи бронзы, продолжали действовать в эпоху средневековья и в последующие периоды развития. Поселения металлургов изучены повсеместно на территориях с сырьем для производства бронзы, меди, железа. Одним из них является, описанное еще Алькеем Маргуланом поселение, расположенное на окраине аула Бирлик в Мойынкумском районе на правом берегу реки Шу. Даже при поверхностном осмотре места локализации поселения, заметно огромное количество шлаков, ошлакованных изделий, металлических полуфабрикатов.

Очевидно, что территория Моголистана, локализуемая в целом в регионе Туркестана и к которой примкнули ханы Жанибек и Керей, представляла собой стратегический узел. Прежде всего долина реки Чу/Шу/Су, окруженная со всех сто-

Орталық Азия кеңістігіндегі ортағасырлық түрк тайпалары мәдениетінің тарихи дамуы контекстінде жинақталған дереккөздер, қазақ жеріндегі батыс түрк тайпалары мемлекеттігінің және кейінгі Қазақ хандығының құрылуы мен даму үдерісін жан-жақты ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, алынған мәліметтер Орталық Азия, Солтүстік Кавказ, Шығыс Еуропа кеңістігіндегі кейінгі даму үрдістерінің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Жайсан ғибадатханасы аймағындағы оқшауланған киелі жерлерде, әртүрлі культтік нысандарда, тас мүсіндердің келбеттерінде, стелаларда, ғұрыптық қорғандар мен қоршауларда белгіленген меншікті белгілердің формаларын зерделеу, дәстүрлі таңбалардың даму шеңберін зерттеу, ортағасырлық Қазақстан территориясындағы шығыс және батыс түрк тайпаларының этномәдени генезисінің үрдісі туралы қосымша дәлелді баяндама жасауға алып келді. Өмірлік қызметтің түрлі саласында, иелік аймақтарын белгілеуде, монументалды өнер ескерткіштерінде тайпалар мен рулардың шығу тегін ажырату белгілері ретінде, теңгелер мен және т.б. заттарда таңбаларды пайдаланудың дәстүрлі кең таралуы түрк көшпелілерінің этномәдениетінің өзіндік ерекшелігін сипаттайтын белгілердің бірі болып табылады.

Түрк таңбалары Жайсан ғибадатханаларынан табылған деректер бойынша белгілі және олар он оқ бодын халықтарының таңбалары деп түсіндіріледі. Бұл таңбалардың ұқсас үлгілері Қырғызстандағы руникалық жазбалармен қатар бейнелеген таңбалармен және ерте ортағасырлық Шаш оазисінен табылған монеталардағы таңбалардың формасымен сәйкес келуі тарихты жаңғыртудағы бұлтартпас дереккөз болып табылады. Айтарлық, он оқ тайпасының таңбасы қазақтардың қаракесек руының меншік белгісі түрінде сақталған.

Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Түркістан және Шаш өңірінен табылып отырған монеталар мен тас мүсіндердегі және жартас беттеріне қашалған түргештердің рулық таңбаларына талдау жасау нәтижесінде таңбалардың ұқсас тұжырымдары алынды. Ромб немесе үш бұрышты таң-

рон хребтами, Тянь-Шаня, Каратау, Хантау и долинами, расположенными между горными системами, обеспеченными водой и плодородными пастбищами, наличие земель для возделывания сельскохозяйственных культур служила фактором жизнеобеспечения. Учитывая условия перманентного военного противостояния, в период становления государств и необходимости производства средств вооружения, названный регион предоставлял возможность выхода к рудным месторождениям Джезказганско-Балхашского региона. Выбор территории в контексте локализации Казахского ханства в долине реки Чу, вероятно, был связан и с развитием металлургии, интенсивно развивавшейся на протяжении длительного периода исторического развития казахского общества. Известные в источниках тюрки - «плавильщики железа», имевшие собственные серебряные рудники в верховьях реки Талас и вывозившие серебро в Египет, Индию еще в эпоху раннего средневековья производили железо не только для своих нужд. Арабские и персидские источники упоминают город Демиртаг/Темиртау, топоним сохранился и поныне. Близость рудных местонахождений Жезказгана, горного хребта Кіндіктас к району локализации Казахского ханства вероятно сыграл свою роль в качестве одного из экономических факторов. Из истории хорошо известны факты военных акций в которых принимали участие казахские племена, но вопросы связанные с развитием металлургии в период развития Казахского ханства требует дополнительного изучения.

Немаловажное значение имел и фактор международных экономических и политических, культурных контактов и взаимоотношений с Китаем, южными регионами Средней Азии, Ираном, Индией, Афганистаном, которые обеспечивались посредством традиционных связей по Шелковому пути. Как свидетельствуют источники Шелковый путь был дорогой культурного обмена передовыми мыслями, дорогой диалога между религиями и всеми достижениями исторических эпох.

В контексте исторического развития культуры средневековых тюркских племен, во времени и в пространстве Центральной

баларды еске түсіретін бойтұмарлар қазақ этнографиясында қазіргі күнге дейін жақсы сақталған. Шапырашты және ошақты руларының да таңбалары тұмар үлгісінде бейнеленген. Жартас беттеріндегі ромб тәрізді тұмартаңбалардың бейнелеуінің басты мақсаты, Жайсан ғибадатханасы киелі аймағының шекарасын белгілеу қызметін атқарған. Екінші жағынан, сипатталып отырған таңбалардың формалары Оңтүстік Қазақстан мен Шаш оазисінен (VII - VIII ғғ.) табылған түрк монеталарында кездесуі, Шу өзені аңғарында орналасқан орталық иелігіндегі түрк халықтарының белгілі даму кезеңінің этномәдени эталондарын ерекшелеуге мүмкіндік береді. Жартастарға қашалған, монеталарда бейнеленген, тас мүсіндердің кеуде тұсындағы тұмар түріндегі белгілер мазмұны жағынан түркілердің өздері пайда болған жері – қасиетті тас, киелі рулық тау туралы мифологиялық идеялардың көрінісі болып табылады. Түркілер өздерінің нағыз бабаларының жолын ұстап, қасиетті бұл тасты ығи да бойтұмар қылып кеуделерінде тағып жүрген.

Дөңгелек формасында көрсетілген таңбаның күн культімен байланысты екендігінде дау жоқ. Түсінікті болуы үшін Ұлы жүз Дулаттардың шеңбер тәрізді рулық таңбасымен салыстырып байқасақ, жемісті нәтиже берері анық. Дулаттар өздерінің таңбаларының екі нұсқасы барын айтады: оның бірі – шеңбер. Дегенмен, халық аузында “Күн таңбалы Дулат” деп те айтыла береді. Және Дулаттардан тарайтын Ботбайлар қазіргі күнге дейін өздерінің рулық мекенінде отыр және киелі Жайсан ғибадатханасы территориясындағы жартастарға өздерінің шеңбер тәрізді рулық таңбаларын қашап салған. Рулық таңба үлгілерінің тұтастай сериясы Талас өзені аңғарындағы Қаратау бөктеріндегі жартас беттеріне қашалған. Олар, әртүрлі нұсқадағы шеңбер немесе сап тәрізді қосымша сызықтармен суреттелген.

Шеңбер тәрізді бейнеленген таңбаны үйсіндердің рулық таңбасымен теңестіруге болады. Ұлы жүз қазақтары ауыз екі дәстүрлерінде өздеріне ежелгі үйсіндердің ұрпақтарымыз деп санайды, ал, кейбір

Азии, составленная база данных, состоящая из комплекса источников, позволяет всесторонне научно аргументировать процесс развития и становления государственности тюркских племен и впоследствии Казахского ханства на территории казахской степи. Полученные данные позволяют также выявить особенности процесса последовательного развития в пространстве Средней Азии, Северного Кавказа, Восточной Европы.

Исследования в области развития тамговой практики, изучение форм знаков собственности, которыми маркированы сакральные земли в районах локализации святилища Жайсан, различных культовых объектов, иконографии изваяний, стел, ритуальных курганов и оград, позволили произвести дополнительную аргументацию тезиса о процессе генезиса этнической культуры западных и восточных тюркских племен на территории средневекового Казахстана. Широкое распространение традиции использования тамг, в различных сферах жизненной деятельности, в маркировке территориальных владений, в качестве опознавательных знаков племенной и родовой принадлежности на памятниках монументального искусства, в чекане денежных средств и мн. др. являлось одним из признаков, характеризующих своеобразие этнической культуры тюркских номадов.

Тюркские тамги, известные по материалам святилища Жайсан и интерпретируемые как тамги народа он ок будун, имеющие аналоги среди тамг из Кыргызстана, которые сопровождаются руническими надписями, а также близкие по своей форме тамгам на монетах из раннесредневекового Шаша, являются вескими, убедительными источниками для исторических реконструкций. Тамга казахского рода каракесек напоминает тамгу народа он ок будун, основавшего Западный Тюркский каганат.

Аналогичные выводы получены в результате анализа родовой тамги тюркшей, которые высечены на скалах, каменных изваяниях, монетах из Шаша, Восточного Туркестана и Южного Казахстана. В казахской этнографии, до современности сохранилась традиция ношения тумара - оберега, напоминающего ромбовидную

деректерде Ұлы орданы да олардың ежелден бүгінге дейін мекен еткен аралы да үйсіндердікі деп көрсетіледі. Ұлы жүз тайпаларының таңбаларына талдау жасау контекстінде, күн культінің мағынасын білдіретін шеңбер тәрізді негізде жасалғандығы назар аудартып отыр.

Каратау. Жібек жолының тастағы схемалық көрінісі. Таңбалар

Схематическое изображение Шелкового пути. Тамги

Әртүрлі нұсқадағы шеңбер тәрізді таңбалар, Албан (күн таңба), Суан (күн таңба), Сары үйсін (Абақ, Шөмиш), Дулат (Абақ, Дөнгелек) — Сиқым (күн таңба), Жаныс (күн таңба), Ботпай (күн таңба) руларында да кездеседі. Шеңбер формасы, Кіші жүз руларының ішінде шежірелік жағынан тамыры тереңде тоғысатын кердері, рамадан және табын руларының таңбасында бейнеленген. Зерттеушілердің пікірінше, рамадандардың әскери ұрандарының «дулат» аталуы және рулық таңбаларының да ұқсас болып келуі бұл рудың Ұлы жүздерден тарайтындығына тағы бір дәлел бола алады.

Жайсан ғибадатханасындағы түрк ескерткіштеріне қатысты материалдар, IX-X ғғ. Қазақстан территориясында болған мәдениеттер тоғысының одан арғы үдерісін сипаттайды. Ескерткіштерге жасалған кешенді талдау нәтижесі, жекелеген түрк этностарының батысқа бағытталған — Еділ-Дон өңіріне, Кавказ, Орта Азияның оңтүстікке қараған аймағына және Иран мен Кіші Азияға қоныс аударуының себептерін анықтауға мүмкіндік береді.

или треугольную по форме тамгу. Тамгой казахских родов шапрашты и ошакты также является тумар. В смысле функционального назначения, ромбовидные тамги - обереги, высеченные на скалах, служили для маркировки границы сакральной зоны - святилища Жайсан. С другой стороны, присутствие описываемой формы тамги на тюркских монетах Южного Казахстана, Шашского оазиса VII – VIII вв, позволяет выделить такие знаки в разряд этнокультурных эталонов определенной эпохи развития тюркских народов, центральные владения которых были расположены в бассейне долины реки Шу. Знаки в форме берега – тумар, высеченные на скалах, показанные на монетах, на груди каменных статуй, по своему содержанию являются отражением мифологизированной идеи о священном камне/священной родовой горе, т.е. той земли, откуда тюрки произошли. Этот священный камень тюрки всегда носили у себя на груди, подтверждая приверженность своей настоящей родословной.

Семантика другого знака, изображаемого в форме круга взаимосвязана с солнечным культом. Для понимания содержания такого знака весьма плодотворным может оказаться сопоставление тамг, в форме круга с родовым знаком племени Старшего Жуза – Дулатов. Сами дулаты называют свою тамгу в двух вариантах: Дөнгелек – круг (на каз. яз.). Но, в народной традиции есть выражение “Күн таңбалы Дулат”, означающее “дулаты с солнечной тамгой”. И по сегодня, подразделение племени Дулат – Ботбай занимают родовые земли в описываемых местах и до этнографической современности, они выбивали тамги, основу которой составляет изображение круга на тех же скалах, на территории локализации святилища Жайсан. Целая серия близких по форме родовых тамг, с различными вариациями дополнительных черточек в круге или на древке, распространены на территории долины реки Талас, в предгорьях Каратау.

Тамгу, в основе которой изображен круг, можно идентифицировать с родовым знаком усуней. В устной традиции, казахи Старшего Жуза считают себя потомками усуней, а старшая орда, в некото-

Археологиялық және жазба дерек материалдары бойынша, түрк тайпаларының кейбір бөліктерінің оңтүстік, шығыс, батыс бағытқа жылжуымен қатар, түрк тайпаларының негізгі бөліктері қазіргі Қазақстанның географиялық аясындағы ата-жұртында қалған. Қазақ халқының этникалық ядросын құраған түрк және қазақ тайпаларының этникалық мәдениетінің генетикалық сабақтастық процесі, дәстүрлі қазақ этномәдени кешенінің барлық негізгі белгілерінде байқалады.

Ұзақ жылдар бойғы тұрақты елді-мекендердің даму мәселесіне жүргізілген зерттеу тәжірибесі, жиналған мәліметтердің салыстырылуы, олардың қазақ-тардың елді-мекен құру дәстүрімен байланысын көрсетеді. С. Жолдасбаевтың зерттеуі бойынша, территория жағынан, аталмыш процесс Қаратау, Жетісу және Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде анық көрінеді. Зерттеушінің бақылауы бойынша, оңтүстік көшпенділердің елді мекендерінің басты ерекшеліктерінің бірі – олардың қысқы қоныстарының ерекше киелі сипатқа ие болған культтік-жерлеу кешендерімен тығыз байланыста болуы. Зерттеушінің пікірінше, тіршілік сақтау факторларының бірі, материалдық мәдениеттің тірек элементі... қоныстар болған, өйткені отырықшылықсыз шаруашылықпен айналысып, мәдени даму және қалыпты өмір сүру мүмкін емес.

Жерді жасанды ылғалдандырудың дәстүрлі суландырудың тәсілі Оңтүстік Қазақстан территориясында б.з.б. I мыңжылдық ортасында пайда болған. Ежелгі және ортағасырлық ең үлкен суармалы егіншілік орындарының бірі Жетісудің оңтүстік-шығысы мен Талас және Шу алқаптары, алқапты егін шаруашылығы мен көшпенділердің далалық қиылысында орналасқан. Зерттеушілер пікірі бойынша, сонау Қырғыз Алатауынан басталатын Талас және Шу өзені аңғары территорияларының географиялық ерекшеліктерін көрсете отырып, қоныстардың сумен жабдықтау жүйесінде жақсы дамыған суармалы құрылыспен, жан-жағында шаруашылықтың өзіндік түрі қалыптасуында бұлақ қайнар көздерінің маңызды рөл атқарғанын байқалады.

Түрк мұрасын зерттеу нәтижесінде, Жайсан культтік-мемориалдық кешенінің

рых источниках, называется как усуньская, причем в том же ареале обитания, что и сейчас. В контексте анализа тамг племен Старшего Жуза, обращает внимание, что основу знака составляет круг, символизирующий собой солнечный культ.

Круг, с различными вариациями, как основа тамги, присутствует у племени Албан (күн таңба/солнечная тамга), Қанглы (күн таңба/солнечная тамга), Суан (күн таңба/солнечная тамга), Сары үйсін (Абақ, Шөмиш), Дулат (Абақ, Дөңгелек) - Сикым (күн таңба/солнечная тамга), Жаныс (күн таңба/солнечная тамга), Ботпай (күн таңба/солнечная тамга) (слово «күн» с каз. яз. значит солнце). Среди племен младшего жуза, круг составляют основу тамги рода кердери, рода ромадан, генеалогия которого имеет очень древние корни и у представителей рода табын. Исследователи отмечают, что уран, боевой клич у ромаданов - «дулат» и сходство родовых знаков свидетельствуют, что все названные выше рода происходили из Старшего жуза.

Материалы тюркских памятников святилища Жайсан позволяют иллюстрировать дальнейший процесс миксации культур, происходивший на земле Казахстана в периоды IX - X вв. Результаты комплексного анализа памятников позволяют выявить причины последующей миграции отдельных тюркских этносов в западном направлении, в Волго-Донской регион, Кавказ и на территории, расположенные к югу от Средней Азии, в Иран и Малую Азию.

Наряду с процессом движения части тюркских племен в западном, южном и восточном направлениях, прослеживаемых по материалам археологических памятников, данным письменных источников, основная часть тюркских племен остается на коренных землях, в пределах географии современного Казахстана. Процесс генетической преемственности этнической культуры тюркских и казахских племен, составивших этническое ядро казахского народа, прослеживается по всем основным признакам, составляющим традиционный этнокультурный комплекс казахов.

Опыт изучения проблемы развития стационарных поселений в пространстве и времени, сравнение полученных данных

оқшауланған аймағындағы қоныстануға жарамды жерлерде су, бұлақ қайнар көздері бар, тұрғын үшін қолайлы қоныстардың қалдықтары, бау-бақша мәдениеті үшін жасалған шағын алаңқайлар, дамыған суландыру жүйесі мен басқа да дамыған жүйелердің іздері сақталған.

Жалпы, түрктердің Еуразия мен Орталық Азиядағы ортағасырлық дәуірі мен қазақ халқының әлем құндылықтарына қосқан мәдени жетістіктері мен үлесі мәселесін саралаудың нәтижесі, Жетісу мен Шу-Талас алқаптары тұрғындары экономикасының дамуына шаруашылықтың кешенді формасы тән екендігін дәлелдейді. Ғылыми зерттеулер Қазақстанның түрлі аймақтарында экономиканы жүргізудің көшпелі тәсілі кешенділікпен және шаруашылық формаларының алуандылығымен сипатталатынын жорамалдауға мүмкіндік береді. Дегенмен, шаруашылықтың басқа түрлерімен қатар, көшпенділік те шаруашылықтың ең дамыған түрі болды. Өз атамекенінен тысқары жерде де әлеуметтің тіршілігін қамтамасыз ететін көшпенділік, көшпенділер үшін тіршіліктің жетекші формасы болды және сол үшін шаруашылықтың бұл түрі едәуір беделді саналды.

*Шу алқабы. Мерке гийбадатханасы. Әйел мүсіні
Долина реки Чу. Саятхана Мерке.
Жетісу аймағы*

позволили прийти к выводу об их связи с традицией сооружения поселений у казахов. Традиции создания стационарных поселений, в казахской этнокультурной среде, имеют непосредственную связь с таковыми, более ранних периодов развития и тюркской эпохи в том числе. Изучения проблемы позволили автору произвести дифференциацию казахских поселений, функциональное назначение которых было напрямую связано с конкретным типом хозяйствования и экономическими нуждами. Сеть кыстау, временных и стационарных поселений развивались параллельно с развитием укрепленных замков, городищ и представляли собой различные формы направления экономики кочевников. Все казахские поселения, сопровождавшиеся сетью ирригационных сооружений, в форме «арыков и земель, подвергавшихся обработке», по мнению исследователя, свидетельствуют о комплексном характере экономики и развитии, наряду со скотоводством и земледелием.

Традиционные способы ирригация как методы искусственного увлажнения земель, возникли на территории Южного Казахстана в середине I тыс. до н.э., а одним, из больших районов орошаемого земледелия в древности и средневековье является юго-западное Семиречье, Таласская и Чуйская долины. Отмечено, что географические особенности территории долин рек Чу и Талас, берущих начало в горах Киргизского Алатау обеспечивали регион водой, но также большую роль в водоснабжении населения края играли источники родникового происхождения, вокруг которых формировался своеобразный тип ведения хозяйствования с развитой сетью оросительных сооружений.

В результате исследований по изучению тюркского наследия замечено, что в районе локализации культового мемориального комплекса Жайсан все пригодные к обитанию места с водными источниками заняты остатками поселений, небольшими по площади участками для возделывания огородных культур, развитой системой арыков и других ирригационных коммуникаций.

В целом, результаты анализа проблемы о вкладе тюрков в мир ценностей

*Шу алқабы. Мерке гибадатханасы. Сулысай 3
Долина реки Чу. Святилище Мерке. Сулысай 3*

Түрк халықтарының қайталанбас мәдениет үлгілерінің ерекшеліктерін көрсететін жартас өнер туындылары, тас мүсіндер, жекеленген культтік-ғұрыптық нысандар, рулық таңбалар, жартастарға қашалған түрк руникалық жазбалары сияқты мәдени ескерткіштер орта ғасырларда Қазақ даласының кеңістігінде мекендеген түрк тайпаларының этномәдени бейнесінің айқын айғағы бола алады.

Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойы аясында, Шу алқабында Жәнібек пен Керей хандардың бастамасымен құрылған Қазақ хандығының территориясының идеологиялық және экономикалық басымдылықпен таңдалғаны айқындалып отыр. Іле, Шу және Талас өңірлерінің орталық меншігі саналған Тараз қаласының аймағы басқаруға және өмірге қажетті барлық тараптар бойынша өте ыңғайлы болды. Қазақ және түрк халықтарының халықаралық қарым қатынасы контекстінде аталмыш территориялар Ұлы Жібек жолының континент аралық трассасының дәнекерлік, байланыс аймақтары ретінде де қызмет етті.

культурных достижений населения Центральной Азии и Евразии эпохи средневековья и казахов свидетельствуют, что для развития экономики населения Жетысу, Чу-Таласской долины в том числе, была характерной комплексная форма хозяйствования. Исследования позволяют судить, что кочевнический способ ведения экономики, в разных регионах Казахстана характеризуется комплексностью и многообразием форм хозяйствования. Но кочевничество являлось одной из ведущих форм жизнеобеспечения кочевников, которое наряду с другими типами хозяйствования, обеспечивало жизнедеятельность социума и вне сферы отечества, потому ведение этой формы хозяйства считалось более престижным.

Неповторимое сочетание различных форм культуры тюркских этносов, отраженное в таких памятниках культуры как святилища с наскальным искусством, с каменными изваяниями, обособленных культово-ритуальных объектах, родовых тамгах, памятников рунической письменности, которые высекались на скалах, является ярким свидетельством этнокультурного облика тюркских племен, населявших просторы Казахской степи в период средневековья.

В контексте даты 550-летия Казахского ханства, созданного ханами Жанибеком и Кереем на территории долины реки Чу становится очевидным что выбор на эту территорию был основан на идеологических и экономических приоритетах. Земли в пределах Или, Чу и Таласа, с центральными владениями в округе города Тараз, являли собой владения, способствующие жизнеобеспечению во всех направлениях. В контексте международных взаимоотношений тюркских народов и казахов, названные территории служили и в качестве буферных, контактных зон трансконтинентальной трассы Великого Шелкового пути.

*Мерке габадатханасы. Сандық 3 ескерткіштері
Святылище Мерке. Изваяния на памятнике Сандық 3*

*Фотокорініс. Жиделісай. Күннің символы таутеке бейнесі
Фотография. Образ солнечного символа — таутеке*

Жетысу мекенінде
орын тапқан ортағасырлық қалалар мен қоныстар
Средневековые города и поселения в Жетысу

	сш	вд		сш	вд
1. Городище Тараз, 1-17 вв.	42 T 695422	4752159	30. Крепость Аспара, нач. 8-15 вв.	43 T 375816	4743158
2. Городище Костобе, 6-12 вв.	42 T 705510	4762427	31. Городище Мерке, 7-13 вв.	43 T 350628	4748319
3. Поселение Аймантобе, 7-9 вв.	42 T 707114	4775073	32. Городище Торткуль, 8-16 вв.	43 T 381106	4875791
4. Поселение, 7-9 вв.	42 T 709926	4777893	33. Городище Аяк-Актобе, 8-12 вв.	43 T 347268	4915143
6. Городище Жайтобе, 7-12 вв.	42 T 695604	4779972	34. Городище Гулшара, 8-12 вв.	43 T 351635	4924161
5. Поселение, 7-9 вв.	42 T 705118	4774605	35. Городище Жундитобе, 8-12 вв.	43 T 343459	4924852
7. Городище Торткуль, 6-12 вв.	42 T 701266	4754961	36. Поселение, 7-9 вв.	43 T 340926	4922642
8. Городище Караторткультобе, 6-13 вв.	42 T 692461	4776316	37. Городище Орта-Актобе, 8-12 вв.	43 T 353173	4906524
9. Городище Конарбайтобе, 8-10 вв.	42 T 691384	4779428	38. Городище Улкен-Актобе, 7-12 вв.	43 T 360544	4903753
10. Торткуль Бақтабе, 7-10 вв.	42 T 727121	4772458	39. Городище Торткуль, 8-16 вв.	43 T 381106	4875491
11. Городище Охум, 6-12 вв.	42 T 691599	4813630	40. Городище Кулан, 6-нач. 13 вв.	43 T 315304	4754599
12. Городище Түйменкент, 6-12 вв.	42 T 713732	4777397	41. Городище Орнек, 8-12 вв.	43 T 267233	4753140
13. Городище Аулибаस्ताу, 6-13 вв.	42 T 664574	4742430	42. Укрепление Торткуль, 7-12 вв.	43 T 270993	4754476
14. Поселение, 7-9 вв.	42 T 674080	4743603	43. Городище Тамды, 6-13 вв.	42 T 616343	4781925
15. Поселение, 7-9 вв.	42 T 0666717	4745719	46. Городище Тектурмас, 7-13 вв.	42 T 632229	4873690
16. Поселение Есентобе, 7-10 вв.	42 T 662489	4766454	44. Поселение Биназартобе (Дамолла), 6-8 вв.	42 T 683570	4816490
17. Поселение Кишимурде, 7-13 вв.	42 T 698636	4741836	45. Городище Торткультобе, 7-13 вв.	42 T 676985	4832836
18. Городище Безмянное, 7-10 вв.	42 T 688799	4762078	47. Поселение Конартобе, 7-12 вв.	42 T 627737	4780016
19. Городище Каракемер, 7-10 вв.	42 T 668430	4770372	48. Городище Ынтымак (Тайтобе), 6-12 вв.	42 T 672067	4843833
20. Поселение Костобе, 7-9 вв.	42 T 666178	4773340	49. Городище Актобе Степнинское, 6-нач.13 вв.	43 T 422869	4786655
21. Городище Бектобе, 7-12 вв.	42 T 685837	4750574	50. Городище Бурнооктябрьское, 8-12 вв.	42 T 650534	4726103
22. Городище Машакайтобе, 7-8 вв.	42 T 681241	4772899	51. Укрепление Кольтоган, 7-11 вв.	42 T 607188	4731823
23. Городище Тастобе, 6-12 вв.	42 T 682392	4763694	52. Башня сторожевая, 8-11 вв.	42 T 618835	4725353
24. Городище Жуантобе, 7-12 вв.	42 T 683972	4739072	53. Башня сторожевая, 8-12 вв.	42 T 625284	4718760
25. Укрепление Актобе, 7-11 вв.	42 T 654224	4770123	54. Городище Кременевское, 8-10 вв.	42 T 634558	4712822
26. Городище Жаллактобе (Жижиль), 6-12 вв.	42 T 699281	4747656	55. Городище Мурдотобе, 8-12 вв.	42 T 641341	4719105
27. Городище Кысымчи, 7-14 вв.	43 T 511045	4750260	56. Поселение Конартобе, 7-11 вв.	42 T 634060	4715697
28. Торткуль, 7-11 вв.	43 T 501869	4754900	57. Городище Актобе, 8-10 вв.	42 T 566316	4844764
29. Торткуль, 7-11 вв.	43 T 525250	4756619			

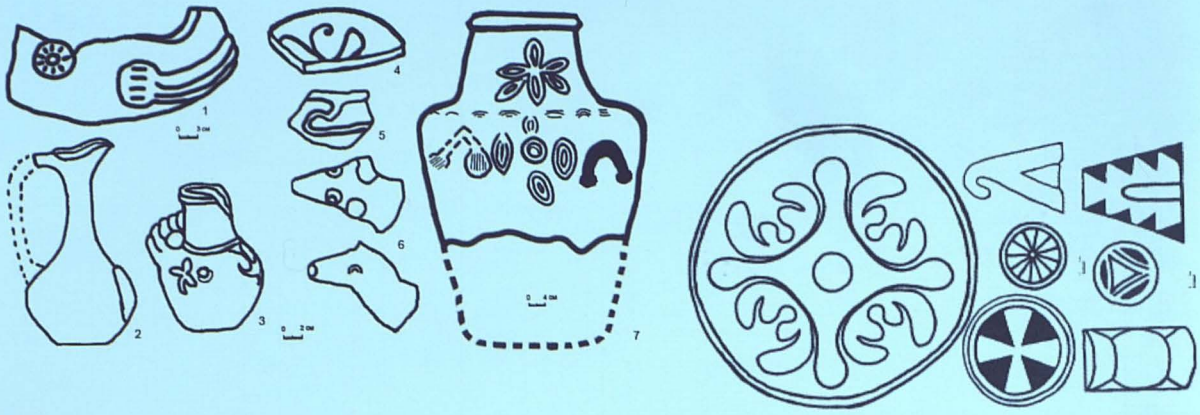
Условные обозначения:

15 местонахождение
ламятника

0 км 500 км

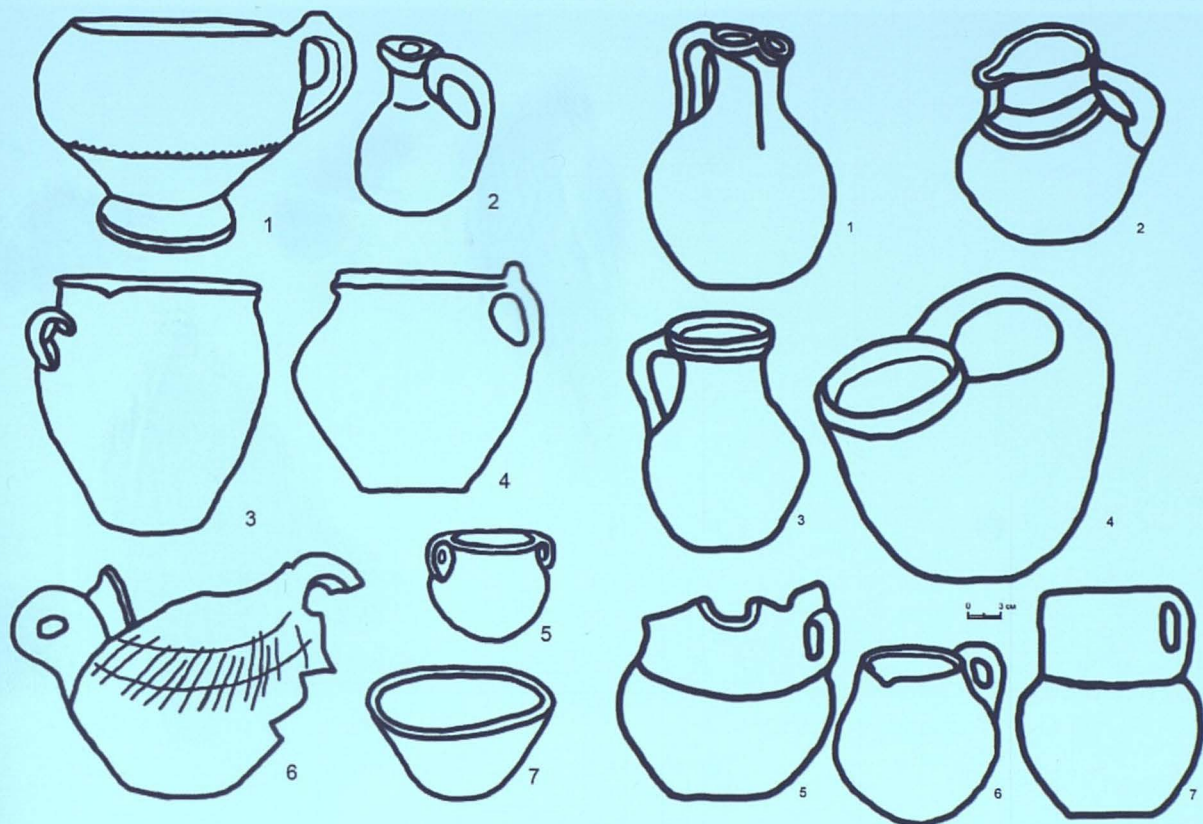

ТҮРКСКО - КАРЛУКСКИЙ	VIII - IX вв.	IV		
	V - VII вв.	III		
КАНГҮЙСКО - УСУНЬСКИЙ	III - IV вв.	II		
	I - II вв.	I		
		ЦИТАДЕЛЬ	СТРОИТЕЛЬНЫЕ ПЕРИОДЫ	ШАХРИСТАН

Тараз қаласының стратиграфиялық қазбаларының материалдары (М. Сенигова, 1972 г.)

Материалы из стратиграфических раскопов городища Тараз (по М. Сениговой, 1972 г.)

Қала қазбаларынан шыққан керамика үлгілері

Типы керамики из раскопов городищ

Ортағасырлық Ақтөбе қаласының
фотокөрінісі

Фотография средневекового
города Ақтөбе

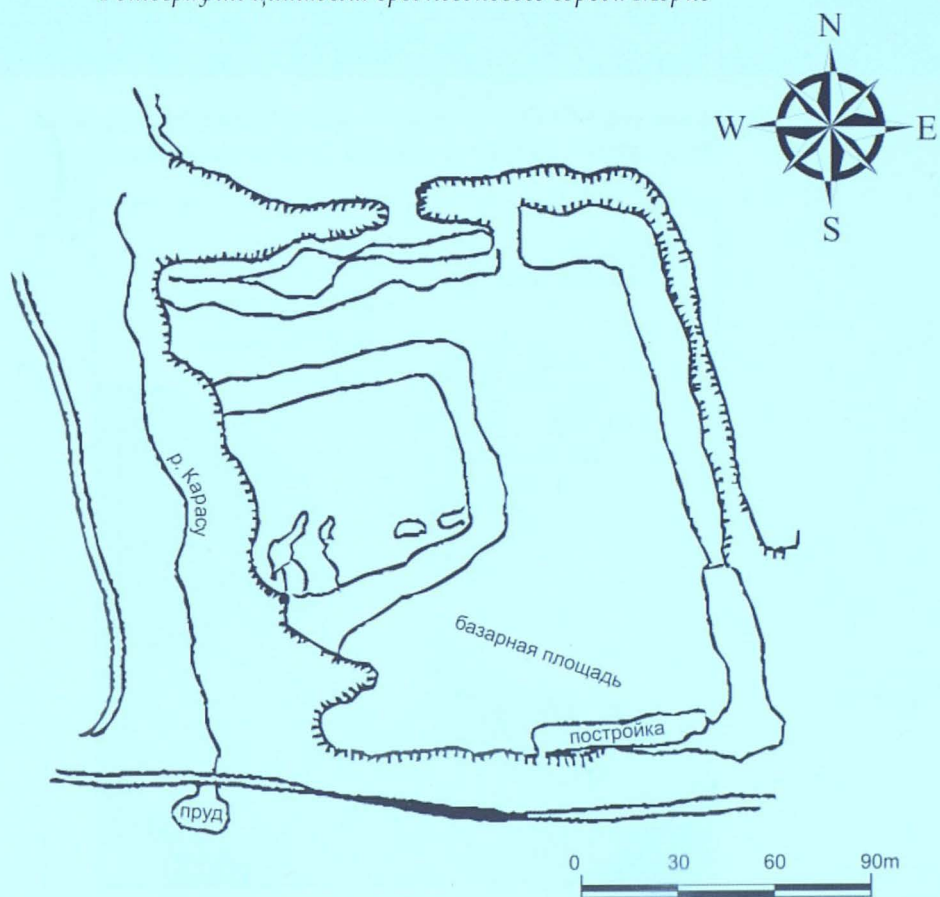
Ортағасырлық Қостөбе қаласының
фотокөрінісі
Фотография средневекового
города Костобе

Ортағасырлық Өрнек қаласының
фотокөрінісі
Фотография средневекового
города Орнек

Ортағасырлық Мерке қаласының цитаделінің фотокөрінісі
Фотография цитадели средневекового города Мерке

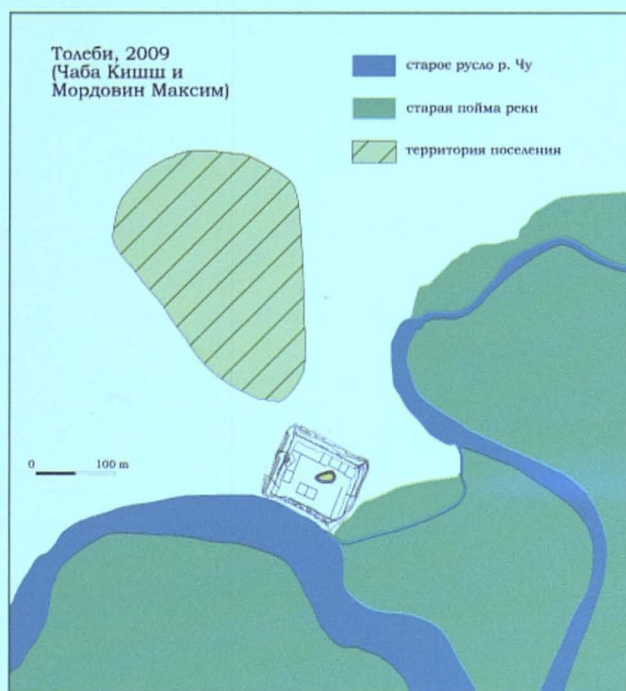

Ортағасырлық Мерке қаласының цитаделінің схемасы
Схема цитадели средневекового города Мерке

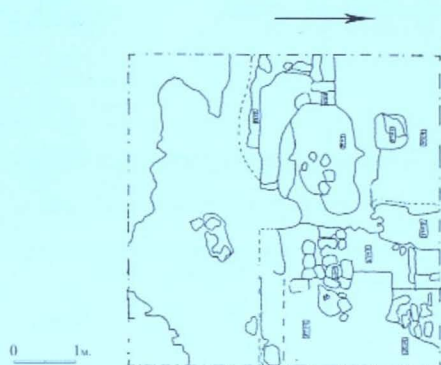
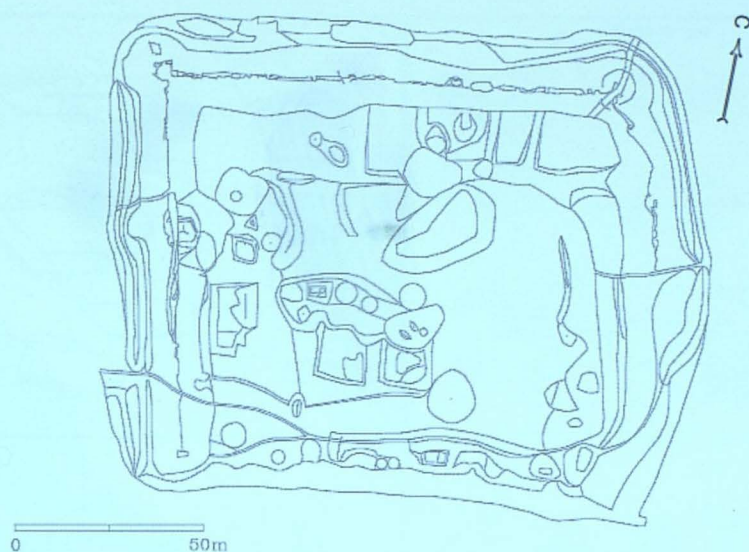

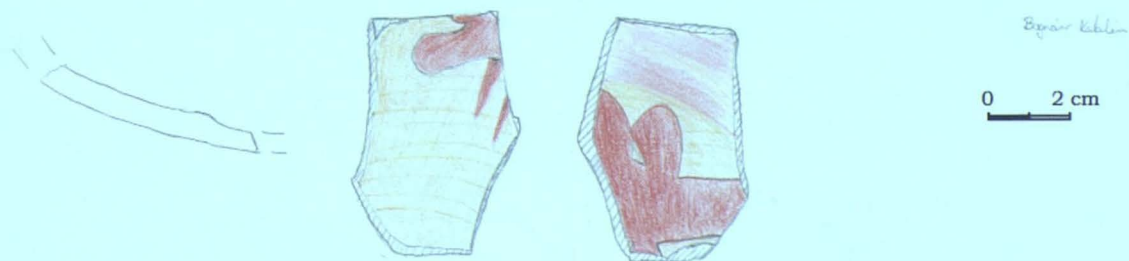
Ортағасырлық Аспара қаласынын цитаделінің фотокөрінісі
Фотография цитадели средневекового города Аспара

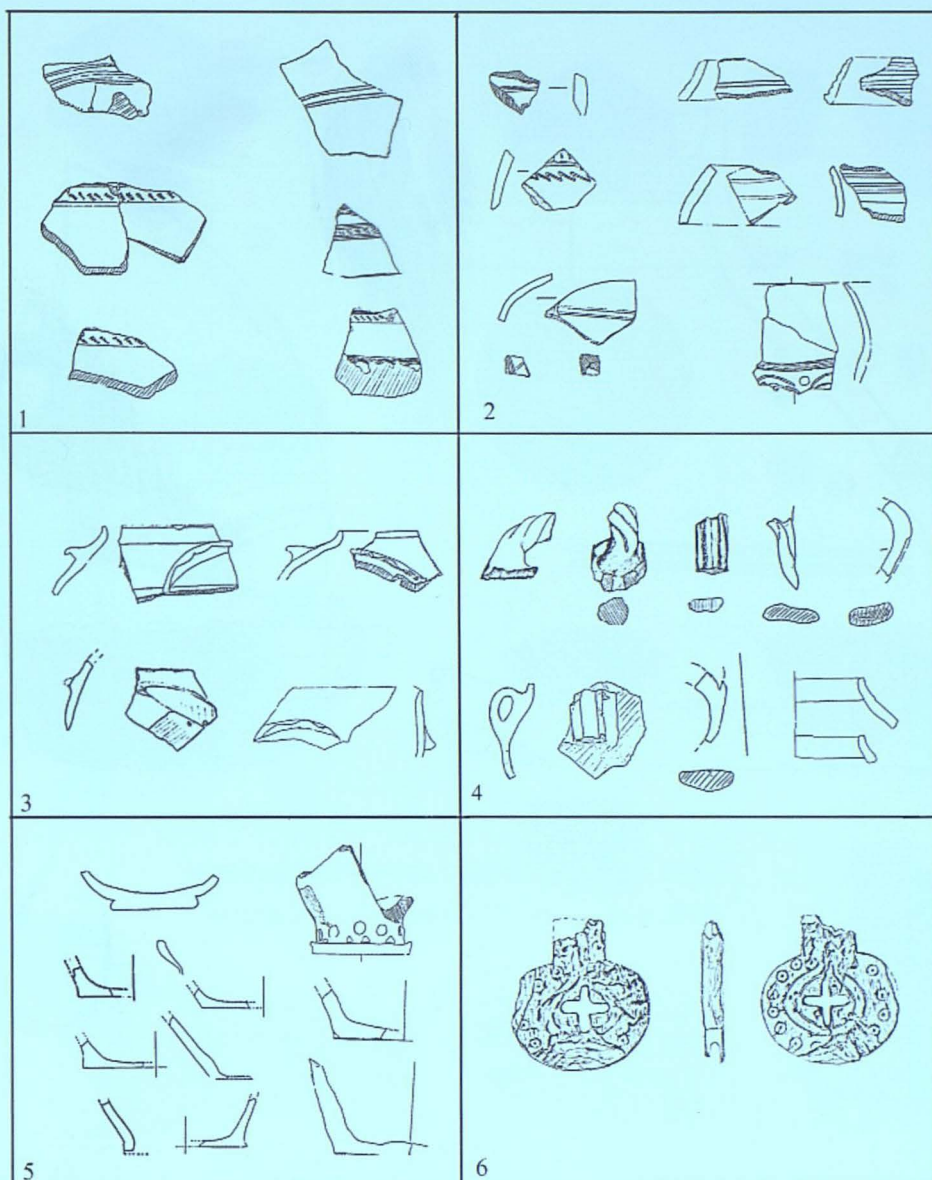
Шу өзенінің жағасында орналасқан ортағасырлық Хиам бекінісінің жобасы
План средневековой крепости Хиам расположенной в долине реки Чу

Ортағасырлық Хиам бекінісінің жобасы
План средневековой крепости Хиам

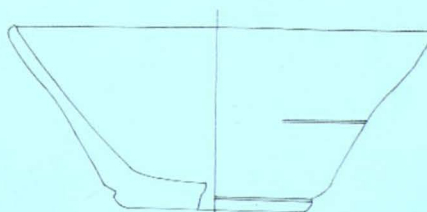

Хиам бекінісі. Керамика үлгісі
Крепость Хиам. Фрагмент керамики

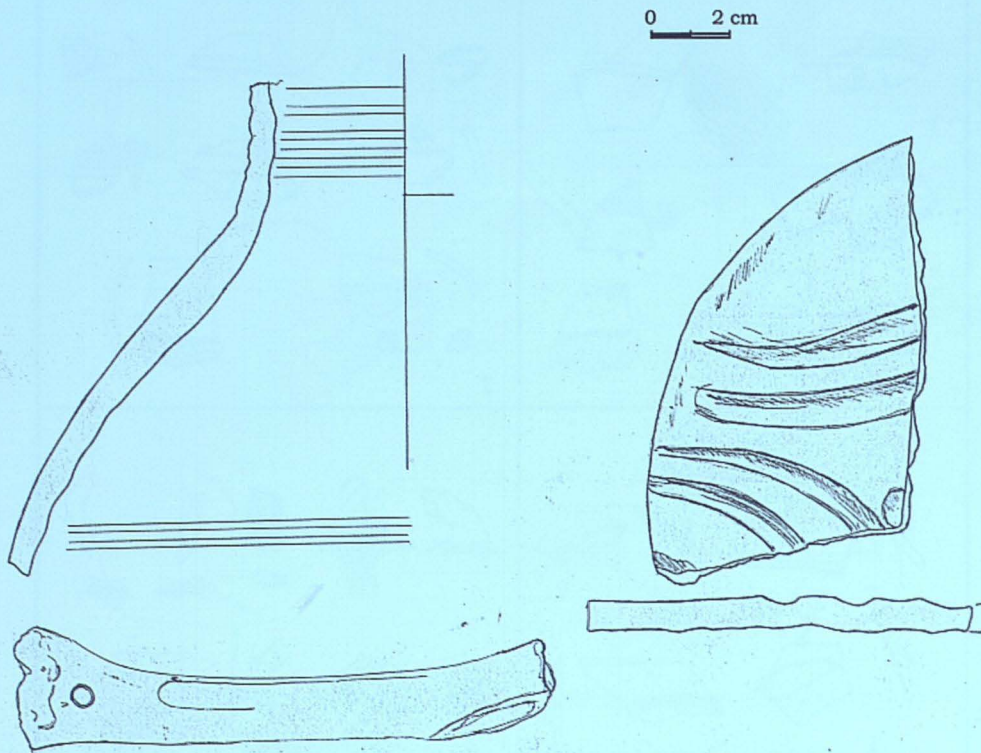
Хиам бекінісі. 1-5 — керамика заттарының үлгілері; 6 — сүйектен жасалған бұйым
Крепость Хиам. 1-5 — фрагменты керамических изделий; 6 — костяная подвеска

0 2 cm

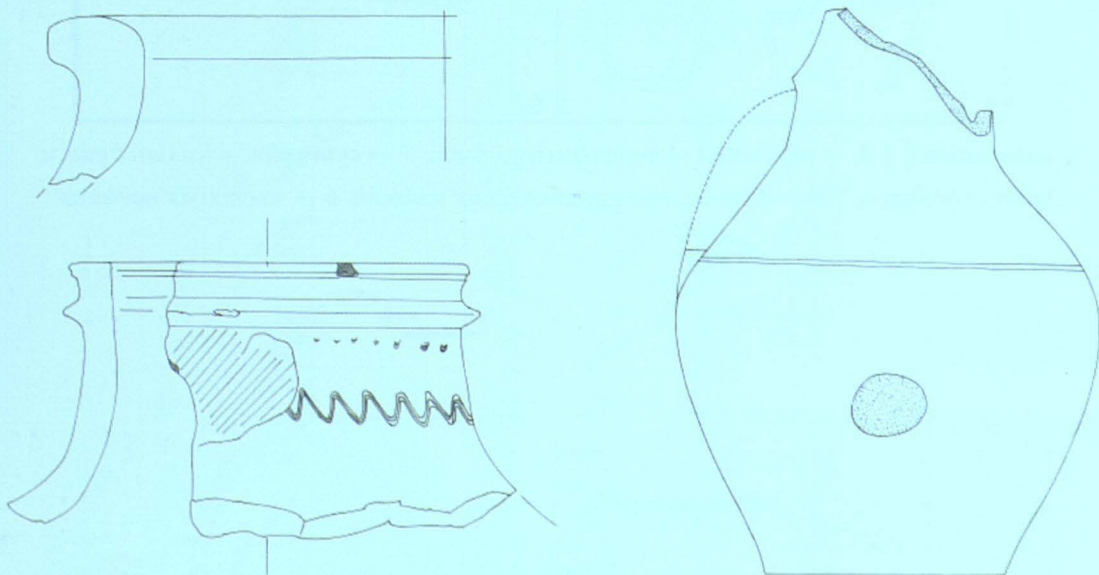

Керамикалық ыдыстың үлгісі
Керамическая чаша

Хиам бекінісі. Әртүрлі заттардың үлгілері
Крепость Хиам. Типы различных изделий

Хиам бекінісі. Керамика ыдыстарының үлгілері
Крепость Хиам. Типы керамической посуды

Хиам бекінісі. Керамика турлі-түсті глазурьмен қапталған заттардың үлгілері
Крепость Хиам. Различные типы глазурованных и орнаментированных керамических изделий

Хиам бекінісі. Фотокөрініс
Крепость Хиам. Фотография

*Мерке гибадатханасы гұрыптық ескерткішісі
Культовый памятник святилища Мерке*

ҚОРЫТЫНДЫ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Қазақстан Республикасының тарихы, халықтардың атамекенінде қалыптасуының қайталанбас үлгісін көрсетеді. Мыңдаған жылдарға созылған тарихи дамудың барлық кезеңдерінің өзара байланыстарының нәтижесінде мемлекеттің қурулуына алып келді. Қазақтардың территориялық феномені болып табылатын этникалық географиясы, шын мәнінде, ғасырлар бойы қалыптасқан негізгі құндылықтардың бірі. Туған жер мен Отанның тұтастығын көрсететін негізгі идея әрбір адамның дүниетанымындағы басты ұстаным болып табылады. Ғұн билеушісі Мөденің сөзінде айтылған, Білге қаған мен Күлтегін ханзаданың және олардың ақылгөй кеңесшісі Тонькөктің эпитафияларында қайталанатын Мәңгілік Ел идеясының мызғымас мекені Тәуелсіз Қазақстан тарихынан өз орнын тапты.

Түрк халықтарының киелі орталығына айналған Жайсан ғибадатханасындағы көпсанды ескерткіштері тарихи-табиғи ортада қайта жаңғырған мәдени мұралардың жарқын үлгісін ұсынады. Даладағы культтік құрылыстарда орнатылған тас мүсіндер түрк қоғамындағы дәстүрлі идеологияның ішкі мазмұнының бет-бейнесін көрсетеді. Әлеуметтің әртүрлі деңгейдегі өкілдерінің граниттен қашалып, ашық кеңістікке орнатылған мүсіндері тек мәңгілік ескерткіш болып қана қоймай, түрктік идеяға сай, өздері өмір сүрген уақыттағыдай елдің одан әрі дамуына атсалысатын еді. Мүсіндердің қолына ыдыс ұстап тұрған қалпында кескінделуі халықтың алдында ант беру, ант суын ішудің символикалық үлгісі болып жалғасын тапты. Ұлы тұлғалардың ескерткіштеріне тәу етуге келген ұрпақтары борыштарын өтеу арқылы олардың қоғамға, мемлекетке сіңірген еңбек-

История Республики Казахстан являет собой неповторимый пример созидания народов на исконной земле. Все этапы исторического развития на протяжении нескольких тысячелетий, демонстрируя взаимную связь между собой стали итогом создания государства. Этническая география казахов, представляя собой территориальный феномен, в реальной действительности являясь основной ценностью, была выстрадана веками. Основная идея, отраженная в мысли о неделимости понятий о родной земле и Отечестве представляют собой стержень миропонимания каждого человека. Выраженные в речи гуннского императора Модэ, повторенные в эпитафиях тюркского кагана Бильге и принца Культегина, их мудрого советника Тоньюкука мысли о вечном народе у которого должна быть своя обитель находят свое подтверждение в истории независимого Казахстана.

Наследие, нашедшее свое отражение в многочисленных памятниках сакрального центра тюркских народов святылица Жайсан, представляет собой один из ярких образцов культуры, воплощенной в естественной природной среде. Каменные статуи, установленные на культовых конструкциях в степи, демонстрируют облик внутреннего содержания традиционной идеологии тюркского общества. Воплощенные в граните, установленные в открытом пространстве представители различных слоев социума были не только увековечены, но согласно тюркской идее, могли также как и при жизни принимать участие в дальнейшем развитии страны. Клятвенные присяги народу, принесенные водой/ант суын ішү, продолжали иметь свое место в символической форме, в виде

терін ескеріп, олардың мәңгі өмір суретіндігіне сенген. Жазба деректердегі мәліметтер бойынша, аруақтарды еске алу дәстүрі қазіргі қазақтардың ата-аналарына, ұлы тұлғаларға бағыштап ас беру үлгісіндегі құрбандық шалу дәстүріне өте жақын. Салт-жоралғыларды іске асыру мазмұны жағынан қазіргі кездегі мешітке бару дәстүріне ұқсас. Түркітер ғибадат ету орындарына келіп құрбандық шалған, өздерінің өмірден өткен бабаларының рухы Тәңірдің жанында деп сенгендіктен, оларға өздерінің өмірлері жайлы айтып, аруақтардан өздерін қолдап жүрулерін тілеген.

Өмірдегі қызықты және қиын сәттер, көктемгі және күзгі мейрам күндері, бейбіт күндердегі және соғыс уақытындағы тұрмыс-тіршілігі жартастағы өнер туындыларында көрініс тапқан. Табиғат аясындағы жартастағы галереяда күнделікті тұрмыс, қоршаған орта, жануарлар әлемі, аңшылық көрінісі тақырыбындағы сюжетті бейнелер, қоғам өміріндегі маңызды орынға ие ғұрыптық көріністер тұтас берілген. Жартас суреттерінде ерекше беріліп, жан-жақты ашылған түркітердің жауынгерлік келбеті тақырыбы қоғам өмірінің маңызды бір қырын бейнелейді. Түркітік өнер туындыларында аттылы байрақ ұстаушы тақырыбындағы бейнелер ерекше орын алады. Түркітердің қолданбалы өнерінің барлығында кездесетін байрақ ұстаушының бейнесі түркі халықтары мекен еткен территорияларды және олардың Еуразия аумағында көшіп-қонған жолдарын көрсетеді. Осыған ұқсас тақырыптағы даңқты салт аттылы түркітердің бейнесі Иран, Венгрия, Австрия, Болгария, Түркия, Қытай территорияларында табылған салтанатты ыдыстарды безендірілген. Осы тақырыптағы бейнелердің көбі әртүрлі заттар мен саркофаг қабырғаларында кездеседі. Мысалы, Қырғызстандағы руникалық мәтіндермен бірге жүретін рулық танбамен бірге бейнеленген салт атты адам, Ташкенттен табылған түркі монетасында қайталанатын және Дунайдағы Плиска (Ұлы Бұлғарияның алғашқы астанасы) сарайының салтанатты қабырғаларындағы, осыған ұқсас суреттер Еуразия аумағындағы түркі халықтарының өзара этномәдени байланыстарының ареалын көрсетеді. Дамудың мерзімдік кезеңдері суреттердің

сосудов, изображенных в руках статуй. Потомки, приходившие поклониться памяти величественным личностям, отдать дань их заслугам перед обществом, государством верили в идею об их вечной жизни. Письменные тексты свидетельствуют, что обряд поклонения проходил примерно также как современные казахи поминают своих родителей, выдающихся личностей общества, с жертвоприношениями в форме аса. Процедура по-своему содержанию была близка современному обряду хождения в мечеть. Тюрки приходили к культовым местам, приносили жертву, затем беседовали с великим предком, рассказывали о своей жизни и просили о покровительстве и верили, что душа ушедшего человека находится рядом с Тенгри.

Многогранность жизни, со всеми радостями и тяготами, с днями весенних и осенних праздников, периодов затишья и войн нашла свое воплощение в замечательных памятниках наскального искусства. В темах и сюжетах рисунков, объединенных в природные галереи, раскрыты картины повседневного быта, окружающая человека среда с животным миром, сцены охоты, занимавшей важную роль в жизни общества, ритуальные сцены и многое другое. Тема воинства тюрков раскрытая во всей полноте красочно переданная в наскальном искусстве отражает одну из важных сторон жизни общества. Особое место в тюркском наскальном искусстве занимает тема всадников – знаменосцев. Знаменосцы, изображаемые повсеместно в прикладном искусстве тюрков маркируют исконные территории расселения тюркских народов и пути миграции в пределах Евразии. Идентичные темы с изображением величественных тюркских всадников украшают парадную посуду с территории Ирана, Венгрии, Австрии, Болгарии, Турции, Китая. Большое количество таких же рисунков присутствует на предметах различного происхождения, на стенах саркофагов. К примеру, всадники, показанные совместно с родовыми тамгами, сопровождаемые руническими текстами из Кыргызстана, дублируемые таковыми же на тюркских монетах из Ташкента и аналогичные им рисунки на парадных стенах дворцов в Плиске (первой столицы Великой Булгарии) на Ду-

иконографиялық ерекшеліктеріне, ат әбзелдерін бейнелеу стилдеріне, қару-жарақтарға, байрақтарға, киім үлгілерін көрсету мәнеріне талдау жасау нәтижесінде белгіленеді. Түрк халықтарының этнографиялық дәстүріндегі жауынгерлік тақырыбы қызметі, отан қорғау болып табылатын салт аттыларды тәрбиелеуші эпикалық мұраларда ұзақ жылдар бойы сақталды.

Түрк халықтарының дәстүрлі этникалық мәдениетінің белгілеушісі – меншіктің символикалық белгісі – таңбалар, өзінің белгіленуі мен көпфункционалы мақсаттарының мазмұнында қызмет атқарды. Жайсан ғибадатханасындағы таңбалар мәдени дамудың барлық кезеңдерінде қасиетті территорияны белгілеу үшін қолданылды. Батыс түрк мемлекетінің негізін құраушы он оқ, түргеш халықтарының таңбалары анықталды. Қарлұқтардың Шу өзені аңғарына келуімен байланысты, олардың таңбаларымен қатар, Самарқан қандарының таңбаларына ұқсас таңбалар пайда болды. Ортағасырлық түркілердің аңызға айналған барлық белгілерінің түрк монеталарындағы таңбалар арасында ұқсас үлгілері кездеседі.

Жайсан ғибадатханасындағы жартастарға таңба қашау дәстүрі қазақтарда да жалғасын тапқан, ондағы жартастарда түрк таңбаларымен бірге жалайыр, таракты, дулат және т.б. рулардың таңбалары салынғандығы анықталды. Тас мүсіндермен, бірқатар жартас туындыларындағы ескерткіштермен, ру таңбаларымен көптеген культтік ескерткіштердің шоғырлану ауданы табиғи байлығы қорғалатын қорық ауданы болып саналатын. Киелі жерлерде – Тәңірге/Ғарыш, Жер-Суға және Отанына қызмет еткен бабаларының рухына табыну ғұрыптары жүзеге асырылған. Қасиетті жерлерде аталған ғұрыптармен қатар, түрлі культтердің қатысуымен күнтізбелік мейрамдар өткізілген, солардың бірі құнарлылық культі болғандығын төлдерімен бірге бейнеленген аңдардың суреттері куәландырады. Жайсан ғибадатханасының шығысында Аламан деп аталатын жердегі көптеген аңшылық бейнелер, салт аттылардың суреттері, қасиетті жерлердің ұлттық ат ойындарын өткізетін және әскери қауіп төнгенде жиналатын орын ретінде де пайдаланылғандығын рас-

нае иллюстрируют ареалы этнокультурных взаимосвязей тюркских народов в пределах Евразии. Хронологические периоды развития устанавливаются в результате анализа иконографических особенностей рисунков, стилей изображения конской упряжи, седла, манеры передачи предметов вооружения, костюма, знамен/байраков и других. В этнографической традиции тюркских народов тема воинства длительное время сохраняется в эпическом наследии, воспевающим конного всадника, основной функцией которого являлась защита отечества.

Маркерами традиционной этнической культуры тюркских народов являлись символические знаки собственности – тамги, служившие по своему назначению и содержанию полифункциональным целям. Тамги святилища Жайсан в целом предназначались для маркировки сакральной территории во все периоды культурного развития. Определены тамги народа он ок будун, тюргешей стоявших у истоков создания государства западных тюрков. В связи с приходом на земли долины реки Чу карлуков наряду с их тамгами появляются тамги идентифицируемые с тамгами самаркандского кагана. Все знаки средневековых тюрков имеют аналоги среди тамг на тюркских монетах, сопровождаемых легендами.

Традиция высекания тамг на скалах святилища Жайсан продолжается у казахов и рядом с тюркскими знаками, на тех же скалах обнаружены тамги племен ботбай, жалаир, таракты, дулатов и других. Район локализации многочисленных культовых памятников с каменными статуями, с большим количеством памятников наскального искусства, родовых и племенных тамг, изобилующий природным богатством, являл собой заповедную территорию – қорық. Сакральные земли – места проведения обрядовых действий, связанных со многими традиционными ритуалами поклонения высшим силам мироздания Тенгри/Космосу и Жер-Су/Земле-Воде, душам великих обожествленных личностей, служивших Отечеству. Наряду с описываемыми ритуалами, на священной земле могли проходить и проводились мероприятия, связанные с календарными праздниками, с различными культами, одним из которых являлся и культ плодородия, о чем свидетельствуют

тайды. Мұндай жерлер түрк және қазақ әскерлерінің жеңіске жеткен жетістіктерін көпшілікпен атап өтуде де пайдаланылған.

Дәстүрлі дүниетанымға сай, символдық үйлердің шығыс жағына орнатылған, ұлытұлғалардың тас мүсінді бейнелерінің атқаратын қызметі қоғам өмірінде болған/өмір сүреді/мәңгі жасайды деген ашық дала кеңістігінде табиғаттың киелі жерінде құрылу феноменін түсіндіреді. Олардың бейнелеріне сенім білдіріп сиынатын, бас иген, құрбандық шалған. Осындай жерлердің топонимикалық номенклатуралары: Кіндіктас жотасы, Әулиеқора, Әулиетал және т.б. жерлердің қасиеттілігін айқындайды.

Демек, Қазақ хандығының ордасын тігу үшін, Шу өзені аңғарының территориясын таңдауы кездейсоқтық емес, себебі аталған өңір географиялық жағынан табиғи таулармен қоршалған, экономикалық тұрғыда өзін-өзі дамытуға қолайлы және Жібек жолы арқылы саяси, мәдени қарым-қатынасқа ыңғайлы, әрі идеологиялық тұрғыда қорғалған жер болып есептелінді.

многочисленные рисунки животных с детенышами. Многочисленные сцены охоты, изображения всадников, наряду с топонимом Аламан, в восточной части святилища Жайсан, свидетельствует еще об одном назначении сакральных земель как места проведения традиционных конных игр и в качестве территории сбора пестрого войска в случае военной опасности. Такие земли могли использоваться и в процедуре объявления удачных победоносных действий тюркских и казахских войск.

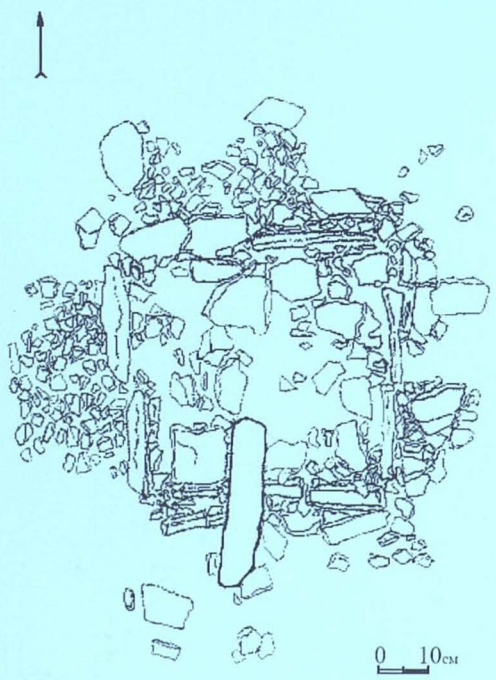
Характерное для традиционного мировоззрения, функциональное назначение каменных статуарных образов возвеличенных личностей, установленных с восточной стороны символических домов продолжать быть/жить/существовать в жизни общества объясняет феномен создания их в открытом пространстве степи, в благодатных уголках природы. Их образам продолжали верить, поклоняться, приносить жертвы. Топонимическая номенклатура таких земель содержит понятия о их святости: хребет Кіндіктас, әулиеқора, әулие тал и др.

Следовательно, выбор территории долины реки Чу, географически защищенного горными хребтами, экономически позволяющего самодостаточному развитию и политическим контактам по Шелковому пути, явился одним из несомненных факторов для создания Казахского ханства на священной тюркской земле, защищенной также и в идеологическом контексте.

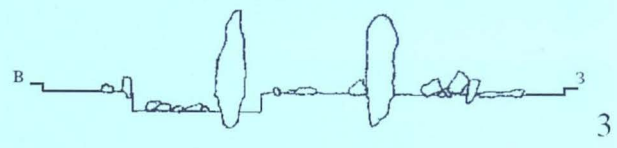
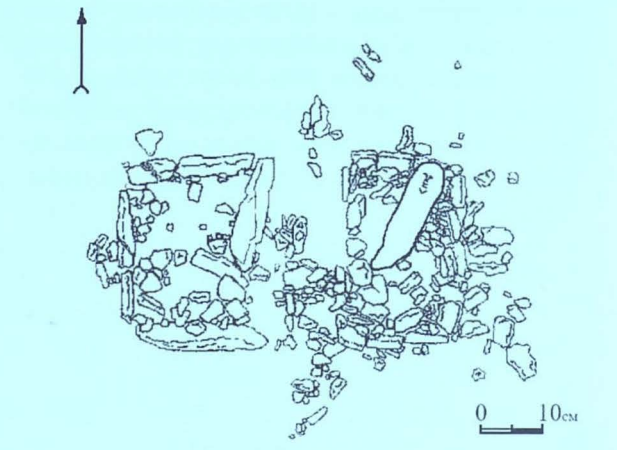

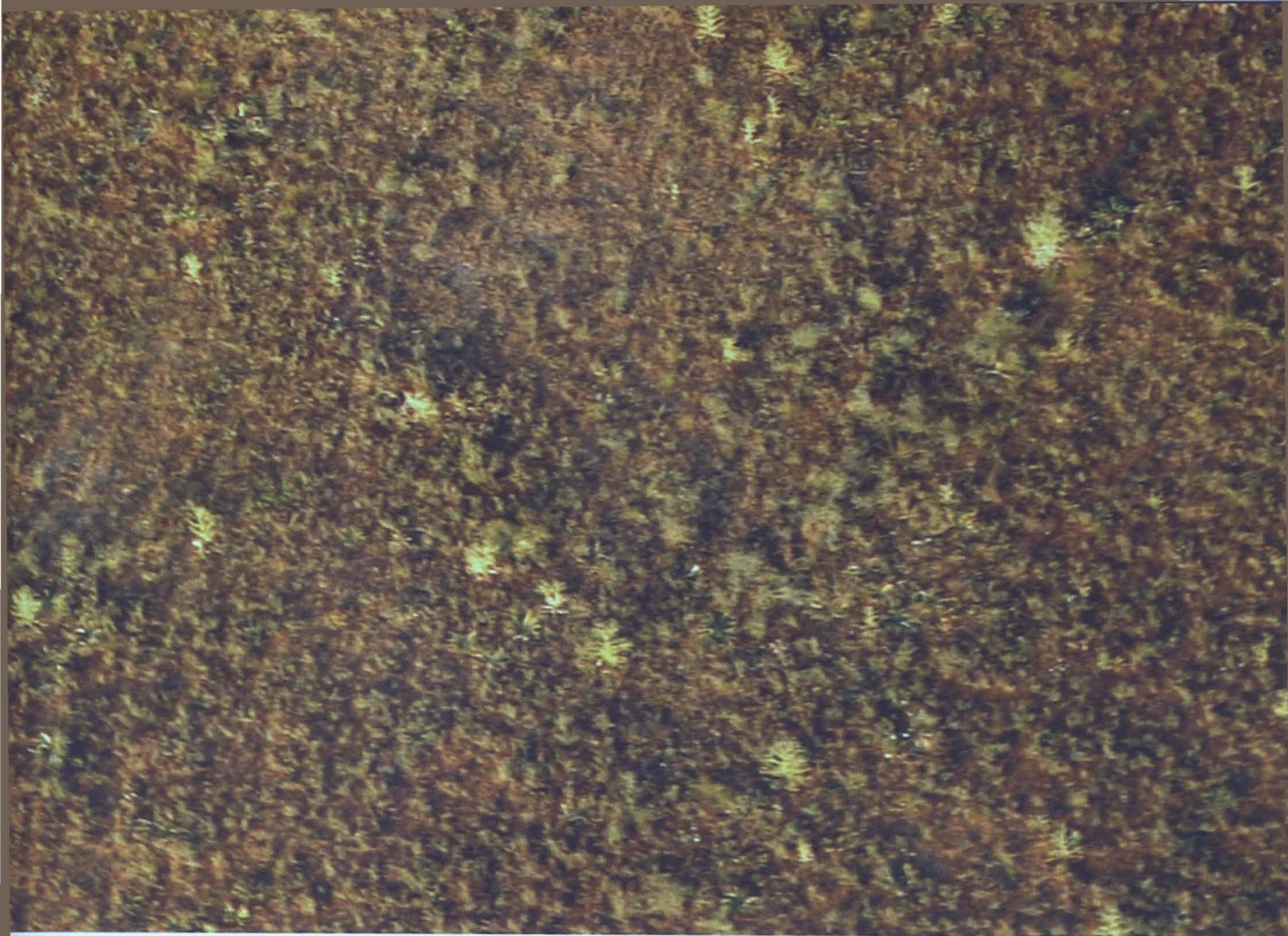
СУРЕТТЕРТЕР
ИЛЛЮСТРАЦИИ

2

4

*Жайсан 13 гурпынтың кешені: жоғарыда — аэрофото; сол жақта — сызба жобасы;
оң жақта — фотосуреті.*

*Культурный комплекс Жайсан 13: сверху — аэрофото; слева — аэрофото;
справа — фотография памятника*

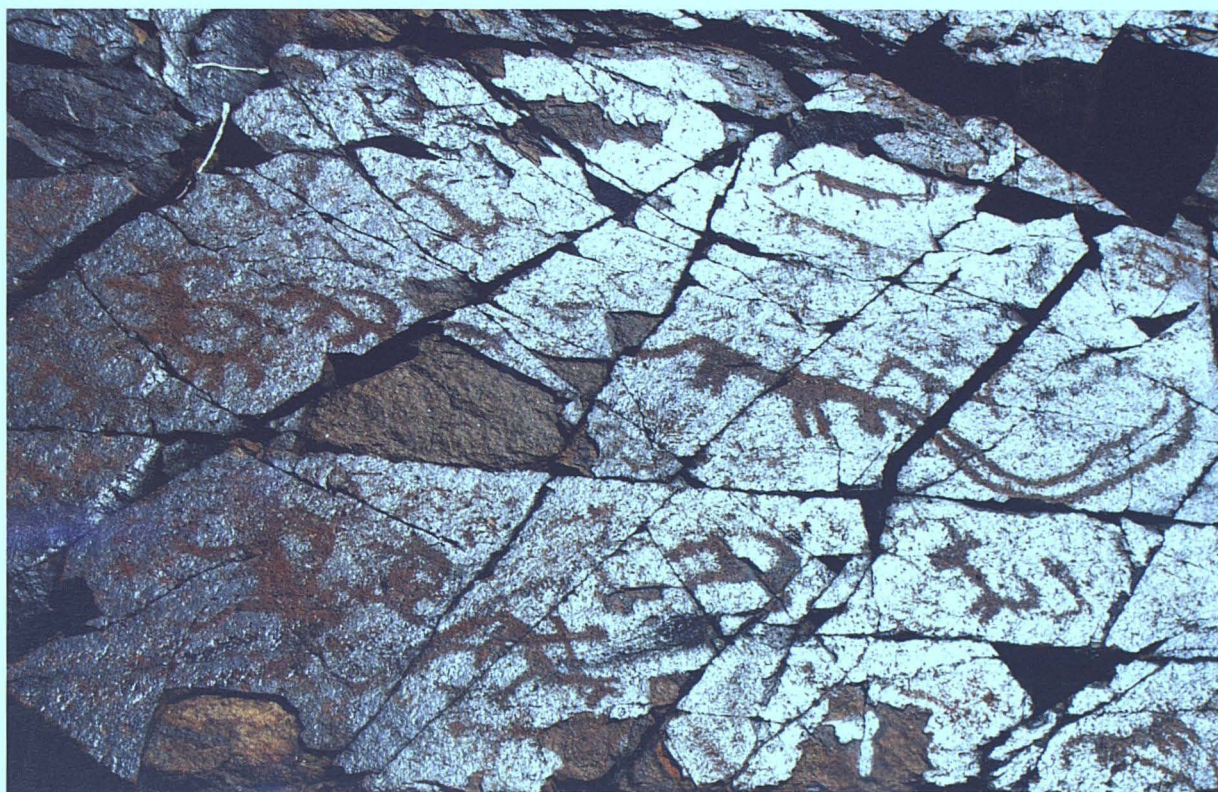
*Жеделісай. Таутеке, түйе және атты адам бейнелері
Изображения таутеке, верблюда и всадника*

*Жеделісай. Таутеке бейнелері
Изображения таутеке*

*Жиделісай. Аңдар және адам бейнелері
Изображения животных и человека*

*Қасқырсай петроглифтер галереясі
Каскырсай. Галерея с петроглифами*

Фотокорініс. Михаил Бондарев,
Әбдінур Нұсқабай және Алан Бондарев
петроглифтерді көшіру барысында

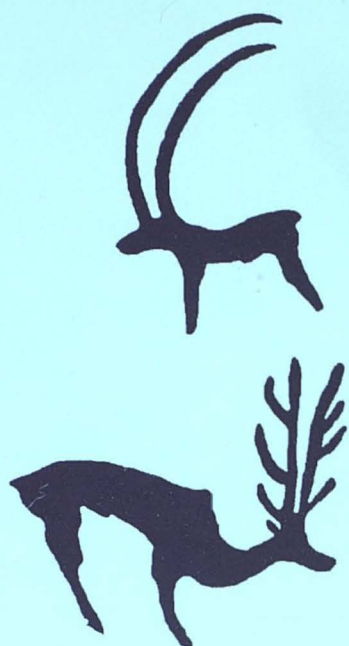
Фотография. Процесс копирования
петроглифов

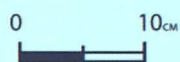
Фотокорініс. Жайсан гибадатханасы
Абыз ханымлар бейнелері

Фотография. Образы женщин —
служительниц культуры

Үңгірлі. Бугы және таутеке бейнелері
Изображения оленя и таутеке

*Жиделісай. Бугы бейнесі
Изображение оленя*

Үңгірлі. Таутекелер, бейнелері және қаған таңбасы
Изображения таутеке и тамги кагана

Жиделісай. Мистикалық аңның бейнесі
Изображение мистического облика животного

*Жайсан 14. Қазба жұмыстарының басы
Начало раскопок на памятнике*

*Жайсан 14. Түрк қаған кешенінен таңысу барысында
Жайсан 14. Виктор Новоженев во время посещения комплекса тюркского кагана*

*Жайсан 27. Акдениз (Түркия) университеті профессоры Бекир Дениз ескерткішпен танысуда
Профессор университетера Акдениз (Турция) Бекир Дениз во время посещения памятника*

*Жайсан 10. Гани Омаров, Ахмет Тоқтабай ескерткішпен танысуда
Гани Омаров и Ахмет Токтабай во время осмотра памятника*

*Нурболат Богенбай және Бану Есбергенова Жайсан 14 ескерткішімен қонақтарды таныстыруда
Нурболат Богенбай и Бану Есбергенова ведут экскурсию на памятнике*

*Профессор Такаши Осава ескерткішпен танысу барысында
Жайсан 26. Профессор Такаши Осава (Япония)*

Қарағайлы 8 ескерткішімен академик Мырзатай Жолдысбеков, профессор Ахмет Юксел, Асия Нагуманова (Туркия, Ыстамбұл) және басқалар танысу Академик Мырзатай Жолдасбеков, профессор Ахмет Юксел, Асия Нагуманова (Туриция, Стамбул) и другие во время посещения памятника

Қосбатыр. Қумай кешені. Академик Мырзатай Жолдасбеков және профессор Айман Досымбаева Қосбатыр. Комплекс Қумай. Академик Мырзатай Жолдасбеков и профессор Айман Досымбаева

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л.: Наука, 1971. – 403 с.
- Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен IX-XI вв. – Ашхабад: Ылым, 1969. – 294 с.
- Акишев А.К. Новые художественные бронзовые изделия сакского времени //Прошлое Казахстана по археологическим источникам. - Алма-Ата: Наука, 1976. – С. 183 - 195.
- Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. - Ташкент: Фан, 1985. – 112 с.
- Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2003. – «Мектеп». – 366 с.
- Аманжолов А.С. Две эпитафические находки на юге Казахстана //Известия НАН РК. Серия обществ. Наук. – 2006. – 1 (252). – С. 183-184.
- Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962. – Изд-во. Гос. Эрмитажа. – 523 с.
- Ахинжанов С.М. Об этнической принадлежности каменных изваяний в “трехрогих” головных уборах из Семиречья //Археологические памятники Казахстана. - Алма-Ата: Наука, 1978. - С. 65-79.
- Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы, 1995. – «Гылым». – 294 с.
- Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI-VIII вв. н.э.). – Ташкент, 2007. – Изд-во. Национальной библиотеки им. Алишера Навои. – 119 с.
- Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе, 1259. – Изд-во АН Киргизской ССР. – 218 с.
- Бернштам А.Н. Историко-культурное прошлое Северной Киргизии по материалам БЧК. – Фрунзе, 1943. - 67 с.
- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - М. – Л., 1950. - т. I – 380; т. II. – 333 с.
- Боталов С.Г. Каменные изваяния и жертвенно-поминальные комплексы Урало-Ишимского междуречья //Новое в археологии Южного Урала: сб. научных трудов. Рифей. - 1996. - С. 210-244.
- Бурнашева Р.З., Юсупова С.М. Монетные находки с городища Костобе (Жамбылская область) //Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – Алматы, 1993. - №5. – С. 77-80.
- Бурнашева Р.З. Монеты как источник для характеристики социально-экономических отношений в Южном Казахстане //Известия МН и ВО РК - НАН РК. Серия общественных наук.– 1999. - №1. – С. 120-128.
- Бутанаев В.Я. Степные законы Хонгорая //Хакасский государственный университет. – Абакан, 2004. – 279 с.

Винник Д.Ф., Помаскина Г.А. К вопросу о датировке наскальных изображений Прииссыккуля //Археологические памятники Прииссыккуля. – Фрунзе: Илим, 1975. – С. 87-101.

Васильев Д.Д. Древнетюркская эпиграфическая традиция в Малой Азии // История и филология Турции: тезисы докладов. Институт Востоковедения АН СССР.- М., 1976. – с. 10-12.

Востров В. В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов. – Алма-Ата, 1968. – 255 с.

Гутуев В.К. Кобыяковский курган (к вопросу о восточных влияниях на культуру сарматов I - II в.н.э.) / Древние цивилизации: новые открытия. Вестник древней истории. – 1992. - №4. – с. 116-129.

Дәулетхан Әлімғазы. Түргеш қағанаты. - Алматы, 2005. – 185 б.

Досымбаева А.М. О казахстанском очаге тюркской культуры //Древнетюркская цивилизация: памятники письменности //Материалы международной научно-теоретической конф. – Алматы: Гылым, 2001. - С. 496-505.

Досымбаева А.М. Мерке – сакральная земля тюрков Жетысу. – Тараз: Сенім, 2002. - 107 с.

Досымбаева А. Западный Тюркский каганат. Культурное наследие казахской степи. – Алматы, 2006. – ТОО «Типография Комплекс». – 166 с.

Досымбаева А.М. Традиционная модель Тюркского каганата в культовом искусстве Евразии //Государственность и Великая Степь. Материалы международной научной конференции. – Астана, 2006. – Kultegin. – С. 63-74.

Досымбаева А.М. О символике сосуда в тюркском прикладном искусстве и его связи с идеей сакрализации пространства //Казахская цивилизация. – Алматы, 2007. - №2. – С. 55-61..

Досымбаева А. Уникальное наследие тюрков из коллекции Бекета //ж. Мәдени мұра. Культурное наследие. - Астана, 2008. - №5-6 (20-21).- С. 44-49.

Досымбаева А. История тюркских народов. Традиционное мировоззрение тюрков. Алматы. “Service Press”, 2013. – 250 стр.

Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – «Наука». – 676 с.

Евтюхова Л.А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии //Материалы и исследования по археологии. - М., 1952. - № 24. - С. 72-120.

Жолдасбеков М., Сарткожа К. Атлас Орхонских памятников. – Астана, 2006. – Күлтегін. – 360 с.

Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе //Известия АН КазССР. Серия истории, археологии и этнографии.– 1960. – Вып. 3(4) – С. 87-96.

Зуев Ю.А., Агелеуов Г. Буд-Тенгри – Божество древнетюркского пантеона //Известия МН – АН РК. Серия общественных наук. - 1998, №1. – С. 47-57.

Зуев Ю.А. Ранние тюрки. Очерки истории и идеологии.- Алматы, 2002. – Дайк-Пресс. – 332 с.

Зуев Ю.А. Самое сильное племя //Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака. Материалы международного круглого стола. – Алматы, 2004. – «Дайк-Пресс». – С. 31-68.

Иванов А.А., Копылов В.П., Науменко С.А. Поясные наборы из курганов хазарского времени междуречья Дона и Сала //Донская археология. - 2000. - №1. – С. 81-90.

Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности (палеоантропологическое исследование). Алма-Ата: Наука, 1970. – 239 с.

Исхаков М, Камолиддин Ш., Бабаяров Г. Заметки по истории нумизматики раннесредневекового Чача (III – VIII вв.) //Французский институт исследований Центральной Азии. Серия «Рабочие документы ИФЕАК». – Ташкент, 2007. – Вып. 26 (сентябрь 2007). – 70 с.

Кадырбаев М.К. Курганные некрополи верховье р. Илек // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – Москва: Наука, 1984. – С. 84 - 93.

Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения Каратау. - Алма-Ата: Наука, 1977. – 232 с

Калинина И.В. Стрела в архаике // Теория и методология архаики. Материалы теоретического семинара. РАН // Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). - Санкт-Петербург, 2003. - Выпуск 3. - С. 123-136.

Камолиддин Ш. Древнетюркская топонимия Семиречья // Древний Тараз и Тюркская цивилизация. Материалы международной научно-практической конференции. – Тараз, 2007. – С. 46-48.

Камышев А.М. Раннесредневековый монетный комплекс Семиречья. – Ташкент, 1987. – Изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма.- 187 с.

Камолиддин Ш. Древнетюркская топонимия Семиречья // Древний Тараз и Тюркская цивилизация. Материалы международной научно-практической конференции. – Тараз, 2007. – С. 46-48.

Каратаев О.К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарыны тарыхынан. – Бишкек, 2003. – 261 с.

Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. - М.: Изд-во АН СССР, 1951. - 642 с.

Комар А.В. К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности Шиловских курганов // Степи Европы в эпоху средневековья. Труды по археологии. – Донецк, 2001. – Изд-во. ДонНУ. – 454 с.

Кляшторный С.Г. Эпоха рунических памятников // История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб., 2003. – Изд-во. Филол. фак-т. СПбГУ. – 560 с.

Кляшторный С.Г. Новые открытия древнетюркских рунических надписей на Центральном Тянь-Шане // Известия НАН КР – Бишкек, 2001. – 1-2. - С. 73-75.

Ковалевская В.Б. Поясные наборы Евразии IV-IX вв. Пряжки. // Археология СССР САИ. - М.: Наука, 1979. - Вып. Е 1-2. - 57 с. + приложение с табл.

Короглы Х. Огузский героический эпос. – М., 1976. – «Наука». – 239 с.

Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. – Новосибирск: Наука, 1984. - 230 с.

Кубарев В.Д., Вооружение древних кочевников по петроглифам Алтая. // Археология, этнография и антропология Евразии / Институт археологии и этнографии СО РАН. – Новосибирск, 2004.- 3(19). – С. 65-81.

Кубарев В.Д., Цэвэндорж Д., Якобсон Э. Петроглифы Цагаан-Салаа и Бага-Ойгура (Монгольский Алтай). - Новосибирск – Улан-Батор – Юджин. Новосибирск: Изд-во. ИАЭ СО РАН, 2005. – 639 с.

Леонтьев Н.В., Миклашевич Е.А., Мухарева А.Н. Памятник наскального искусства Улазы на севере Минусинской котловины // Археология Южной Сибири / Кемеровский государственный университет. – Кемерово, 2005. – Вып. 23. - С. 120 – 132.

Маргулан А.Х. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема. Каменные изваяния Улытау. Соч. – Алматы: Гылым, 2003. - Т. 3.4. - 50 с. + вкл. 246 с.

Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Наскальные изображения Семиречья. / ИА им. А.Х. Маргулана. – Алматы, 1998. – 206 с.

Мокрынин В. Археология и история древнего и средневекового Кыргызстана. Избранное. – Бишкек, 2010. – 298 с.

Мурзаев Э.М. Очерки топонимии. - М., 1974. - «Мысль». – 382 с. – С. 190-191.

Новоженков В.А. Петроглифы Сары Арки. / ИА им. А.Х. Маргулана. – Алматы, 2002. – 125 с. + илл.

Осава Т. Историческое значение сосуществования языков, культур и культовых верований в ранний период Тюркского каганата от земли Отюкен до регионов Тянь-Шаня. // Западный Тюркский каганат. Атлас. - Астана, издательство «Service Press», 2013. - 848 с. – с. 82-97.

- Патканов К.П. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // Журнал Министерства народного просвещения. – 1883. – Март. – С. 29.
- Патканов К.П. Армянская география VII в. по Р.Х. (приписываемая Моисею Хоренскому). – СПб, 1887. – с. 37-38.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам. Материалы и исследования по археологии СССР, №142. – М., 1967. – 198 с.
- Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Т.1, часть 1. – СПб, 1893. – Изд. дом. Типография Академии наук. – 968 с.
- Самашев З., Григорьев Ф., Жумабекова Г. Древности Алматы. – Алматы: Берел, 2005. – 184 с.
- Смирнова О.И. Заметки о среднеазиатской титулатуре (по монетным данным) // Этнография Востока. - 1961. - №4. - С. 55-70.
- Сұңғатай С., Еженханұлы Б. Тарихи-мәдени жәдігерлер. II том. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 80 бет + 132 жапсырма.
- Табалдиев К.Ш. Курганы средневековых кочевых племен Тянь – Шаня. - Бишкек: Айбек, 1996. - 250 с. с илл.
- Табалдиев К., Алимов Р. Байыркы түрктөрдүн Талас жергесинде табылган жаяы эстеликтери /Түрк цивилизациясы жана мамлекеттик салты. – Бишкек, 2004. – С. 277-294.
- Табалдиев К.Ш., Солтобаев О.А. Рунические надписи Кочкорской долины //Известия НАН КР – Бишкек, 2001. – 1-2. - с. 68-75.
- Тасмагамбетов И.Н. Кулпытас. – Астана: Берел, 2001. - 392 с.
- Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л., 1948. – 322 с. + илл.
- Торланбаева К. У. Катун и соправление (к вопросу о соправлении и его истоках // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт - и Кипчака в XIII-XVIII вв. - 2004. - С. 191-214.
- Турсунов Е. Д. Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау. – Астана: Фолиант, 1999. - 251 с.
- Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. – М.-Л. , 1966. – 138 с.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. - М.: МГУ, 1966. - 247 с.
- Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1986. – 267 с.

Шет тілдерінде пайдаланған әдебиеттер

Список литературы на иностранных языках

- Gaybullah Babayar. Köktürk kağanlığı sikkeleri kataloğu. The catalogue of the coins of Turkic Qaghanate. ТКА. Türk işbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı.- Ankara, 2007. – 244 p.
- Chavannes E. Documents sur les Toukiue (Turcs) occidentaux. Recueillis et commentés par Ed. Chavannes SPb /Сборник трудов Орхонской экспедиции. - СПб. - 1903. - вып. VI. – IV+378 с.
- Dovdoin Bayar. The Turkic stone statues of Central Mongolia. - Ulan-Bator, 1997. – 148 p.
- Golden Peter B. Turkic Calques in Medieval Eastern Slavic //Nomads and their Neighbours in the Russian steppe. Journal of Turkish Studies 8. – Cambridge, MA. 1984. – P. 103-111.
- Peter B. Golden. An Introduction to the history of the Turkic peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and Middle East. – Otto Harrassowitz. – Wiesbaden, 1992 – 474 с.
- Golden Peter. D. Religion among the Qipchaqs of the medieval Eurasia //Central Asiatic Journal. International Periodical for Languages, Literature, History and Archaeology of Central Asia. – Newark, 42(1998) 2. – P. 180-237.

Peter B. Golden. Polovci Dikii //Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs. - Ashgate. Variorum, 2003. – P. 296-309.

PETER B. GOLDEN Studies on the peoples and cultures of the Eurasian Steppes. Romanian Academy. Institute of Archaeology of IAȘI. București – Brăila, 2011. TUȘI: THE TURKIC NAME OF JOČI - P. 413-424.

Sinor D. The legendary origin of the Turks. Folklorica. Festschrift Felix I. Qinas. – Bloomington, 1982. - P. 223-257.

Тотев Б., Пелевина О. Борба между животни в Колоната металопластика от езическия период на Дунавските Българи //Изследвания по Българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. – България, 2007. – Фабер. – С. 11-123.

АЙМАН ДОСЫМБАЕВА, НУРБОЛАТ БОГЕНБАЙ

**ЖАЙСАН – ШУ ӨЗЕНІ АЛҚАБЫ
ТҮРКТЕРІНІҢ КИЕЛІ ЖЕРІ**

**ЖАЙСАН – САКРАЛЬНАЯ ЗЕМЛЯ
ТЮРКОВ ДОЛИНЫ РЕКИ ЧУ**

Технический редактор М. Васильев
Верстка Е. Шматкова
Дизайн обложки Е. Шматкова
Графические иллюстрации и рисунки А. Бондарев
Фотографии М. Бондарев

Подписано в печать 03.10.2015 г.
Формат 60x90 1/8 Гарнитура «Palatino Linotype».
Печать офсетная. Усл.п.л. 24
Тираж 625 экз.

Отпечатано в типографии ТОО «Evo Press»
Республика Казахстан, 050000, г. Алматы,
ул. Макатаева, 129/1,
Тел: +7 (727) 279 71 34, 352 82 02

9 786017 283209

Kara Sea

60°E

90°E

60°N

30°N

60°E

URALIC PEOPLES

(MAGYARS)

BAŠQURT

**(BASJIRT
MAGYARS-MOŽER)**

QIPČAQ

(YAYIQ)

KIMĀK

O'AZARS

OĞUZ

OĞUZ

OĞUZ

MAWARĀN-NAHR

Расселение тюркских племен в Евразии

Условные обозначения:

QIPČAC — название тюркских народов

 000001507912

